

Вільня
2016

Belarusian Collegium

HOMO HISTORICUS 2016

The Annual of Anthropological History

Edited by Aliaksandr Smalianchuk,
Doctor in History

Беларускі калегіум

HOMO HISTORICUS 2016

Гадавік антрапалагічнай гісторыі

Пад рэдакцыяй
доктара гістарычных навук Аляксандра Смаленчука

ISSN 2424-5216

ISSN 2424-5224 (Online)

Рэдактар
доктар гістарычных навук Аляксандр Смалянчук

Рэцэнзенты:
доктар гістарычных навук Захар Шыбека, Універсітэт у Тэль-Авіве;
доктар Рымантас Мікніс, Інстытут гісторыі Літвы (Вільня);
доктар гістарычных навук Аляксандр Краўцэвіч, Варшаўскі ўніверсітэт;
доктар хабілітаваны Ганна Энгелькінг, Інстытут славістыкі
Польскай акадэміі навук (Варшава)

Homo Historicus 2016. Гадавік антрапалагічнай гісторыі / пад. рэд.
Аляксандра Смаленчука. – Вільня: Беларускі калегіум, 2016. – 222 с.

Homo Historicus 2016 працягвае традыцыі трох першых тамоў (2008, 2009 і 2012 гг.) з іх арыентацыяй на пашырэнне антрапалагічнага стылю мыслення ў аналізе мінулага. Большасць апублікаваных матэрыялаў датычыць феномену памяці ў самым шырокім яго разуменні.

© Беларускі калегіум, 2016

ЗМЕСТ

Прадмова (А. Смалянчук).....	8
Introduction.....	8

ГІСТОРЫЯ І АНТРАПАЛОГІЯ HISTORY AND ANTHROPOLOGY

ВОЛЬГА ІВАНОВА (Менск)

Архівісты vs гісторыкі ў канструяванні архіваў і памяці	12
---	----

- VOLHA IVANOVA (MINSK)
Archivists versus historians in the construction of archives and memory..... 12

Сяргей Емяльянаў (Менск)

«Полоцкая свабоднасць»: традыцыя гістарычная і гістарыяграфічная.....	23
---	----

- SIARHIEJ JEMIALJANAŪ (MINSK)
"The Polack liberty": tradition in history and tradition in historiography .....

Ігор Кондратьев (Чарнігаў)

Любецка шляхта на службе: від Речі Посполітої до Війська Запорозького	34
---	----

- IGOR KONDRATJEV (CHERNIHIV)
Lyubech gentry on service: from the Polish-Lithuanian Commonwealth
to Zaporozhian Cossack army .....

Сяргей Грунтоў (Менск)

З'яўленне могілак. Рэформа месцаў пахавання на беларускіх землях канца XVIII – пачатку XIX ст. у антрапалагічнай перспектыве.....	45
--	----

- SIARHIEJ HRUNTOŪ (MINSK)
Appearance of the cemeteries. Reform of the burial places
in the Belarusian lands in the end of the 18th – start of the 19th centuries
through anthropological perspective .....

Piotr Szymaniec (Wałbrzych)

Troublesome heritage of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Polish political thought towards Belarus and other lands of the former Grand Duchy of Lithuania in the era of November Uprising (1830–1831)	57
---	----

- ПЁТР ШЫМАНЕЦ (ВАЛЬБЖЫХ)
Нязручная спадчына Рэчы Паспалітай. Польская палітычная думка
ў дачыненні да Беларусі і іншых краін былога Вялікага Княства Літоўскага
падчас Лістападаўскага паўстання (1830–1831) .....

Вольга Сабалеўская (Гародня)

**Віленскія вышэйшыя навучальныя ўстановы для габрэяў
як сродак трансфармацыі гістарычнай памяці (1847–1918) 69**

- VOLHA SABALIEŪSKAJA (GARODNIA)
Vilnius educational establishments for Jews
as a means of historical memory transformation (1847–1918) 69

Ольга Мастяница (Вильнюс)

**От союзника к конкуренту: восприятие белорусского национального
движения литовским в начале XX века (на примере журнала «Litwa») 79**

- OLGA MASTIANICA (VILNIUS)
From an ally to a competitor: the perception of the Belarusian national
movement by the Lithuanian one at the beginning of the 20th century
(the case of the periodical paper “Litwa”) 79

Людмила Слуцкая (Минск)

**Западный фронт на белорусских землях в годы
Первой мировой войны по воспоминаниям французских офицеров.....97**

- LUDMILA SLUTSKAYA (MINSK)
The Western front on the Belarusian lands
during World War I in the memoirs of French officers 97

Аляксандр Пагарэлы (Варшава)

**Вобраз горада ў дыскурсе беларускага хрысціянска-дэмакратычнага
перыядычнага друку ў міжваенны час.....111**

- ALIAKSANDR PAHARELY (WARSAW)
The image of the city in the discourse
of Belarusian Christian Democratic periodicals of interwar era 111

Леонид Смиловицкий (Тель-Авив)

«Операция 1005» в Беларуси. 1942–1944 гг. Общее и особенное.....139

- LEONID SMILOVITSKY (TEL AVIV)
“Operation 1005” in Belarus in 1942–1944. The general and the particular 139

ВУСНАЯ ГІСТОРЫЯ ORAL HISTORY

Марта Куркоўска-Будзан (Кракаў)

Поспехі і праблемы вуснай гісторыі ў Польшчы 163

- MARTA KURKOWSKA-BUDZAN (KRAKOW)
Success and confusion or some thoughts about oral history in Poland 163

Аляксандр Смалянчук (Варшава)

Трагедыя Халакосту і яго прычыны ў вуснай гісторыі 172

- ALIAKSANDR SMALIANCHUK (WARSAW)

The Holocaust tragedy and its causes in the oral history 172

«Чаму я такім стаў...» Сяргей Пятровіч Яноўскі (1925–2010)

Падрыхтоўка да друку В. Івановай 184

“Why I became the way I am...” From the oral memories of

Siarhiej Piatrovič Janoŭski (1925–2010). The publication was prepared by

Volha Ivanova 184

Звесткі пра аўтараў 216

ПРАДМОВА

Чарговы том гадавіка «Homo Historicus» выходзіць дзякуючы падтрымцы Беларускага калегіума і Інстытута палітычных даследаванняў «Палітычная сфера». Змяніўся фармат выдання, але ягоная канцэпцыя засталася без зменаў.

Гэты выпуск працягвае традыцыі трох першых тамоў (2008, 2009 і 2012 гг.) і па-ранейшаму арыентаваны на пашырэнне антрапалагічнага стылю мыслення ў аналізе мінулага з характэрнай для яго канцэнтрацыяй увагі на трансфармацыях у галіне культуры, палітыкі і сацыяльных адносінаў; з арыентацыяй на міждысцыплінарнасць і метадалагічнае разняволенне даследаванняў па гісторыі праз выкарыстанне напрацовак сучаснай гуманістыкі, а таксама на рэфлексію гісторыка над уласнымі даследчымі метадамі і значэннем тых ведаў, якія ён стварае.

Адной з дамінуючых тэмаў чарговага тома «Homo Historicus» з'яўляецца феномен памяці ў самым шырокім яго разуменні. У прыватнасці, гэта праблема ролі гісторыкаў і архівістаў у канструяванні памяці, афармленне міфа «полацкай свабоды» ў XV–XVI стст., «нараджэнне» могілак у выніку рэформы месцаў пахавання канца XVIII – пачатку XIX ст., ацэнка значэння спадчыны ВКЛ у ідэалогіі паўстання 1830–1831 гг., спроба расейскіх уладаў другой паловы XIX ст. трансфармаваць гістарычную памяць жыдоўскай супольнасці Беларусі і Літвы, імкненне нацыстаў знішчыць сляды Халакосту ў Беларусі («Аперацыя 1005») ды інш. Таксама на старонках гэтага тома атрымала працяг

традыцыйная для «Номо Historicus» праблематыка нацыянальных працэсаў пачатку XX ст. на тэрыторыі “гістарычнай Літвы”, звязаная са стасункамі паміж літоўскім і беларускім нацыянальнымі рухамі.

Матэрыялы раздзела “Вусная гісторыя” знаёмяць з праблемамі развіцця гэтага даследчага кірунку ў Польшчы, з адлюстраваннем у памяці беларусаў трагедыі Халакосту і яго прычынаў, а таксама ўтрымліваюць аўтабіяграфічны аповед Сяргея Яноўскага (1925–2010), жыццё якога з’яўляецца выдатнай ілюстрацыяй трагічнага лёсу беларускай нацыі ў XX стагоддзі.

Таксама хачу адзначыць, што прыняты рэдакцыйны тэрмін «антрапалагічная гісторыя» з’яўляецца запрашэннем да супрацоўніцтва, адрасаваным гісторыкам, спецыялістам з галіны метадалогіі гісторыі і гістарыяграфіі, літаратуразнаўцам і культурным антрапологам ды інш. Адмовай ад больш традыцыйнага тэрміна «гістарычная антрапалогія» яшчэ раз звяртаем увагу на важнасць для беларускай гістарыяграфіі праблемы «ачалавечвання гісторыі».

Алесь Смалянчук

ГІСТОРЫЯ І АНТРАПАЛОГІЯ

HISTORY AND ANTHROPOLOGY

АРХІВІСТЫ VERSUS ГІСТОРЫКІ Ў КАНСТРУЯВАННІ АРХІВАЎ І ПАМЯЦІ

Вольга Іванова

канд. гіст. навук (Менск)

Summary

The article is devoted to the presentation and analysis of contemporary forms of archiving, as well as the role of archivists and historians in the process. Modern, often stereotyped view of historians about the archives leads to some misunderstandings with the archivists. However, the modern historiographical and archival concepts and information development put historians and archivists “on the same side” in the struggle for the memory and the national identity. The contemporary archivist has to solve a whole range of problems, including the conscious design of electronic and online archives and the development of advanced analysis techniques of electronic documents. Historian should provide the archivist with feedback on the elimination of the gaps in acquisition of archives and work with archival documents.

“Архівіст мусіць бачыць у карыстальніку ворага, няўдачніка, гультая, бо не ходзіць на працу, а таксама патэнцыйнага злодзея [...]. У выпадку, калі карыстальнік замаўляе справы, архівіст павінен абавязкова паведаміць, што нічога там знайсці не атрымаецца. Скажаць гэта трэба некалькі разоў [...]. І увогуле, архіў – гэта не якая-небудзь навуковая інстытуцыя, гэта дзяржаўная ўстанова!!!”

Krzysztof Kopiński.

List do Umberta Eco... (2010)

Паняцці “архіў”, “архіўная праца” і “архіўная крыніца” сталі неад’емнай часткай (атрыбутам) вобраза, арэолу прафесійнага гісторыка, гэткага Індыаны Джонса, які вышуквае ў архіве напаўгнілыя дакументы.

*Bialiauski A., Zacharkiewicz S., Prudnikow A.
Heurystyczna rola archiwum... (2014)*

У эпиграф адмыслова вынесены цытаты з тэкстаў, прысвечаных рэфлексіі і самарэфлексіі архівістаў і гісторыкаў. Жартаўліва і сур’ёзна ў іх не толькі ствараюцца вобразы адмыслоўцаў, што маюць дачыненне да архіваў, але і выяўляецца цэлы пласт праблемных аспектаў, звязаных з гэтымі ўзаемадачыненнямі. Польскі архівазнаўца Крыштаф Капіньскі выклаў іх у форме адказу на нататкі Умберта Эка “Як арганізаваць публічную бібліятэку”¹, пералічыўшы ўсе цяжкасці, якія даводзіцца пераадолюваць карыстальніку архіва. Для напісання такога “ліста” аўтару спатрэбілася шмат мужнасці, і не толькі таму, што адрасаваны ён сусветна вядомаму гісторыку і пісьменніку. Існуе небяспека, што калегі-архівісты могуць не зразумець іроніі, бо не заўсёды гатовыя да самакрытыкі і самаацэнкі. Другі выкарыстаны ў эпиграфе тэкст – гэта спроба антрапалагічнай ацэнкі ўзаемадачыненняў гісторыкаў з архівамі². Тут створаны вобраз і пазначаныя праблемы, якія вельмі цяжка выявіць і адлюстраваць іншымі метадамі. Я асабіста вельмі ўдзячная іх аўтарам, якія паказалі, што архівазнаўства ўжо дарасло да ўзроўню самарэфлексіі.

Цяпер можна больш падрабязна паразважаць над галоўнымі “прэтэнзіямі” абодвух бакоў. Найбольш значная з боку гісторыкаў – гэта сцверджанне аб недаступнасці архіваў. У мяне, як у архівіста, яно выклікае неразуменне. *Што значыць недаступныя? Засакрэчаныя? Там складана працаваць? Гісторыкі не ведаюць, дзе шукаць, і шукаюць там, дзе гэтага няма? А можа, у беларускіх архівах немагчыма знайсці тое, што патрэбна сучаснаму гісторыку?*

Калі першае, то мушу адзначыць, што ў дзяржаўных архівах Беларусі на сакрэтным захоўванні знаходзіцца менш за 0,5 % дакументаў Нацыянальнага архіўнага фонду Рэспублікі Беларусь (далей НАФ)³. Гэта параўнальна з адсоткавым значэннем аналагічных дакументаў, напрыклад, ва Украіне⁴ і іншых краінах свету. Іншая справа, што пэўная частка дакументаў па гісторыі і культуры Беларусі захоўваецца ў ведамасных архівах Міністэрства ўнутраных спраў і Камітэта дзяржаўнай бяспекі. Яны маюць права сталага захоўвання дакументаў, што не ўваходзяць у склад НАФ⁵. Такая вось спадчына савецкіх часоў...

Відавочна, што “закрытасць” архіваў не залежыць толькі ад архівістаў. Яна абумоўленая асаблівасцямі палітычнай сістэмы Беларусі, а таксама ўспры-

няццем грамадствам і дзяржавай архіваў як “арсеналаў улады”⁶. Адпаведна, у дзяржаўныя архівы трапляюць у асноўным дакументы, якія адлюстроўваюць існую дзяржаўную сістэму. Наколькі яны прыдадуцца гісторыкам, што займаюцца, напрыклад, гісторыяй штодзённасці, пытанне амаль рытарычнае.

У 2006 г. Дзяржаўная архіўная служба Беларусі перайшла з падпарадкавання непасрэдна Савета міністраў у падпарадкаванне Міністэрства юстыцыі, і статус архівістыкі быў значна паніжаны. Апошняя рэдакцыя архіўнага закона ў 2011 г. стваралася ў асноўным юрыстамі амаль без удзелу архівістаў. Адпаведна, архівісты дзяржаўных архіваў часта адчуваюць сябе не навуковымі супрацоўнікамі, не працаўнікамі сферы культуры, а дзяржаўнымі служачымі, мала скіраванымі на знешнюю працу з карыстальнікамі. У некаторых дзяржаўных архівах няма нават адмысловай чытальнай залы, а архівісты займаюцца ў асноўным камплектаваннем, апрацоўкай дакументаў і выкананнем бясконцых нарматываў. Нядзіўна, што часам даследчык у архіве выглядае нейкай недарэчнай асобай, якая толькі перашкаджае працаваць. Пра стварэнне зручных умоваў працы для даследчыкаў у чытальнай зале, не кажучы ўжо пра тое, каб захоўваць у архівах тое, што найбольш адпавядае патрэбам гісторыка, гаворка, як правіла, не ідзе. Гэтая “закрытасць” даступных і адкрытых (згодна з заканадаўствам) архіваў сапраўды існуе.

У Беларусі сёння дзейнічаюць 6 рэспубліканскіх, 9 абласных і 16 занальных архіваў, створаных у савецкі час. Беларускія архівісты мелі магчымасць рэалізацыі ўласных праектаў толькі ў 1920-я гг. Ужо ў наступным дзесяцігоддзі архіўная сістэма стала адным з механізмаў падпарадкавання чалавека дзяржаве⁷.

У 1920-я гг. у Беларусі з’явіліся два новыя віды архіваў – гістарычны і найноўшай гісторыі, а менавіта Цэнтральны дзяржаўны архіў Кастрычніцкай рэвалюцыі і сацыялістычнага будаўніцтва (ЦДАКР). У гэты час яшчэ ішлі дыскусіі аб вяртанні Літоўскай метрыкі, хаця ўжо было зразумела, што тут яна захоўвацца не будзе. Па-за межамі тагачаснай БССР дзейнічаў Віленскі цэнтральны архіў старажытных актаў, ствараліся калекцыі Беларускага музея імя Івана Луцкевіча, захоўваўся архіў БНР, папаўняўся архіў Радзівілаў у Нясвіжы. Усе гэтыя зборы беларусы пасля “ўз’яднання” 1939 г. страцілі поўнасцю ці часткова, як і значную частку іншых старажытных дакументаў. Найбольш каштоўнае апынулася ў цэнтральных сховішчах СССР ці загінула.

Развіццё розных відаў дакументавання, а таксама чарговая рэарганізацыя сістэмы архіўнага захоўвання на саюзным узроўні выкалікалі неабходнасць стварэння ў 1941 г. яшчэ аднаго спецыялізаванага сховішча – архіва кінафотафонадакументаў. Пэўную ініцыятыву беларускім архівістам удалося правяціць

толькі пры стварэнні архіва літаратуры і мастацтва ў 1960 г. Менавіта ў Беларусі пачаў працу першы, пасля расійскага, архіў такога тыпу. Завяршылася стварэнне беларускай архіўнай сістэмы з'яўленнем архіва навукова-тэхнічнай дакументацыі ў 1967 г.

Адзначаныя асаблівасці даюць магчымасць зразумець тыя асноўныя накірункі грамадскага і культурнага жыцця, якія знайшлі адлюстраванне ў архіўных дакументах. Гісторыя штодзённасці і гісторыя “простага” чалавека, нацыянальныя і рэлігійныя меншасці, нонканфармізм, рэлігійнае жыццё ды інш. знайшлі тут толькі нязначны адбітак. Як правіла, даследуючы падобныя тэмы, гісторыкі сутыкаюцца з недахопам крыніц ці неабходнасцю стварэння новых метадаў аналізу ўжо існуючых. Па сутнасці, менавіта архівісты на этапе камплектавання архіваў у значнай ступені фарміруюць тэматычныя і метадалагічныя накірункі гістарычных даследаванняў. Самі ж яны з'яўляюцца ў значнай ступені закладнікамі палітычнай, гаспадарчай і культурнай сітуацыі ў краіне.

Прыкладна так выглядае сучасная сітуацыя ўзаемадачыненняў у сістэме архівісты–архівы–гісторыкі.

Цяпер можна перайсці да ўласна прапановаў, якія могуць змяніць сітуацыю. Яны базуюцца на комплексе сучаснай архівазнаўчай літаратуры і ў пэўнай ступені на ўласным досведзе⁸.

Аktуальная задача, выкананнем якой занятыя розумы архівістаў і рэалізацыя якой з'яўляецца вяршыняй мараў гісторыкаў, – гэта доступ да архіўных дакументаў анлайн. Ідэя глабальнай даступнасці архіваў часам палюхае архівістаў, ставячы пад сумнеў неабходнасць самой прафесіі. Гаворка ж ідзе пра ґрунтоўны перагляд функцый архівіста. Вырашэнне дадзенай задачы адбываецца ў двух раўназначных кірунках: аблічбоўка аналагавых дакументаў, захоўванне электронных дакументаў і інфармацыйных рэсурсаў.

Фонд лічбавых копіяў архіўных дакументаў у беларускіх архівах да пачатку 2011 г. складаў менш за адну тысячную ад агульнай колькасці дакументаў, якія знаходзяцца на архіўным захоўванні. Асноўныя цяжкасці звязаныя з каардынацыяй дзеянняў па аблічбоўцы дакументаў, а таксама з наладжваннем сістэмы іх апісання і паўнаўартаснага выкарыстання. Першы вопыт стварэння апісанняў ажыццяўляўся ў адпаведнасці з міжнародным стандартам архіўнага апісання ў рамках работы над праектам «Дакументальная спадчына Рэчы Паспалітай», а таксама анлайн-версіяй Фондавага каталога дзяржаўных архіваў Рэспублікі Беларусь (2012)⁹. Паўнатэкставыя версіі дакументаў беларускіх архіваў (у адрозненне ад польскіх¹⁰) знайсці анлайн не атрымаецца.

У 1998 г. быў створаны Беларускі навукова-даследчы цэнтр электроннай дакументацыі (БелНДЦЭД), у структуры якога дзейнічае архіў электронных дакументаў. Тут ажыццяўляецца сталае захоўванне электронных дакументаў, якія належаць да Нацыянальнага архіўнага фонду. Гэта быў першы спецыялізаваны архіў такога кшталту на постсавецкай прасторы. Кіраванне архівам забяспечвае аўтаматызаваная інфармацыйная сістэма, распрацаваны шэраг метадычных і нарматыўных актаў па захоўванні электронных дакументаў. Аднак аб іх поўнамаштабным прыёме ад дзяржаўных органаў і іншых арганізацый гаворка пакуль не ідзе. Праблема датычыць сферы паўнаважнага ўвядзення электроннага дакументазвароту. Дзяржаўныя органы і арганізацыі плануюць ажыццявіць гэта да пачатку 2016 г.¹¹

Існуе таксама патрэба ў электронных рэсурсах, таму актуальнымі з’яўляюцца і г. зв. «архівы інтэрнэту», якія аўтаматычна архівуюць сайты. Як правіла, гэта сайты пэўнай даменнай зоны (Данія) альбо сайты дзяржаўных органаў і дзяржаўных архіваў (Польшча) ці асобныя выпадковыя сайты (Беларусь). У кожным з гэтых выпадкаў актуальнай ёсць ацэнка значнасці інфармацыйнага рэсурсу і ўключэнне яго ў адзіную інфармацыйную сістэму на нацыянальным узроўні без уліку ведамаснай прыналежнасці. У Беларусі дзейнічае Інструкцыя па правядзенні экспертызы каштоўнасці і перадачы на дзяржаўнае захоўванне дакументаў у электронным выглядзе і інфармацыйных рэсурсаў (2010), якая патрабуе ад арганізацый выяўлення і абнаўлення інфармацыйных рэсурсаў, правядзення экспертызы каштоўнасці дакументаў і фарміравання ў неабходных выпадках архіўных копій. Але на практыцы гэта патрабаванне не рэалізуецца ў дачыненні да сеткавых публікацый.

Як захаваць, як захоўваць і як зрабіць даступнымі архіўныя дакументы – гэта пытанні, якія знаходзяцца на стадыі вырашэння. А вось праблема, што захоўваць, сёння застаецца на этапе тэарэтычнага асэнсавання. Пакуль істотных зменаў у палітыцы камплектавання архіваў не назіраецца.

У шматлікіх архівазнаўчых даследаваннях апошніх дзесяцігоддзяў архівы разглядаюцца з пункту гледжання катэгорыі памяці і антрапалагізаванага падыходу¹². Яны выступаюць як інстытуцыі, якія мусяць задаволіць патрэбы памяці і здзейсніць суб’ектыўны выбар таго, што будзе забытае, а што захаванае. Пры гэтым патрабаванне захоўвання дакументаў, якія быццам бы “аб’ектыўна” адлюстроўваюць гістарычную рэальнасць, гучыць для сучаснага архівазнаўцы як нонсэнс. Праблема архіваў і захавання памяці разглядаецца ў шэрагу выпадкаў як механізм канструявання ідэнтычнасці (спачатку родавай, потым нацыянальнай і наднацыянальнай) (П’ер Нара, Вальдэмар Харанжычэўскі, Марына Чыркава ды інш.). А бесстаронні і “аб’ектыўны” архівіст

саступае архівісту, які працуе дзеля захавання памяці чалавека і для чалавека (Агнэшка Роса, Вольга Іванова).

Асноўныя рысы гэтага “новага” архівазнаўства (Войцэх Пясэк) можна сфармуляваць наступным чынам. Па-першае, гэта імкненне да міждысцыплінарнасці, то бок актыўнага дыялогу з сумежнымі галінамі ведаў, якія патрабуюць крыніц новага тыпу і раскрываюць заканамернасці іх з’яўлення. Архівазнаўства ў гэтым выпадку з’яўляецца не толькі дысцыплінай, што “дапамагае” захаваць крыніцы, але і прапануе навуковыя падыходы да іх стварэння, захавання, павышэння інфарматыўнасці, сістэматызацыі і нават інтэрпрэтацыі, у выпадках калі метадалогія даследаванняў, якія базуюцца на эгадакументах¹³, знаходзіцца на стадыі фарміравання.

Па-другое, гэта змена свядомасці асноўных удзельнікаў архіватворчага працэсу, у першую чаргу стваральніка дакумента, а потым архівіста і карыстальніка інфармацыі¹⁴. Стваральнік дакумента мусіць быць упэўнены ў тым, што яго досвед і памяць вартыя захавання. Ён стварае крыніцу, якая фіксуе гэты досвед, і адказвае за яго захаванне і выкарыстанне, што можа адбывацца ў асабістым, сямейным, грамадскім ці дзяржаўным архіве.

Для архівіста няма памяці, нявартай захавання. Ён мусіць забяспечыць сувязь паміж стваральнікам і карыстальнікам, поўную адкрытасць да першага і другога, вырашаючы задачу захавання дакументаў на розных носбітах, павышэння інфарматыўнасці крыніц з дапамогай стварэння навукова-даведачнага апарату, пошуку і ратавання крыніц ды інш. Карыстальнік (гісторык) у гэтай сітуацыі выходзіць з таго, што гісторыя грамадства складаецца з “гісторый” канкрэтных людзей, і валодае метадыкай рэканструкцыі такой гісторыі. Гэты карыстальнік не чакае, пакуль архівы будуць створаныя кімсьці, каб трапіць у закладнікі ўжо створанай дакументальнай сістэмы, але актыўна ўдзельнічае ў працэсе адбору і захоўвання дакументаў.

Па-трэцяе, гэта змена архіватворчага працэсу. У яго канструяванні галоўную ролю адыгрываюць архівазнаўцы, гісторыкі і навукоўцы сумежных галін ведаў. Першая адметнасць заключаецца ў тым, што працэс дакументаўтварэння пачынаецца з асобы карыстальніка ці стваральніка¹⁵, якія ўсведамляюць неабходнасць фіксацыі пэўнага досведу. У гэтым кантэксце не існуе крытэрыяў каштоўнасці дакументаў у традыцыйным разуменні. Асноўны крытэрыў – гэта рашэнне стваральніка аб неабходнасці захаваць сваю задакументаваную памяць. Задача архівазнаўцы – распрацаваць сістэму архіўнага захоўвання, якая б цалкам адпавядала патрабаванням стваральніка, карыстальніка, а таксама грамадства. Тут ставіцца задача вывучэння практык стварэння, захавання і перадачы памяці з дапамогай архіўных дакументаў, як пісьмовых, так і вусных.

Па-чацвёртае, гэта шчыльнае ўзаемадзеянне і камунікацыя паміж архівістамі і стваральнікамі дакументаў, іх карыстальнікамі (гісторыкамі, навукоўцамі іншых галін ведаў) і грамадствам.

Некаторыя з пералічаных ідэй непазбежна сутыкнуцца (і ўжо сутыкаюцца) з пэўнымі праблемамі пры спробе іх рэалізацыі на практыцы. Напрыклад, тэзіс аб адсутнасці крытэрыяў экспертызы каштоўнасці дакументаў ставіць перад архівістамі складаную задачу, як захаваць “усё” і не ператварыць пры гэтым архіў у сметніцу, дзе немагчыма будзе знайсці патрэбную інфармацыю. Аднак ужо існуе досвед захавання дакументаў асабістага паходжання, досвед “Народнага архіва”¹⁶ і архіваў вуснай гісторыі, дзе гэтая задача хоць і часткова, але рэалізуецца. Можна меркаваць, што развіццё тэхнічных сродкаў з цягам часу вырашыць не толькі праблему экспертызы каштоўнасці, але і праблему камплектавання, зрабіўшы такія архівы “самакамплектуючыміся”, дзе кожны чалавек самастойна будзе пакідаць на захаванне дакументы, вартыя, на яго думку, увагі.

Пэўныя захады па рэалізацыі вышэйадзначаных ідэй робяцца ў Беларусі дастаткова даўно, прынамсі з канца 90-х гг. ХХ ст. Менавіта тады адбыўся ўсплёск цікавасці да пошуку інфармацыі, якая б спрыяла захаванню нацыянальнай памяці грамадства і фарміраванню нацыянальнай ідэнтычнасці (П’ер Нара). Гэты пошук актыўна вёўся ў былых сацыялістычных краінах і прыводзіў да стварэння г. зв. *архіваў нацыянальнай памяці*, ці грамадскіх архіваў¹⁷.

Першая спроба ліквідаваць прабел у існуючых крыніцах была зроблена гуманітарным фондам «Наша ніва», у рамках якога быў створаны ў 1996 г. *Архіў найноўшай гісторыі*. Яго мэтай было «асэнсаванне гісторыі Беларусі ХХ ст., пошук дэмакратычных каранёў незалежнага беларускага грамадства, актуалізацыя гэтай спадчыны». Тут збіраліся дакументы палітычных партый, якія спынілі дзейнасць да 2000 г., шэрагу грамадскіх аб’яднанняў, калекцыя ўлётак, калекцыя ўспамінаў рэдактараў «самвыдату», дакументы аб рэпрэсаваных, асабістыя архівы дзеячаў беларускага нацыянальнага руху другой паловы ХХ ст. Сёння архіў мае анлайн-версію, даступную карыстальніку, то бок пісьмовыя дакументы аблічбавання і выстаўленыя на сайце разам з апісаннямі¹⁸.

Новай з’явай для Беларусі стаў архіў вуснай гісторыі, які пачаў дзейнасць у 2011 г. Да гэтага захоўванне запісаў успамінаў ажыццяўлялася спарадычна, у дачыненні да найбольш значных савецкіх дзеячаў. Напрыклад, успаміны пра С. Прытыцкага, В. Харужую, запісаныя ў 1958–1959 гг., захоўваюцца ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь (НАРБ).

Беларускі архіў вуснай гісторыі – гэта таксама грамадскі праект зацікаўленых гісторыкаў, архівістаў і спецыялістаў іншых напрамкаў, які дае магчыма-сць анлайн-доступу да больш чым тысячы вусных успамінаў. Архіў камплек-

туецца шляхам прыёму ўжо сфарміраваных гісторыкамі, журналістамі ці іншымі адмыслоўцамі калекцый, а таксама збору ўспамінаў супрацоўнікамі архіва падчас экспедыцый і адмысловых інтэрв'ю. Найбольш папулярнымі тэмамі ў сабраных успамінах з'яўляюцца сталінскія рэпрэсіі, гісторыя штодзённасці, лакальная гісторыя, этнаграфія, гісторыя эміграцыі, падзеі Другой сусветнай вайны, у тым ліку “ўз'яднанне” беларускіх земляў увосень 1939 г., голад у пасляваеннай БССР, калектывізацыя ў Заходняй Беларусі ды інш. Дакументы захоўваюцца ў трох копіях: на серверы (цёмная копія), на здымных дысках (архіўная копія) і на партале (карыстальніцкая копія). Для доступу да дакументаў карыстальнікі праходзяць працэдуру рэгістрацыі¹⁹.

Акрамя гэтага, з 2012 г. рэалізуюцца праект па апісанні беларускіх некропаляў «Некропалі Беларусі. Гісторыя і асобы», у рамках якога фарміруецца база дадзеных гістарычных пахаванняў; «Праект 90-я», прысвечаны захаванню дакументаў, фотаздымкаў і ўспамінаў па гісторыі 1990-х гг. у Беларусі; Віртуальны музей савецкіх рэпрэсій, што збірае дакументы і ўспаміны рэпрэсаваных асобаў; архіў Гістарычнай майстэрні ў Менску, у якім захоўваюцца сведчанні ахвяр Халакосту ды інш.²⁰

Усе гэтыя анлайн-сховішчы маюць дакладна акрэсленую тэматыку і адмысловую методыку працы з дакументамі. Віды дакументаў, што захоўваюцца тут, зыходзяць са спецыфікі іх электроннай формы. Гэта фотаздымкі, копіі тэкставых дакументаў, аўдыё- і відэаўспаміны, аўтарскія артыкулы і тэксты, архіўныя апісанні, базы дадзеных. Розніца заключаецца ў наяўнасці ці адсутнасці папяровага варыянта дакументаў. Сховішчы ствараліся ў межах пэўных грамадскіх ініцыятыв, удзельнікамі якіх сталі як гісторыкі, так і архівісты. Тым не менш акрэсленыя вышэй архівазнаўчыя падыходы выкарыстоўваюцца хутчэй інтуітыўна. З аднаго боку, гэта спрыяе захаванню інфармацыі з дапамогай сучасных тэхнічных сродкаў, а з другога – прыносіць пэўную долю хаосу ў гэты працэс. Актуальным ізноў становіцца пытанне доўгатэрміновага захоўвання каштоўнай інфармацыі.

Наяўныя тэхнічныя навацыі адкрываюць шырокія магчымасці для захоўвання і выкарыстання інфармацыі. Архівы, якія камплектуюць, пераўтвараюцца ў архівы, што камплектуюцца самі сабой. Асноўным крытэрыем экспертызы каштоўнасці становіцца суб'ектывізм і разнастайнасць, г. зн. захоўваць можна любы дакумент. Апісанне дакументаў ажыццяўляецца з дапамогай карыстальнікаў фэйсбуку, а выкарыстанне становіцца магчымым пасля набору на клавіятуры ўсяго некалькіх сімвалаў.

Але ў рэчаіснасці справа падаецца больш складанай. Замова грамадства і навукоўцаў-гісторыкаў на захаванне крыніц рэалізуецца архівістамі праз рас-

працоўку архіўнай структуры і забеспячэнне доступу з улікам тэматыкі і відаў дакументаў, а таксама вырашэння пытання доўгатэрміновага захоўвання. Сама ж структура ствараецца праграмістамі, для якіх архівісты распрацоўваюць неабходнае тэхнічнае заданне. Выключэнне з гэтага ланцужка архівістаў, як правіла, прыводзіць да стварэння вузкасפעцыялізаваных статычных рэсурсаў без магчымасцяў пошуку і выкарыстання інфармацыі па-за межамі адной задачы. Выключэнне гісторыкаў ці іншых карыстальнікаў (на этапе канструявання архіва) абарочваецца цяжкасцямі ў ацэнцы спосабаў выкарыстання сабранай інфармацыі, яе запатрабаванасці і метадык аналізу.

Такім чынам, існуючыя і ўзнікаючыя сёння напрамкі грамадскай, гаспадарчай, інфармацыйнай ды іншай дзейнасці, праблемы памяці і нацыянальнай ідэнтычнасці патрабуюць фіксацыі (дакументавання) і захавання інфармацыі шляхам стварэння архіваў. Дзяржаўныя архівы не паспяваюць за гэтымі працэсамі, што стварае шэраг праблемаў для сучасных і будучых карыстальнікаў і фармуе вобраз “закрытасці” архіваў. З іншага боку, тэхнічныя магчымасці спрыяюць узнікненню грамадскіх інтэрнэт-рэсурсаў, інфармацыя з якіх можа паўнапраўна прэтэндаваць на ўключэнне ў склад НАФ. Працэсы архівастварэння будуецца на самарэфлексіі (нават псіхатэрапіі) і ўзнікненні пэўнай грамадскай (гістарычнай) замовы “на архіў”. Якраз таму перад сучаснымі архівістамі паўстае цэлы комплекс задач – пачынаючы ад неабходнасці свядомага праектавання электронных і анлайн-архіваў і заканчваючы распрацоўкай метадык аналізу сучасных электронных дакументаў і рэсурсаў.

Магчыма, такі падыход падпадае пад іронію П’ера Нара аб імкненні сучаснай свядомасці да “бясконцай вытворчасці архіваў”, аднак падаецца пэўным выйсцем і кірункам развіцця, прынамсі ў беларускай рэчаіснасці. Задача-максімум архівіста – не толькі стварыць архіў, але таксама зрабіць магчымым яго існаванне на працягу стагоддзяў. Задача гісторыка – удзел у стварэнні архіва, забеспячэнне архівісту зваротнай сувязі для распрацоўкі метадык аналізу захаваных дакументаў.

Заўвагі

- ¹ Kopiński K. List do Umberta Eco (Czyli jak urządzić archiwum publiczne) // Archiwa – Kancelarie – Zbiory. 2010. № 1(3). S. 245–254; Eco U. Jak urządzić bibliotekę publiczną // Zapiski na pudełku od zapalek. Przeł. A. Szymanowski. Poznań, 1993.
- ² Bialiauski A., Zacharkiewicz S., Prudnikow A. Heurystyczna rola archiwum w kręgu białoruskich historyków profesjonalistów // Toruńskie konfrontacje archiwalne. T. 4: Nowa archiwistyka – archiwa i archiwistyka w ponowoczesnym kontekście kulturowym. Toruń, 2014. S. 189–202.

- ³ Рассакрэчаныя архівы: Дакум. дзярж. арх. Рэспублікі Беларусь, якія пераведзены на адкрытае захоўванне: Даведнік. Выпуск 1 / Складальнікі В. А. Дабычына, В. І. Пташнікава. Мінск: БелНДЦДАС, 1993; Жумарь С. Рассекречивание документов в государственных архивах Беларуси: исторический аспект // *Архівы і справаводства*. 2007. № 1.
- ⁴ Параўнайце: Реєстр розсекречених архівних фондів України: Міжархівний довідник. Т. 2, кн. 1–3. Київ, 2006.
- ⁵ Да 1990 г. архівы КПБ таксама не ўваходзілі ў склад тады яшчэ Дзяржаўнага архіўнага фонду.
- ⁶ Адзін з пачынальнікаў архівазнаўства як навуковай дысцыпліны, французскі філосаф-пазітывіст і гісторык Шарль Ланглуа, вызначыў асноўныя функцыі архіваў як “арсеналу ўлады” і “лабараторыі гісторыі”. Нягледзячы на тое, што ў савецкі перыяд архівістамі дэкларавалася найбольшая значнасць архіва якраз як “лабараторыі гісторыі”, яны заставаліся амаль выключна ў межах дзяржаўнага механізму кіравання.
- ⁷ З 1938 па 1960 г. архіўная галіна знаходзілася ў падпарадкаванні органаў НКУС/МУС.
- ⁸ Хачу адзначыць, што існаванне шматлікіх архівазнаўчых тэорыі і схільнасць сучасных архівазнаўцаў да інтэлектуальных практыкаванняў не з’яўляецца панацэяй. Стварэнне архіва – складаны, шматступенны і незваротны працэс, у выніку якога рэалізуюцца толькі некаторыя ідэі.
- ⁹ Архівы Беларусі [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://archives.gov.by/Radzivily/intro.html>; <http://fk.archives.gov.by>. Дата доступу: 10.11.2014.
- ¹⁰ “*Шукай у архівах*” (<http://szukajwarchiwach.pl>) з’яўляецца праектам Нацыянальнага электроннага архіва Польшчы, які пачаў дзейнічаць у кастрычніку 2009 г. Асноўная мэта заключаецца ў прадастаўленні анлайн-апісанняў архіўных матэрыялаў з дзяржаўных і недзяржаўных (па жаданні) архіваў і іншых устаноў культуры. Асобныя архіўныя апісанні прадастаўлены разам са сканаванымі копіямі дакументаў, лік якіх няўхільна расце. На сённяшні дзень іх больш за 10 млн.
- ¹¹ Носевич В. Информационные технологии в архивной службе Беларуси // Развитие информатизации и государственной системы научно-технической информации (РИНТИ-2012): доклады XI Международной конференции (Минск, 15 ноября 2012 г.). Минск: ОИПИ НАН Беларуси, 2012. С. 194–197; Носевич В. Как сберечь цифровое наследие // *Архівы і справаводства*. 2011. № 6 (78). С. 82–92.
- ¹² Илизаров Б. Архивный документ в свете представлений о социальной памяти // *Археографический ежегодник за 1985 год*. М., 1987. С. 42–51; Chorążyczewski W. *Archiwa i pamięć. Z dziejów polskich archiwów* // *Archiwa–Kancelarie–Zbiory*. Т. 1. Toruń, 2005. S. 13–27; Rosa A. *Archiwa między historią i pamięcią. Antropologizowanie archiwistyki* // *Archiwa–Kancelarie–Zbiory*. Toruń, 2008. S. 99–133; Wiśniewska M. *Archiwum jako miejsce pamięci* // *Archiwa–Kancelarie–Zbiory*. Т. 4(6). Toruń, 2013. S. 137–147; Piasek W. *Nowa archiwistyka – w stronę kulturowej teorii archiwum i archiwaliów* // *Toruńskie konfrontacje archiwalne*. Т. 4: *Nowa archiwistyka – archiwa i archiwistyka w ponowoczesnym kontekście kulturowym*. Toruń, 2014. S. 11–25; Иванова В.С. Кірункі антрапалагізавання архівазнаўства: досвед і перспектывы // *Историческое наследие Беларуси: выявление, сохранение и изучение: материалы Меж-*

дунар. науч. конф., посвящ. 90-летию Гос. арх. службы Респ. Беларусь, 85-летию Нац. архива Респ. Беларусь и 20-летию кафедры источниковедения БГУ (Минск, 17–18 мая 2012 г.): В 2 ч. Ч. 2. Минск, 2013. С. 210–219; Чиркова М. Ю. Государственные архивы как субъекты политики памяти // Документ. Архив. Информационное общество: Материалы I Международной научно-практической конференции. Москва, 26–27 сентября 2013 г. / сост.: Е. М. Бурова, А. Ю. Кололеева. М.: РГГУ, 2014. С. 48–57 ды інш.

- ¹³ Эгадакумент – гэта дакумент, мэтай стварэння якога з’яўляецца свядомая ці несвядомая фіксацыя досведу (памяці) пэўнай асобы. Параўн.: “чалавечы дакумент” (Хубова Д. Н. Устная история и архивы: зарубежные концепции и опыт. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. 07.00.02. Отечественная история. М., 1992. С. 314).
- ¹⁴ Гаворка ідзе пра шырокае кола навукоўцаў-гуманітарыяў, а таксама ўсіх, хто мае цікавасць да выкарыстання архіўнай інфармацыі.
- ¹⁵ Менавіта ў такой паслядоўнасці. Напрыклад, значнасць успамінаў сведак часу як крыніцы для даследавання сёння лепш разумеюць гісторыкі (карыстальнікі), чым самыя сведкі. Гэта тлумачыцца амаль поўнай стратай культуры дакументавання індыўдуальнай памяці, адсутнасцю ўсведамлення неабходнасці і значнасці гэтага працэсу.
- ¹⁶ Цэнтр дакументацыі “Народны архіў” дзейнічаў у Маскве з 1988 па 2006 г., збіраючы дакументы асабістага паходжання грамадзян. Ён стаў практычнай рэалізацыяй ідэі савецкага і расійскага архівазнаўцы Б. Ілізарава аб праве кожнага чалавека захаваць аб сабе памяць у выглядзе дакументаў. Пасля спынення дзейнасці “Народнага архіва” сабраны комплекс дакументаў быў перададзены на захоўванне ў Расійскі дзяржаўны архіў найноўшай гісторыі.
- ¹⁷ Супрацоўнікамі польскага цэнтра KARTA (Варшава) нават падрыхтаваны падручнік “Грамадская архівістыка”, з перакладам і на беларускую мову. Рэжым доступу: http://archiwa.org/as_materialy.php?co=1. Дата доступу: 17. 05. 2015.
- ¹⁸ Вытокі. Грамадскі вэб-архіў. [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://vytoki.net>. Дата доступу: 17. 05. 2015.
- ¹⁹ Беларускі архіў вуснай гісторыі. [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://nasharapiac.org>. Дата доступу: 17.05.2015.
- ²⁰ Некропалі Беларусі. Гісторыя і асобы. [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://niekropali.by>; Праект 90-я [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: www.90s.by; Віртуальны музей савецкіх рэпрэсій ў Беларусі. [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://represii.net>; Архіў гістарычнай майстэрні ў Мінску. [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://zeitzeugenarchiv.gwminsk.com/ru/archiv>. Дата доступу: 17.05.2015.

“ПОЛОЦКАЯ СВОБОДНОСТЬ”: ТРАДЫЦЫЯ ГІСТАРЫЧНАЯ І ГІСТАРЫЯГРАФІЧНАЯ¹

Сяргей Емяльянаў

мгр. (Менск)

Summary

The article deals with the historical myth of the occupation of Polack by Lithuanian prince, the myth which is contained in the Lithuanian chronicles. There are two versions of the myth compared: the short and the extended. The author concludes that this myth served several important social functions in the society of the 15th–16th centuries. It helped Polack and all of Ruś to be included in the political system of the Grand Duchy of Lithuania and to justify traditional democratic organization of the society, that corresponded to the nobles' interests. Besides, this myth similar to the myth of Palemon related the history of the Grand Duchy of Lithuania and the history of Greece and Rome; it served to broadcast the ancient heritage to the Lithuanian-Rusian state. In addition, the fact of the myth forthcomation favors the sustained democratic community throughout history of the region from Old Ruś to the Grand Duchy of Lithuania.

Гісторыя Полацкай зямлі займае ў беларускай гістарыяграфіі асаблівае месца. Яна прыцягвае ўвагу не толькі даследчыкаў, але і шырокай грамадскасці. Падзеі, што адбываліся ў Верхнім Падзвінні ў IX–XIII стст., сталі адной з цаглінаў у падмурку калектыўнага разумення беларускай гісторыі. Полацкай зямлі адводзілася спецыфічнае месца як у працах даследчыкаў пачатку XX ст., так і ў працах тых, хто ствараў найноўшую айчынную гістарыяграфію ў познеса-

векція часы і ў перыяд незалежнасці. Не абмінаюць полацкія сюжэты і аўтары папулярных твораў гістарычнай тэматыкі, што спрыяе замацаванню ўстойлівых вобразаў і разуменню важнасці гэтых падзеяў у грамадскай свядомасці.

Асаблівае месца гісторыі Полацкай зямлі ў карціне мінулага, пашыранай як сярод даследчыкаў, так і сярод паспалітых грамадзянаў Беларусі, дазволіла нямецкаму аўтару Райнэру Лінднэру вылучыць існуючы “полацкі міф”². У дадзеным выпадку размова вядзецца, зразумела, не аб вульгарным значэнні гэтага слова як “непраўдзівай” інфармацыі аб мінулым, але аб навуковым канцэпце, што апісвае пэўны феномен грамадскай свядомасці. Кожнае грамадства імкнецца выпрацаваць максімальна простую і максімальна несупярэчлівую візію ўласнага мінулага, якая паклікана даць адказы на пытанні аб абгрунтаванасці існавання дадзенай супольнасці ў часе.

Райнэр Лінднэр разумеў пад “полацкім міфам” менавіта той гістарыяграфічны наратыў, які быў створаны ў навуковых, навучальных і папулярных тэкстах аўтараў пачатку ХХ ст. (Мітрафан Доўнар-Запольскі, Вацлаў Ластоўскі ды інш.)³, а таксама ў разнастайных працах 1980-х – 2000-х гг. аўтарства Міколы Ермаловіча, Георгія Штыхава, Уладзіміра Арлова ды інш.⁴

Аднак спецыфічнае разуменне гісторыі Полацкай зямлі можна знайсці нашмат раней. Яго асобныя рысы прасочваюцца ўжо ў тэкстах старажытна-рускіх часоў. А ў перыяд існавання Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага (прынамсі, ад XV ст.) выразна вымалёўваецца комплексная карціна полацкай гісторыі.

Менавіта ў XV–XVI стст. афармяецца комплекс “літоўска-рускага”⁵ летапісання, які ўтрымлівае візію мінулага, адпаведную тагачасным інтарэсам грамадства і элітаў ВКЛ. Сярод іншага ў гэтых крыніцах прысутнічае “полацкі сюжэт”, дзе раскрываецца тэма літоўска-полацкіх узаемадчынненняў і пераходу Полацкай зямлі пад уладу літоўскіх гаспадароў. Згаданыя ў гэтым “сюжэце” падзеі і асобы дазваляюць умоўна сумясціць гэты наратыў з полацкай гісторыяй старажытнарускіх часоў, а дакладней – XI–XII стст.

Параўнанне сюжэтаў “літоўска-рускіх” летапісаў са старажытнарускімі крыніцамі дае магчымасць убачыць, што ў першых з іх полацкі наратыў носіць відавочна легендарны ці напалегендарны характар. Аднак нельга адкідаць гэты “сюжэт”. Вядома, што фальсіфікаты або выдуманыя эпізоды гісторыі самі па сабе могуць быць важнымі гістарычнымі крыніцамі. У дадзеным выпадку полацкі наратыў “літоўска-рускіх” летапісаў, безумоўна, не з’яўляецца адлюстраваннем рэальных падзеяў XII–XIII стст., але падае карціну ўяўнага мінулага для чалавека, які жыве ў XV–XVI стст. Менавіта такім павінна было быць мінулае з пункту гледжання аўтара ці чытача эпохі Вялікага Княства Літоўскага.

Сюжэт аб пераходзе Полацкай зямлі пад уладу літоўскіх князёў утрымліваецца ў некалькіх летапісных зводах і хроніках. Іх папярэдні аналіз дазваляе вызначыць дзве асноўныя версіі сюжэта – “кароткую” і “пашыраную”. Кароткая і, відавочна, больш ранняя версія знаходзіцца ў такіх спісах летапісаў, як летапіс Красінскага, Альшэўскі, Румянцаўскі, Рачынскага, Еўраінаўскі, “Хроніка Быхаўца”, летапіс Археалагічнага таварыства⁶. Пашыраная версія пазнейшая. Мяркуючы па крыніцах, у якіх яна была змешчаная, узнікненне гэтай версіі можна датаваць другой паловай XVI ст. Пашыраны сюжэт сустракаецца ў “Хроніцы Польскай, Літоўскай, Жамойцкай і ўсёй Русі” Мацея Стрыйкоўскага, а таксама ў “Хроніцы Літоўскай і Жамойцкай”⁷.

Абедзве версіі маюць агульную сюжэтную лінію, аднак другая дапоўненая як дэталімі, так і спробай аналізу прычынаў спецыфічнай палітычнай сітуацыі ў Полацкай зямлі. Гэта, а таксама час з’яўлення пашыранага варыянта, дазваляе зрабіць папярэднюю выснову аб дапрацоўцы першага сюжэта ў інтэлектуальных асяродках сярэдзіны – другой паловы XVI ст.

Ранні варыянт полацкага наратыву задае цэнтральную сюжэтную канву дадзенага гістарычнага міфа. У ёй можна вызначыць тры асноўныя блокі. Першы апісвае сітуацыю ў Полацкай зямлі да літоўскага панавання. Пры гэтым падкрэсліваецца вечавы лад, што існаваў у далітоўскі перыяд. Спосаб палітычнага ўладкавання Полацка параўноўваецца з тым, які існаваў у Ноўгарадзе і Пскове. Апошнія былі своеасаблівымі “эталонамі” вечавой дэмакратыі ў сярэднявечных крыніцах.

У якасці другога сэнсавага блоку можна вызначыць апісанне ўласна “захопу” Полацка літоўскім князем, менавіта легендарным Мінгайлам. Такім чынам, пераход Полацка пад літоўскую ўладу выразна адносіцца да “даміндоўгавых” часоў, падзеі якіх ужо прасочваюцца ў “рускім” летапісанні. Як вынік, гэта адразу прыўносіць “літоўскі фактар” у полацкую гісторыю менавіта старажытнарускіх часоў.

На падставе такой храналогіі аўтары “літоўска-рускіх” летапісаў атрымалі магчымасць да пабудовы трэцяга сэнсавага блоку. Гаворка ідзе пра апісанне “літоўскіх” здзяйсненняў у “заваяваным” Полацку XII ст. Пры гэтым літоўскім гаспадарам прыпісваліся ўчынкi полацкіх князёў дынастыі Рагвалодавічаў, адлюстраваныя ў старажытнарускіх крыніцах, а, магчыма, таксама ў вусных успамінах таго часу. У выніку шэраг персаналіяў старажытнарускай полацкай гісторыі, такіх як Барыс-Рагвалод (Усяславіч?), Еўфрасіння Полацкая, Глеб (Усяславіч?), набыў літоўскія карані. Увогуле, у пераліку імёнаў сустракаюцца папулярныя сярод Рагвалодавічаў – Рагвалод, Васіль, Глеб і Барыс. Такім чынам, здзяйсненні некалькіх рэальных гістарычных асобаў-цэзкаў на старонках

літоўскага летапісання маглі прыпісвацца аднаму чалавеку. Так, нашчадкі Мінгайлы “будуюць” Сафійскі сабор, “засноўваюць” Барысаглебскі (Бельчыцкі) манастыр і, акрамя гэтага, “вяртаюць” палачанам вечавыя вольнасці.

У пашыраным варыянце сюжэт дапоўнены як дэталямі, так і спробай аўтараў растлумачыць прычыны спецыфічнага палітычнага ладу Полацкай зямлі. Для апісання сітуацыі да “літоўскай заваёвы” паўстаў асобны блок, які ў “Хроніцы Літоўскай і Жамойцкай” меў назву “*О полоцкой свободности або Венеции*”⁸. Там разгорнута раскрываюцца ранейшыя звесткі аб “речи посполитой”, усталяванай у Полацку, Ноўгарадзе і Пскове. Прычынамі адмаўлення гэтых земляў ад княскай улады лічацца міжусобныя войны і няздольнасць “рускіх” князёў абараніць сваіх падданных ад мангола-татараў. Таксама фігуруе інфармацыя аб кіраванні ў Полацку 30 “мужоў”, якія нібыта выконвалі функцыі “сенатараў” і суддзяў.

Паказальна, што гэтая інфармацыя была некрытычна ўспрынятая не толькі даследчыкамі нацыянальнай гістарыяграфічнай школы пачатку ХХ ст.⁹, але таксама прадстаўнікамі савецкай і постсавецкай гістарыяграфій. Згадка пра наяўнасць рады з 30 чалавек у Полацку ХІІ–ХІІІ стст., якая грунтуецца на крыніцы, аддаленай ад гістарычнай падзеі прыблізна на 300–400 гадоў, перыядычна сустракаецца ў літаратуры нават сёння¹⁰.

На гэтым этапе аўтары тэкстаў ужо не задавальняюцца проста канстатацыяй факта “полацкай свабоднасці”, але імкнуцца прапанаваць гістарычнае тлумачэнне гэтай з’явы. У духу свайго часу яны апелююць да знакавых і аўтарытэтных цэнтраў, менавіта да антычнай спадчыны, перададзенай на Русь з хрысціянскай Візантыі. Паводле паведамлення, прычынай узнікнення дэмакратычных практык на Русі стала дзейнасць хрысціянскіх іерархаў, грэкаў, якія прынеслі традыцыю антычнай дэмакратыі з Візантыі¹¹.

Пашырана падаецца таксама інфармацыя аб дзейнасці літоўскіх князёў на полацкім пасадзе. Як ужо адзначалася, сярод полацкіх князёў літоўскага паходжання фігуруюць персанажы з імёнамі, адпаведнымі рэальным прадстаўнікам дынастыі Рагвалодавічаў. Прычым у пераліку дасягненняў, зробленых тым ці іншым князем, фігуруюць учынкі розных полацкіх гаспадароў. Так, князю Барысу, які паўстае ў тэкстах як унук Мінгайлы, прыпісваецца пабудова Сафійскага сабора, царквы Спаса, Бельчыцкага і Спаса-Праабражэнскага манастыроў, усталяванне г. зв. “Барысавых камянёў” і заснаванне Барысава.

Для паўнаты карціны той формы полацкага міфа, што фігуруе ў позніх версіях, варта размясціць сюжэтныя блокі ў храналагічным парадку не толькі адносна лакальнай гісторыі, але і гісторыі сусветнай. Калі пры першым падыходзе атрыманая сюжэтная лінія аналагічная той, якая прасочваецца

падчас аналізу кароткага варыянта, то ў другім выпадку да яе ў якасці складовых частак далучаюцца тыя эпізоды, што вынікаюць з аўтарскіх тлумачэнняў прычынаў дэмакратычнага ладу Полацкай зямлі. Размешчаныя ў храналагічным парадку эпізоды наратыву выглядаюць наступным чынам:

1. Існаванне дэмакратыі ў антычнай Грэцыі;
2. Перанос дэмакратычных ідэяў на Русь разам з хрысціянізацыяй;
3. Існаванне дэмакратыі ў Полацкай зямлі;
4. Заваёва Полацкай зямлі Мінгайлам;
5. Хрысціянізацыя літоўскіх князёў і абвешчанае з іх волі “другое выданне” дэмакратыі.

Такім чынам, дадзеная форма сюжэта дазваляе выканаць дзве задачы. Па-першае, яна ўпісвае гісторыю Полацкай зямлі і Літвы ў кантэкст вядомай сучаснікам хады сусветнай гісторыі, а менавіта звязвае рэгіён з узорным для эпохі Адраджэння часам Антычнасці. Па-другое, ажыццяўляе трансляцыю гэтай традыцыі ўжо на само Вялікае Княства Літоўскае. Для аналізу гэтага важна вызначыць верагодныя матывы распрацоўкі як ранняй, так і пашыранай версіі.

Найперш неабходна адзначыць матывы, звязаны са статусам Полацкай зямлі ў ВКЛ і структурай самой дзяржавы. Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае можа быць разгледжана як імперыя, якая злучала розныя паводле этнічнай, рэлігійнай, культурнай ды іншых прыкметаў лакальныя супольнасці. Аб’яднаўчая ідэя магла адрознівацца і эвалюцыянаваць у залежнасці ад абставінаў. Гэта магла быць задача калектыўнай абароны ад крыжакоў і татараў, злучэнне пад уладаю вялікага князя, а ў часы стварэння самога наратыву – нованароджаная ідэя супольнай Айчыны.

Безумоўна, дадзеная ідэя належала перадусім да здабыткаў грамадскай думкі, што панавала ў шляхецкім стане, аднак яе можна вызначыць як ключавую, бо менавіта шляхта выконвала ролю “палітычнага народа” краіны. Так ці інакш, але ад таго, наколькі ўдала вырашалася праблема кансалідацыі, залежала існаванне самога Вялікага Княства. На гэта ўказваў досвед грамадзянскай вайны 1432–1438 гг., няўдача спробаў палітыкі культурна-рэлігійнай уніфікацыі дзяржавы, а таксама практыка грамадскага жыцця XVI ст., якая прадугледжвала свабодную публічную дыскусію і поліварыянтнасць пазіцыяў паводле разнастайных паказнікаў. У гэтым святле “полацкі міф”, паводле сюжэта якога, па-першае, адбылася заваёва Полацкай зямлі літоўскім князем, а па-другое, усе асноўныя дасягненні полацкіх гаспадароў “належалі” прадстаўнікам не мясцовай, але літоўскай дынастыі, адыгрываў першасную ролю ва ўпісанні Полацка і яго гісторыі ў кантэкст “літоўскай імперыі”.

Неабходна ўлічваць, што Полацк з’яўляўся адным з ключавых “рускіх” цэнтраў у межах ВКЛ. Яго знаходжанне пад уладай літоўскіх князёў, таксама як і “правамоцнасць” ды “спрадвечнасць” такога знаходжання, падмацоўвалі прэтэнзіі літоўскіх уладароў на тытулатуру “вялікіх князёў рускіх” і права валодання ўсімі “рускімі” землямі. Асаблівую актуальнасць гэтыя ідэалагічныя моманты набывалі ў супрацьстаянні з Вялікім Княствам Маскоўскім, князі якога пачынаючы прынамсі з другой паловы XV ст. усё больш выразна выяўлялі аналагічныя патрабаванні. На момант стварэння пашыранай версіі ў сярэдзіне – другой палове XVI ст. літоўска-маскоўскі канфлікт перажываў чарговую “гарачую” фазу, найвышэйшай кропкай якой была Лівонская вайна 1558–1582 гг. На працягу значнага перыяду гэтай вайны (ад 1563 да 1579 г.) Полацк знаходзіўся пад акупацыяй маскоўскіх войскаў. Такім чынам, падрабязная дэкларацыя “літоўскай” прыналежнасці Полацкай зямлі ў позняй рэдакцыі наратыву магла мець яшчэ адну прычыну, а менавіта – неабходнасць яшчэ раз актуалізаваць для свайго грамадства спрадвечнасць прыналежнасці Полацка да ВКЛ.

Трэці аспект аўтарскай матывацыі, які можна вызначыць, зыходзячы з характару паведамлення, магчыма, з’яўляецца найважнейшым. У дадзеным выпадку варта паставіць пытанне: што ўяўляў сабой аб’ект паводле сюжэта?

Відавочна, што найбольш выразнай характарыстыкай Полацкай зямлі ў тэксце паведамлення з’яўляецца яе дэмакратычны лад. Вышэй адзначалася, што сярод даследчыкаў сустракаліся выпадкі літаральнага ўспрыняцця інфармацыі звестак “літоўска-рускіх” крыніцаў аб рэспубліканскіх практыках і механізмах функцыянавання дэмакратыі ў Полацкай зямлі. Такія падыходы, відавочна, з’яўляюцца занадта прасталінейнымі. Аднак ці можна цалкам выключыць момант ісціны ў паведамленнях крыніцаў XV–XVI стст.? Ці можа быць наратыв аб “полацкай свабоднасці”, асабліва ягоны пашыраны варыянт, заснаваным на нейкіх пісьмовых крыніцах, што былі вядомыя ў XV–XVI стст., аднак не дайшлі да нашага часу, напрыклад на Полацкім летапісе? Гэта малаверагодная, але дапушчальная на нейкі адсотак магчымасць, адкідаць якую цалкам нельга, таксама як нельга прымаць на веру ды некрытычна трактаваць паведамленні “літоўска-рускага” летапісання.

Такая ж імавернасць павінна захоўвацца адносна таго, што перад намі прыклад гістарычнай памяці, магчыма, не пісьмовай, а вуснай традыцыі. Так, узгаданая вышэй рада з 30 “мужоў” можа быць як каструктам інтэлектуалаў XVI ст., так і рэальнай або блізкай да рэальнасці з’явай. Прынамсі, сістэма палітычнай арганізацыі, што існавала ў Полацкай зямлі, як і ў іншых старажытна-рускіх землях, дапускала магчымасць існавання такога органа або палітыч-

най традыцыі. Гэта вынікала з сумяшчэння структуры вечавой сістэмы, куды ўваходзілі ўсе свабодныя гаспадары той ці іншай зямлі, са структурай рэальных эканамічных і сацыяльных адносінаў у грамадстве.

Відавочна, што сярод вечнікаў існавала істотная дыферэнцыяцыя паводле маёмаснай і, магчыма, родавай прыкметы. Вакол заможных ды знатных гаспадароў складаліся групы іх прыхільнікаў, да якіх можна ўмоўна ўжыць тэрмін “кліентэла”. Такія групы абаранялі інтарэсы сваіх патронаў на вечы, а патроны, якіх магло налічвацца якраз некалькі дзясяткаў на зямлю, маглі выконваць судовыя і распарадчыя функцыі пры князю або, што яшчэ больш важна, у яго адсутнасць, не прыбягаючы да збору ўсяго веча для вырашэння шэрагу пытанняў.

Звесткі аб дэмакратычным уладкаванні Полацкай зямлі могуць быць расцэненыя як каштоўныя самі па сабе. Ці былі яны заснаваныя на невядомых сёння крыніцах або “гістарычнай памяці”? Ці склаліся ў думках шляхціцаў-інтэлектуалаў? У любым выпадку яны былі актуальныя для тагачаснага грамадства. Пра гэта сведчыць ужо той факт, што сюжэт не толькі ўстойліва захоўваецца, але і пашыраецца. Ён “абрастае” сюжэтнымі элементамі, што распавядаюць менавіта аб дэмакратычнай традыцыі. Грамадства канца XV–XVI стст. – гэта грамадства Статутаў і прывілеяў, якія замацоўвалі палітычныя правы шляхты, грамадства, дзе афармлялася адмысловая карпарацыя, чальцы якой былі не толькі рыцарамі, але і актыўнымі ўдзельнікамі палітычнага працэсу. Больш за тое, дэмакратычныя практыкі закраналі не толькі эліту ВКЛ, але і ўсіх яго абывацеляў. Межы гэтых практык уключалі гарадское самакіраванне, копныя сходы ў вёсках, розныя формы калектыўных аб’яднанняў (цэхі, брацтвы і г. д.), стварэнне на паўднёвых крэсах дзяржавы казацкай супольнасці, а таксама многія іншыя формы грамадскага жыцця, якія ўцягвалі чалавека, незалежна ад яго станавай прыналежнасці, у такія адносіны, дзе ён рэгулярна браў удзел у прыняцці калектыўных рашэнняў і нес за іх адказнасць¹².

Такім чынам, трэці матыў летапіснага сюжэта можна акрэсліць як матыў трансляцыі дэмакратычнай ідэі. Гэтая трансляцыя выконвала не толькі функцыю сувязі з мінулым, але абгрунтоўвала неабходнасць і правамернасць рэспубліканскага ладу ў сучасным аўтарам Вялікім Княстве Літоўскім. На гэта ўказвае сама сюжэтная лінія, дзе ў якасці аднаго з асноўных элементаў выступае “другое выданне” дэмакратыі, здзейсненае праз князя літоўскага паходжання. Дэмакратыя, паводле “полацкага міфа” летапісаў, мае антычны генезіс, аднак яна легітымізуецца як традыцыяй і рэлігіяй, так і ўладаю літоўскага гаспадара.

Гістарычная міфалогія Вялікага Княства Літоўскага ў святле трансляцыі антычнай традыцыі ўжо разглядалася ў літаратуры. Так, Дарус Куоліс прапанаваў

тэорыю двух варыянтаў трансляцыі рымскай спадчыны ва Усходняй Еўропе. На думку літоўскага даследчыка, у Вялікім Княстве Маскоўскім адбылася *translatio imperii* (якую каратка можна выявіць праз канцэпт “Масква – трэці Рым”), у той час як у Вялікім Княстве Літоўскім, Рускім і Жамойцкім запанавалі ідэі *translatio rei publicae*¹³. Апошнія грунтаваліся на “рымскім паданні” аб паходжанні літоўскіх князёў і знаці, паводле якога легендарны Палямон са сваякамі ды плечнікамі вымушаны быў пакінуць Рым, ратуючыся ад “тырана” Нерона¹⁴.

Аднак схему трансляцыі варта паспрабаваць апісаць іншым чынам. Папершае, абодва “рымскія” старажытныя цэнтры – Рым і Канстанцінопаль – адначасова былі носбітамі адной імперскай традыцыі. Гэта быў “Рым” у шырокім сэнсе слова, апеляцыя да якога была калі не абавязковай, то карыснай для большасці еўрапейскіх палітычных аб’яднанняў. Сама па сабе імперыя як форма аўтарытэту і спосаб арганізацыі ўладнай сістэмы актыўна пераймалася сярэднявечнымі і раннемадэрнымі дзяржавамі. Прыклады Вялікага Княства Літоўскага і Вялікага Княства Маскоўскага знаходзяцца ў гэтым шэрагу. Абедрэ дзяржавы можна разглядаць у якасці імперыяў-пераемніцаў. Таму *translatio imperii* варта бачыць таксама ў Літве, з той толькі розніцай, што тут яна праявілася не настолькі выразна, як у Маскве, дзе ўзнік кароткі і дакладны гістарычны міф, увасоблены, у прыватнасці, у тэксце “Сказання о князях Владимирских”. Таксама ў гістарычнай міфалогіі ВКЛ не было такіх аўтарытарных канатацыяў, якія ўтрымліваюцца ва ўзгаданым маскоўскім тэксце. Можна сказаць, што кожная з элітаў узяла з рымскай спадчыны тое, што лічыла патрэбным. “Маскавіты” – ідэю абсалютнай улады, сканцэнтраванай у руках богападобнага імператара, а “ліцвіны” і “русіны” – ідэю рэспублікі і прававой дзяржавы.

Літоўскі “рымскі міф” указвае на ідэю пераносу імперскай спадчыны ўжо сваім сюжэтам. На гэта ж указвае таксама “полацкі міф”. Характэрна, што сюжэты аб падарожжы Палямона і аб “полацкай свабоднасці” з’яўляюцца ў адных і тых жа крыніцах амаль сінхронна. Твор Мацея Стрыйкоўскага, дзе падаецца разгорнуты варыянт полацкага наратыву, утрымлівае таксама і інтэлектуальны разбор “рымскага міфа” з доказамі на карысць гістарычнасці Палямона. Аўтар нават “знаходзіць” лацінскі адпаведнік яго імені – Публій Лібон (Publius Libo)¹⁵. Відавочна, што інтэлектуал XVI ст. лічыць патрэбным не толькі прызнаваць праўдзівасць абодвух паведамленняў, але таксама ў першым выпадку дадаткова абгрунтаваць, а ў другім – адшукаць “імперскі след” у дадзеных сюжэтах.

Міфы аб Палямоне і аб дэмакратыі ў Полацку ўвасабляюць сабой два шляхі трансляцыі антычнай спадчыны, якія ўмоўна можна назваць “рымскім”

і “грэцкім”. Яны пераносілі на глебу “літоўска-рускай” дзяржавы ўладны пачатак імперыі, звязваючы ВКЛ з антычнымі “ўзорнымі” цэнтрамі. Але ў той жа час яны ўтрымлівалі ідэю перавагаў рэспубліканскай арганізацыі дзяржавы. Гэтую функцыю выконваў як “рымскі міф”, так і літоўскі гістарычны міф аб Полацку. Зразумела, што калі ў першым сюжэце рэспубліканізм быў дадатковай ідэяй, то ў другім ідэя народакіравання адыгрывала цэнтральную ролю. Акцэнт на дэмакратыю, верагодна, пераследаваў канкрэтную задачу, а менавіта ідэалагічнае абгрунтаванне той палітычнай сістэмы, што склалася ў ВКЛ. І паказальным з’яўляецца тое, што гэтай мэце служыла інфармацыя аб старажытнарускіх каранях, выяўленая ў “полацкім міфе”. Такім чынам, праз прызму гістарыяграфічнага казусу можна ўбачыць рэальную палітычную традыцыю, якая існавала для аўтараў позняга Сярэднявечча і ранняга Новага часу, для носьбітаў якой Полацкая зямля з’яўлялася эталонам народакіравання нароўні з узорнымі грамадствамі Антычнасці.

Яшчэ адным магчымым тлумачэннем з’яўляецца наяўнасць для аўтараў канца XV–XVI стст. побач з нейкай уяўнай традыцыяй традыцыі абсалютна рэальнай. Вядомыя сучасным даследчыкам праявы рэспубліканскай традыцыі ў ВКЛ эпізадычныя, але ўстойлівыя¹⁶. Адсутнасць крыніцаў тут не можа служыць доказам адсутнасці той ці іншай формы ўплыву грамадства на палітычнае жыццё Полацкай зямлі XIII–XV стст. “Літоўскі” рэспубліканізм, што фіксуецца дакументальна на мяжы Сярэднявечча і ранняга Новага часу, нельга разглядаць як прынцыпова новую з’яву. Ён грунтаваўся ў т. л. менавіта на “рускай” вечавой традыцыі. Безумоўна, сацыяльныя адносіны XV–XVI стст. моцна адрозніваліся ад тых, што існавалі ў раннім і высокім Сярэднявеччы, аднак папраўка на сацыяльна-эканамічную эвалюцыю толькі пацвярджае думку аб непарыўнасці рэспубліканскай практыкі.

Асноўнай адзінкай ранняй грамадскай сістэмы быў свабодны землеўласнік, які меў правы і выконваў абавязкі валодання маёмасцю, удзелу ў войнах і народных сходах. Такая мадэль з’яўляецца агульнай для “варварскай” еўрапейскай Поўначы. Эвалюцыя вытворчых адносін агульнай вяла да падвышэння эфектыўнасці сельскагаспадарчай і рамесніцкай працы, а эвалюцыя вайсковай справы – да пераходу на пераважна коннае і цяжкаўзброенае войска. Гэта зніжала як матывацыю, так і магчымасці ўдзелу ў войнах для большай часткі вечнікаў.

Такім чынам, характарыстыкам, якім у XI–XII стст. адпавядала значная частка мужчынскага насельніцтва, у XV–XVI стст. маглі адпавядаць толькі тыя, хто захаваў свае зямельныя маёмасныя правы, несучы за гэта збройную службу (“абарону земскую”). Жорсткі прынцып сувязі землеўладання з аба-

вязкам удзелу ў войнах прапісваецца яшчэ ў літоўскіх Статутах¹⁷. Толькі ў дадзеным выпадку тыповы ваеннаабавязаны – не свабодны селянін або гараджанін, а рыцар-шляхціц, жыццядзейнасць і магчымасць выправы на вайну для якога забяспечваюцца працай пазямельна залежных ад яго людзей. Палітычныя правы гэтай катэгорыі вольнага насельніцтва заставаліся ў аснове сваёй нязменнымі, што якраз засведчыла гістарычная міфалогія Вялікага Княства Літоўскага.

Заўвагі

- ¹ Аснову артыкула склаў рэферат, з якім аўтар выступіў на IV Кангрэсе даследчыкаў Беларусі (Коўна, 3–5 кастрычніка 2014 г.). – заўвага рэд.
- ² Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. Санкт-Пецярбург, 2005. С. 81–85, 450–453.
- ³ Тамсама. С. 81–85.
- ⁴ Тамсама. С. 450–453.
- ⁵ У сучаснай беларускай гістарыяграфіі для азначэння падзеяў і з’яваў, звязаных з ВКЛ, ужываецца характарыстыка “літоўска-беларускі”, што з’яўляецца экстрапаляцыяй сучасных нацыянальных катэгорыяў на мінулае. Аўтар гэтага артыкула лічыць неабходным перадаваць гістарычную рэчаіснасць у адпаведных ёй тэрмінах. З улікам таго, што аснову ВКЛ складалі часткі, вядомыя як “Літва” і “Русь” (не звязаныя найпрост з сучаснымі нацыямі і дзяржавамі), у тэксце паслядоўна захоўваецца азначэнне “літоўска-рускі”.
- ⁶ Летапіс Красінскага // Хронікі і летапісы Беларусі. Сярэднявечча і раньнемадэрны час. Мінск, 2010. С. 180–181; Альшэўскі летапіс // Хронікі і летапісы Беларусі... С. 205; Румянцаўскі летапіс // Хронікі і летапісы Беларусі... С. 235; Летапіс Археалагічнага таварыства // Хронікі і летапісы Беларусі... С. 264; Летапіс Рачынскага // Хронікі і летапісы Беларусі... С. 284–285; Еўраінаўскі летапіс // Хронікі і летапісы Беларусі... С. 325–326; Хроніка Быхаўца // Хронікі і летапісы Беларусі... С. 682–683.
- ⁷ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846. S. 239–243; Хроніка Літоўская і Жамойцкая // Хронікі і летапісы Беларусі... С. 413–417.
- ⁸ Хроніка Літоўская і Жамойцкая // Хронікі і летапісы Беларусі... С. 413.
- ⁹ Ігнагоўскі У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Мінск, 1992. С. 48.
- ¹⁰ Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т.1. Старажытная Беларусь: Ад першاپачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. Мінск, 2000. С. 220.
- ¹¹ Хроніка Літоўская і Жамойцкая // Хронікі і летапісы Беларусі... С. 413 – 414.
- ¹² Суліма Камінський А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їх держава, суспільство, культура. Київ, 2011. С. 23.
- ¹³ Куоліс Д. Масква і Літва: translatio imperii, translatio rei publicae // Беларускі гістарычны агляд. Том 14, сшыткі 1–2 (26–27). 2007. С. 3–25.
- ¹⁴ Хроніка Літоўская і Жамойцкая // Хронікі і летапісы Беларусі... С. 405–407.

- ¹⁵ Strykowski M. Kronika ... S. 65–67.
- ¹⁶ Макараў М. Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча местаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст. Мінск, 2008. С. 35–38.
- ¹⁷ Статут Вялікага княства Літоўскага 1529 г. // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. Т. 3. Дадатак. А–Я. Мінск, 2010. С. 439; Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. Т. 3. Дадатак. А–Я. Мінск, 2010. С. 486; Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. Т. 3. Дадатак. А–Я. Мінск, 2010. С. 565.

ЛЮБЕЦЬКА ШЛЯХТА НА СЛУЖБІ: ВІД РЕЧІ ПОСПОЛІТОЇ ДО ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

Ігор Кондратьєв

канд. іст. наук (Чернігів)

Summary

Liubech szlachta represented the social face of Liubech starostwo. Over 350 kin families lived in the surrounding villages for the period of at least ten generations. A third part of the settlements in the region originated from local szlachta. Overall, szlachta owned estates (generally, on co-ownership basis) in more than 200 settlements on the territory of the starostwo as well as beyond its borders. As a result of change in political system in the mid-seventeenth century nobility of Liubech came to the service of Cossack Host. During Hetman times the nobility of Liubech fought for the preservation of social and property status.

Глобальні історичні зміни, а до них, насамперед, слід віднести війни, зміни державної приналежності, розвій економічних та соціальних формацій, ставлять як перед людиною, так і перед великими соціальними спільнотами проблему пристосування до змін чи ж, навпаки, примушують її піти шляхом неприйняття нового.

Достатньо цікавим є досвід пристосування до змін регіональних військовослужбових спільнот, однією з яких була служебна шляхта Любецького староства Київського воеводства. Любецька шляхта існувала протягом XV–XVIII ст. й несла обов'язок захисту північно-східних кордонів спочатку Великого Князівства Литовського, потім Речі Посполитої й, нарешті, Гетьманщини. Чимало представників цієї

спільноти, вже у якості дворянства, продовжили військову службу і у армії Російської імперії. З Любецьким замком були пов'язані близько 300 родин дрібної шляхти, щонайменше десять поколінь якої мешкали у околичних селах Любецького замку.

Історія служебної шляхти так званих “українних” замків була сповнена постійної боротьби за збереження та підвищення соціального статусу, яка тривала у контексті розвитку соціально-економічних та правових відносин на терені України у XV–XVIII ст. Внаслідок зміни державного устою в середині XVII ст. любецька шляхта перейшла на службу Війську Запорозькому, знайшовши себе у козацькій верстві, та взяла безпосередню участь у формуванні нової соціально-політичної еліти та розбудові козацької держави.

Поповнювати козацькі лави представники шляхти Любецької волості стали з другої половини XVI ст. – 1561 р. датується перша згадка про любецьких реєстрових козаків. Якщо спочатку залучення козаків до військової служби було винятком, то з 1572 р., коли козацька служба була прирівняна до регулярної військової, це явище набуло постійного характеру¹.

У 1561 р. любецький староста зобов'язувався залучити козаків до військової служби: *“И што будет там людей служебных козаков, которие будет у войско ку службе нашои господарской згодили, имена их на реистр списал и тот реистр до нас ничего не мешкаючи послал”*. У квітні 1562 р. в обороні Любецького замку мали брати участь *“служебники [...] и козаки и подданные наши тамошние”*. У червні 1562 р. любецькі козаки були поставлені на довольство: *“Поборцы [...] наказано послати [...] на козаки любечские 50 коп грошеи, поставов луньских 2, лямбарских 5, а родлавских 50”*².

Одним із основних чинників, що примусив місцеву шляхту шукати собі нову соціальну лакуну, стала Люблінська унія 1569 р. Під час королівських ревізій значна частина боярства (головним чином бояри-слуги) позбавлялась земельних володінь, оскільки шляхетські права визнавалися лише за наявності королівських чи старостинських грамот. Вочевидь, відчутний поштовх “показаченню” служебної шляхти Любеча дала люстрація 1571 р., під час якої необхідно було доводити права на володіння маєтностями та особисте шляхетство. Певна частина бояр-слуг, яка не змогла підтвердити права на землю та шляхетство, поповнювала лави українського козацтва³. Саме тоді землі втратили родини любецьких бояр Любечан, Кривковичів та Квіткових, представники яких були занесені до реєстру низових (запорозьких) козаків та брали участь у поході на Москву 1581 р.⁴

Починаючи з 70–80-х рр. XVI ст. любецькі бояри стали одним із постійних джерел поповнення як рядових козацьких лав, так і старшинської верхівки.

Як зазначає Н. Яковенко, серед козацької старшини кінця XVI – середини XVII ст. було чимало бояр і зем'ян замкової округи Любеча: Величковські (Савичі-Величковські), Гладкі, Томиловичі (Томіленки), Кононовичі, Семановичі (Злобицькі), Гладкі, Тупичі (Тупиці), Пушкарі (Ресинські), Жуки та ін.⁵ З служебної шляхти Любецької округи походили щонайменше три реєстрові гетьмани (чи “старші”) Війська Запорозького: Григорій Савич-Чорний, Василь Томиленко, Сава Кононович⁶. У 1628 р. гетьманом був обраний Григорій Савич-Чорний, що походив з роду любецьких бояр-шляхти Величковських (Савичів-Величковських)⁷. Виконуючи рішення шляхетського сейму 1629 р., він провів ревізію реєстру. У березні 1630 р. був страчений повсталими козаками у м. Боровиці на Черкащині⁸.

У 1635 р. реєстровим гетьманом став Василь Томиленко (вочевидь, представник родини любецьких бояр Томиловичів). Це його посла – черкаський сотник І. Барабаш і чигиринський Зиновій-Богдан Хмельницький – їздили 1636 р. до короля “жалитися на поляків”. В. Томиленко був запідозрений у співчутті до повсталих низовиків і у 1638 р. четвертований у Варшаві⁹. У 1637 р. тимчасовим “старшим” Війська Запорозького став переяславський полковник Сава Кононович, що походив з роду любецьких шляхтичів Кононовичів. Вочевидь, саме він згадувався під 1633 р. як зем'янин Київського воєводства¹⁰. Восени того ж таки року він, під час походу коронного війська з Поділля на Подніпров'я, був схоплений повсталими козаками та страчений¹¹.

На початку 40-х рр. XVII ст. загострилося протистояння любецької шляхти із любецьким старостою та чернігівським воєводою Мартином Калиновським. Конфлікт був пов'язаний із відмовою шляхти виконувати розпорядження старости, який прагнув повернути її під свою владу. Любецька шляхта намагалась шукати правди у королівській владі, але реальних кроків проти магнатського самоправства зроблено не було¹².

Як наслідок, любецька шляхта взяла активну участь у Національній революції середини XVII ст. У 1648–1649 рр. українська шляхта, як складова частина українського суспільства, постала перед вибором: залишитися у складі старої еліти і разом з нею пережити усі прикрощі розвалу суспільства або стати на бік козацтва і, в разі успіху, прийти до влади у гетьманській державі. Частина шляхти, у свою чергу, обрала собі за батьківщину Річ Посполиту і вступила до коронного війська.

Белике значення Любецького замку як прикордонного форпосту та наявність околичної шляхти – професійного війська – пояснюють значний інтерес Б. Хмельницького як до регіону, так і до любецької шляхти. У той час, коли на Волині почали зосереджуватись коронні війська, а каральний марш Яреми

Вишневецького проліг через Київщину (поблизу Любеча він переправлявся через Дніпро), у липні 1648 р. на Сіверщині з'явився "конфідент" гетьмана Петро Головацький, колишній жовнір Кодацької залоги, який походив з дрібної волинської шляхти. Очевидно, він мав завдання привернути любецьку шляхту на бік повстанців. Сам Б. Хмельницький неодноразово гарантував "шляхте, якую Бог Всемогущий до войска Запорожского наклонил, маетностей и грунтов власних уживать, як здавна они уживали"¹³.

Уже у серпні 1648 р. козаки оволоділи Лоєвом, другим після Любеча містом Любецької околиці, а незабаром і самим Любечем¹⁴. У вересні 1648 р. козаки активно "фортифікували Речицю, Чернігів, Мозир та інші замки"¹⁵. Сучасні дослідники визнають, що на українсько-білоруському порубіжжі процес "покозачення" відбувався дуже швидко¹⁶. Вочевидь, саме тоді на терені Любецького та Лоєвського староств були утворені любецька сотня Чернігівського та лоєвська сотня Брагінського полку (полк існував у 1648–1649 рр.)¹⁷.

Перш за все, повстанці намагались розправитися зі своїми безпосередніми кривдниками – старостами. Відомо, що шляхта навіть хотіла "йти в погоню за тікаючими старостами, аж до Новоградка"¹⁸. Але, вочевидь, сприйняття нових політичних реалій тяжко давалося частині любецької шляхти. Про це, зокрема, свідчить той факт, що у 1649 р. Даничі й Масловичі отримали підтверджувальний привілей Владислава IV на Щуківщизну¹⁹.

У 1649 р. Богдан Хмельницький висунув ультиматум, за яким українські міста, зокрема Любеч, мали перейти під юрисдикцію Війська Запорозького: "почавши від Любеча до Стародубу і аж до московської границі з Трубецьком, в усіх цих названих містах [...] самі зробимо перепис (козаків. – І.К.)"²⁰.

На початку липня 1649 р. Богдан Хмельницький оточив польське військо під Збаражем. Проти литовської армії Януша Радзивіла, яка загрожувала Київщині, був висланий корпус на чолі із київським полковником Станіславом-Михайлом Кричевським. Козацький ватажок розіслав "в околиці Чернігова і Стародуба гінців з універсалами, що закликали тамошнє населення до повстання". Литовська армія просувалась територією Білорусі до Лоєва. Лоєвський замок був спалений козаками, а козацька залога охороняла переправу. 13 липня прибули основні литовські сили, а 21 липня відбулася вирішальна битва, яка завершилася перемогою литовської армії. Кілька тисяч козаків загинуло, близько сотні, у тому числі чимало шляхтичів, потрапили у полон. Поразка козацького війська знекровила й армію Януша Радзивіла, яка не змогла далі просуватися вглиб країни²¹.

Значна частина любецької шляхти покозачилась саме 1649 р. Чимало представників шляхти Любецького староства потрапило до реєстру Війська

Запорозького 1649 р., зокрема, Александровичі, Антоновичі, Барановські, Бровенські, Гутори, Гришковичі, Гравецькі, Даницькі (Даничі), Ігнатовичі, Ігравецькі, Казановські, Каменські, Киселі, Костенецькі, Козловські, Пузики, Романовичі, Савичі, Семеновичі, Селецькі, Счиковські (Щуковські?), Ждановичі, Зеньковичі, Харабурди²².

Представники любецької шляхти були і серед соратників Б. Хмельницького. До найближчого оточення гетьмана належав колишній “старший” реєстрового козацтва Матвій Гладкий. Від початку повстання полковниками Війська Запорозького були шляхтичі Антон Жданович та Михайло Зеленський. Генеральним обозним Б. Хмельницького став Федір Коробка (Коробок). Його родич Григорій Карпович Коробка став Стародубським полковником²³. До козацьких лав пішли Микола Бакуринський зі своїм молодшим сином Юрієм. Сам Микола Бакуринський, за висловом В. Липинського, “відомий перед повстанням жовнір військ Речі Посполитої”, загинув під час війни. Як повстанець загинув і “знатний шляхтич” Йосиф Велецький (Величковський)²⁴. Генеральним писарем Чернігівського полку за Мартина Небаби став любецький шляхтич Іван Красковський (1649–1651 рр.)²⁵. Восени 1649 р. козаками стали шляхтичі Кохановські. Козаками Чернігівського полку були Арефа Зарецький із синами Іваном та Андрієм²⁶. 1649 р. на чолі козацької залоги у Мозирі стояв покозачений шляхтич Міхненко (Міхно). Представники любецької шляхти показували себе не лише як справні воїни, але і як дипломати. Зокрема, військовий вже згаданий Федір Коробка (Коробок) у якості обозного Чернігівського полку в квітні 1657 р. за дорученням гетьмана виїжджав з дипломатичною місією до Москви²⁷.

Серед козаків Чернігівського полку були представники багатьох родин любецької шляхти – Даничів (Піроцьких), Гуторів, Юшкевичів, Ждановичів та ін., Київського полку – Бакуринські, Гутори, Красовські, Савичі, Ніжинського полку – Антоновичі, Борсуки, Піроцькі, Тарасевичі, Величковські, Тупицькі (Тупичі). У другій половині XVII ст. до козацького стану перейшли любецькі бояри та зем'яни Бивалкевичі, Богуші, Бурдюки, Ворошильські, Голобояриновичі, Жлоби, Жукови, Козлевичі, Орловські, Семаковичі, Сташевські, Стецькі, Селицькі, Щуковські та ін. На боці повсталих виступили родини Мишуків та Пузиків, які напередодні Хмельниччини втратили свої володіння²⁸.

Слід погодитися з думкою В. Кривошеї та І. Кривошеї, що козацька старшина Чернігівщини та Ніжинщини мала за свого попередника боярство-шляхту, причому любецька шляхта після покозачення “займала провідне положення у багатьох сотнях чернігівсько-ніжинського регіону”. За підрахун-

ками В. Кривошеї, питома вага шляхтичів з-поміж козаків Чернігівського полку була однією з найбільших в Україні – 4,2 %, для порівняння у Київському та Брацлавському полках – 5,77 % та 5 %²⁹.

Отже, не дивно, що одним з перших любецьких сотників (за даними В. Кривошеї, першим відомим любецьким сотником був якийсь Рубанка (?–1651–?)) став родич (онук) колишнього реєстрового гетьмана Війська Запорозького (1637 р.) Сави Кононовича, “шляхетно урожоний” Сава Кононович-Посудевський-Внучко. Цю посаду він займав щонайменше з 1656 до 1657 р. та у 1669 р. (у 1667 р. був чернігівським полковим обозним)³⁰. У 1653 р. він, вочевидь про всяк випадок, отримав привілей польського короля Яна Казимира, 1650 та 1656 рр. – універсали гетьмана Б. Хмельницького, 1657 р. – гетьмана І. Виговського, 1660 р. – гетьмана Ю. Хмельницького, 1663 р. – гетьмана І. Брюховецького. У 1669 р. брав участь у виборах гетьмана Д. Ігнатовича (Многогрішного), від якого 1670 р. також отримав оборонний універсал³¹.

Розуміючи значення Любеча та його військовослужбової спільноти, Б. Хмельницький зробив місто ранговою маєтністю чернігівських полковників, що мали гарантувати місцевій шляхті недоторканість. У листі гетьмана до чернігівського полковника М. Небаби від 27 травня 1650 р. з приводу млявої реакції на скупчення у Любечі “множества своевольных людей [...], которые и за рубежом свою волю чинят и не хотят моими быт”, особливо наголошувалось на необхідності захищати від свавільників любецьку шляхту: “если того не учинеш оберегать и с ними заодно случать и шляхту и подданных [...], и ты и сам и с ними той же казни достоин будещи”. У вересні гетьман ще раз нагадав чернігівському та київському полковникам про необхідність захисту любецької шляхти: “Пилно мають постерегати, жебы бунти ниякие не всчиналися, а бунтовников теж без фолги на горле карати”³².

За деякими даними, перший охоронний універсал любецькій шляхті був наданий 1650 р. любецькому шляхтичу Саві Посудевському разом із іншими шляхтичами³³. Серед перших отримав універсал гетьмана й Лукаш Носачевич, якому 1651 р. Б. Хмельницький надав у володіння частину Роїської слободи, за що він “у войску нашом так же повиностъ належну отдавати маеть”³⁴.

Любецький замок опинився на північно-східному кордоні козацької держави з Великим Князівством Литовським. Небажання Богдана Хмельницького воювати на два фронти (водночас проти литовців та поляків) значно підвищувало стратегічне значення Любеча. Майже двадцятитисячне військо під проводом М. Небаби, яке мало прийняти на себе ймовірний удар литовського війська, дислокувалися на терені Любецької околиці поблизу Ріпок, а загони

С. Пободайла були розташовані під Лоєвим. 21 червня 1651 р. Януш Радзівіа рушив з-під Речиці до Лоєва, а 26 червня 1651 р. козаки зазнали поразки у битві поблизу гирла Сожу. Сам Любеч був захоплений литовцями: *“Направив (Я. Радзівіа – І. К.) пана Підбереського... щоб місто (Любеч – І. К.) опанували, що і сталося, бо козаків ще там zostали, але як швидко до брами прийшли, так вони іншою вискочили”*. Литовський гетьман вирушив до Чернігова, але не став штурмувати добре укріплене місто і, *“юже там нічого не вскуравши, назад повернул на Любеч”*, звідки після перепочинку попрямував на Київ³⁵. У липні 1651 р. литовська армія облаштувалася під Любечем, таким чином, Любецький замок на деякий час став її опорною базою на Лівобережжі³⁶.

Але 31 серпня 1651 р. після виступу головних литовських сил до Києва Любеч осадили козаки на чолі з наказним полковником С. Пободайлом: *“Любеч zostавал з жолнерами в обложенію от козаков”*³⁷. Був оточений і Лоєв: *“У Лоєві у двох блокгаузах знаходиться 800 піхотинців, полковником котрих є пан Нольт. Цей стоїть за Дніпром у потужно укріпленому блокгаузі. У Любечі – 5000 різного війська, над котрим є полковником пан Матіаш Фронкевич, мазирський староста”*. Кілька тисяч козаків *“близько підкопалися і щоденно на гердці виходять, стріляють з гармат, нападають на людей, що знаходяться в місті”*. Тим часом на допомогу осадженому козаками Любечу прийшло 100 литовських кіннотників. 17 вересня до Речиці надійшла нова інформація про Любеч: *“Вони й так три тижні й кілька днів (як бачимо, бої під Любечем розпочалися раніше 31 серпня як мінімум на тиждень, а 31-го Любеч, вочевидь, був взятий у повну облогу. – І. К.) обороняються, не маючи ні в кого допомоги”*, а *“лоєвська піхота не хоче їм допомогти”*³⁸.

Осаджене литовське військо перебувало у скрутному становищі: *“Про потугу любечан кажуть, що три тисячі було, або півтори тисячі, всі кінні зсіли з коней, побитих, померлих велика сила. У Лоєві знати з півтори тисячі було вимерло, піхоти немало. Пан Фронкевич полковник в Любечі. Часті листи приходять до місцевих панів ротмістрів з Любеча, з Лоєва, заради Бога слізно просять про допомогу”*.

5 жовтня козаки зняли облогу: *“Чи їм Господь Бог дав страх, чи з Корони мають щось новини, або якихось хитроців вжили, але повідомили, що мають універсал від Хмельницького про те, що вже настав мир. Того ж таки дня вони тихо відправили артилерію і вози [...] Пободайло показав універсал Хмельницького про те, що настав мир і що йому наказав (Хмельницький) відступати з військом”*. 8 жовтня козаки *“у доброму порядку”* відступили від Любеча³⁹. Любеч залишився під владою литовського війська, хоча любецька сотня продовжила своє існування в складі Чернігівського полку.

1652 р. Любеч знову перебував у козацькій облозі, але за наказом Богдана Хмельницького *“войска, по договорам своим, разошлись, польские по назначенным местам, а козаки в свои дома”*⁴⁰. Того ж таки 1652 р. був вбитий чернігівський воєвода та любецький староста Самуель Калиновський. Він загинув у с. Бубнівці, *“наздогнаний козаками”*⁴¹.

Козаки-шляхтичі Любецької сотні брали участь і у другій Загальській битві (на сьогодні практично невідомій історикам) у жовтні 1653 р. З донесення шпигуна до Богуслава Радзивіла відомо, що *“нібито мало загинути два значних сотника Моругій та Внучек”* (останній, це безумовно Сава Кононович-Посудевський-Внучко). Цій звістці влада надавала неабияке значення: *“Пан стольник литовський наказав шукати по цих могилах (таких було знайдено 22 з похованими у кожній 10–15 козаками – І. К.), щоб їх було впізнано”*. В інших шпигунських донесеннях версія про загибель Сави Внучка не підтверджується: *“Загинуло три тисячі (козаків – І. К.) разом із двома ватажками, Петриченком та Моругієм”*, *“кажуть, що (загинули) Моругій з Внучком, але певної думки не можемо дійти [...] в це важко повірити”*⁴².

Таким чином, в черговий раз в історії війна та наступна зміна державної приналежності розділила родини, рідних братів, батьків і синів. Більша частина Любецького староства опинилася у складі Гетьманщини, частина – разом із Лоевським староством – до кінця XVIII ст. знаходилися у складі Великого Князівства Литовського.

З утворенням нової адміністративної системи лівобережна частина колишнього Любецького староства виявилась розподіленою між кількома сотнями Чернігівського полку. Від середини XVII і до кінця XVIII ст. любецька шляхта несла сторожову службу на Дніпрі, кордоні з Великим Князівством Литовським. У новій соціальній структурі козацької держави любецька шляхта займала важливе місце. Отже не дивно, що з любецької шляхти вийшло чимало представників козацької старшини та впливових посадовців Гетьманщини, а Любецька сотня стала помітною військовою та адміністративно-територіальною одиницею. Частина представників цієї спільноти, що залишилися у Великому Князівстві Литовському, й надалі служила в коронній армії.

Зауваги

- ¹ Довнар-Запольский М. В. Очерки по организации Западно-русского крестьянства в XIV в. Киев, 1905. С. 63–64.
- ² Литовская метрика (1553–1567). Книга 564. Книга публичных дел 7 / Подг. к печати Я. Балицдис. Вильнюс, 1996. С. 80–81, 93–94, 108–109.
- ³ Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. Киев, 1997. С. 15–16, 51–54.

- ⁴ Jablonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym / Źródła dziejowe. T. XX. Warszawa, 1894. S. 154–157, 159–164.
- ⁵ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993. С. 247; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ, 1997. С. 152, 204.
- ⁶ Там само. С. 204; Щербак В. Особовий та етнічний склад запорожців і реєстрових // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”. Т. 3. Історія. Київ, 1998. С. 77–78.
- ⁷ Яковенко Н. М. Українська шляхта ... С. 247; Яковенко Н. Нарис історії України ... С. 152, 164–165.
- ⁸ Свербигуз В. Старосвітське панство. Варшава, 1999. С. 25; Яковенко Н.М. Українська шляхта ... С. 247; Яковенко Н. Нарис історії України ... С. 152, 164–165.
- ⁹ Яковенко Н. Нарис історії України ... С. 166; Щербак В. Особовий та етнічний склад запорожців і реєстрових ... С. 77–78; Величко С. В. Літопис. Т. 1 Київ, 1991. С. 42.
- ¹⁰ Яковенко Н. М. Українська шляхта ... С. 247; Модзалевский В.А. Малороссийский родословник. Т. 4 (П-С). Киев, 1914. С. 190–191.
- ¹¹ Щербак В. О. Щоденник Ш. Окозького як джерело для вивчення історії антифеодальних рухів на Україні в першій половині XVII ст. // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. Київ, 1990. С. 138.
- ¹² Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. Київ, 1999. С. 9–11.
- ¹³ Кондратьєв І. В. Нова “стара” еліта Гетьманщини // Чернігівщина incognita. Чернігів, 2004. С. 67; Кондратьєв І. В. Богдан Хмельницький та любецька шляхта // Українська козацька держава: витоки та шляхти історичного розвитку: Матеріали П'ятих Всеукраїнських читань. Київ-Черкаси, 1995. С. 180–181.
- ¹⁴ Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині. Частина 2 // Сіверянський літопис, 1998. № 6. С. 17.
- ¹⁵ Мицик Ю. З документів польських архівів до історії Сіверщини XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис, 2003. № 5–6. С. 12.
- ¹⁶ Яковенко Н. Нарис історії України ... С. 205; В'ялов П. І., Кривошея В. В. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля. Київ, 1999. С. 8–11.
- ¹⁷ Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації. Вид. 2-е. Київ, 2005. С. 73.
- ¹⁸ Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б. Хмельницького // Твори. Т. II. Філадельфія, 1980. С. 145.
- ¹⁹ Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДАІАК України). Ф. 57, оп. 1, спр. 6. Арк. 572 зв.
- ²⁰ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ, 1998. С. 52–56.
- ²¹ Кондратьєв І. В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). Чернігів, 2014. С. 252–253; Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні... С. 385–431.
- ²² Там само. С. 555–566.

- ²³ Яковенко Н. Нарис історії України... С. 204–207; Величко С. В. Літопис... С. 214; Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. з староукр. мови Р. Іванченка. Київ, 1992. С. 180.
- ²⁴ Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні... С. 155–157; Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII ст. Т. I. Вып. I. Прага, 1924. С. 60–61.
- ²⁵ Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні... С. 229; Gajecky G. The Cossack Administration of Hetmanate. Sembridge, Massachusetts, 1978. Т. 1. Р. 78.
- ²⁶ Яковенко Н. Нарис історії України... С. 205; Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні... С. 115, 453.
- ²⁷ Величко С. В. Літопис... С. 349; Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657... С. 222–223.
- ²⁸ Лазаревский А. Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии // Черниговская памятка на 1896-1897 год. Карманная справочная книжка. Чернигов, 1896. Отд. III. С. 1–2.
- ²⁹ Кривошея В. В., Кривошея І. І. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. І. Борзна. ІІ. Волинка. Київ, 1999. С. 126; В'ялов П. І., Кривошея В. В. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля... С. 10–11.
- ³⁰ Модзалевский В. А. Малороссийский родословник... С. 190–192; Gajecky G. The Cossack Administration of Hetmanate... Р. 75, 96; Кривошея В. В. Українська козацька старшина... С. 63.
- ³¹ Лазаревский А. Л. Акты по истории землевадения в Малоросии // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, 1890. Кн. 4. Отд. III. С. 95–96; ЦДІАК України. Ф.57, оп. 1, спр. 7. Арк. 657–657 зв.; Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського. Ал. 18. Арк. 1; Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі. Ф. 1343, оп. 27, ч. 3, спр. 6069. Арк. 31.
- ³² Універсали Богдана Хмельницького... С. 105–106; Коваленко О. Мартин Небаба: людина з легенди // Сіверянський літопис. 1998. № 6. С. 6.
- ³³ ЦДІАК України. Ф. 57, оп. 1, спр. 7. Арк. 668.
- ³⁴ Милорадович Г. А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского. Москва, 1871. С. 106–109; Лазаревский А. Л. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. Т. 1. Киев, 1892. С. 108–109.
- ³⁵ Величко С. В. Літопис... С. 92, 348–351; Гурбик А. Бойові дії на півночі України та битва за Київ влітку 1651 р. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. Київ, 1998. С. 92, 96; Милорадович Г. Местечко Любеч (прежде бывший город). Чернигов-Санкт-Петербург, 1859. С. 9-10.
- ³⁶ Гурбик А. Бойові дії на півночі України... С. 99; Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864. Т. 2. Warszawa, 1966. S. 80.
- ³⁷ Милорадович Г. Местечко Любеч (прежде бывший город)... С. 9–10; Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej... S. 80.
- ³⁸ Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині... С. 25.
- ³⁹ Там само. С. 24–25, 26.

- ⁴⁰ Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ, 1994. С. 204.
- ⁴¹ Милорадович Г.А. Местечко Любеч // Черниговские губернские ведомости, 1855. № 50. Часть неофициальная. С. 399–400.
- ⁴² Мицик Ю. 3 документів польських архівів до історії Сіверщини XVII–XVIII ст... С. 10, 14, 15, 17.

З’ЯЎЛЕННЕ МОГІЛАК. РЭФОРМА МЕСЦАЎ ПАХАВАННЯ НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ КАНЦА ХVІІІ – ПАЧАТКУ ХІХ ст. У АНТРАПАЛАГІЧНАЙ ПЕРСПЕКТЫВЕ

Сяргей Грунтоў

канд. гіст. навук (Менск)

Summary

The article deals with social and cultural aspects of the reform of burial places in Belarus in the end of the 18th – start of the 19th centuries. The reform is shown as a part of the same processes that took place in Europe in the second half of the 18th century. These changes gave start to the modern type of cemeteries and deeply influenced social topography development. As a result, new forms of burial monuments were elaborated, as well as the new memorial language. These new ways of expression were used in social conflicts that tormented the whole region in the course of the 19th century. Cemetery started to function as a public area suitable for manifestation of family wealth, firm political and religious viewpoints.

Канец ХVІІІ – пачатак ХІХ ст. для беларускіх земляў адзначыўся значнымі сацыяльнымі, палітычнымі і культурнымі зрухамі, сярод якіх амаль незаўважанай прайшла рэформа месцаў пахавання. Згадкі пра яе зрэдку сустракаюцца ў даследаваннях, прысвечаных гісторыі некропаляў¹ ці канфесійнай гісторыі². Яна фактычна застаецца невядомай, ужо не гаворачы пра аналіз тых наступстваў для сацыяльнай тапаграфіі, канфесійнай і сацыяльнай гісторыі, да якіх яна прывяла. Ніжэй я паспрабую запоўніць гэту лакуну наколькі гэта магчыма ў межах аднаго артыкула.

Трэба пачаць з адказу на пытанні: чаму рэформа прайшла непрыкметна? Чаму пакінула ва ўспамінах су-

часнікаў так мала месца, як мала яна цікавіла і пазнейшых даследчыкаў? На гэта пытанне не знойдзецца простага адказу. Трэба прызнаць, што справа тут у цэлым комплексе прычын. Адна з іх была названа вышэй, менавіта насычанасць эпохі, калі праходзіла рэформа, значнымі сацыяльна-палітычнымі падзеямі, якія ў пэўнай ступені засланілі сабою менш маштабныя. Па-другое, вялікае значэнне меў характар самой рэформы. Справа ў тым, што яе практычная рэалізацыя аказалася расцягнутай у часе. Заканадаўчыя акты прымаліся паўторна, пацвярджаючы малую эфектыўнасць папярэдніх. Быў відавочным вялікі разлом паміж прынятымі законамі ды іх рэалізацыяй на практыцы. Па-трэцяе, паўплываў маргінальны характар аб'екта рэформы. Месцы пахавання былі выціснутыя на перыферыю дыскурсу (як, дарэчы, і сёння), і любя дзеянні ў дачыненні да іх выклікалі слабую рэакцыю і зацікаўленасць. Могілі яшчэ не занялі таго месца ў свядомасці сучаснікаў, як гэта сталася з пашырэннем рамантызму і пасля яго. Па-чацвёртае, сама рэформа не мела такога радыкальнага характару, як у Заходняй Еўропе. Яна не была звязана з фізічнай ліквідацыяй старых гарадскіх некропаляў, выкопваннем і перанясеннем парэшткаў у адмысловыя месцы. Урэшце, мае значэнне і намінацыйная “адсутнасць” рэформы. Яна не была названа словам “рэформа” (традыцыйна пафасным для палітычнага дыскурсу Расійскай Імперыі).

У поўнай меры значэнне ўсёй сітуацыі з “выгнаннем памерлых” было ўсвядомлена толькі навукоўцамі, што працавалі ў галіне гістарычнай антрапалогіі ў другой палове ХХ ст. Піянерам такіх даследаванняў прынята лічыць Філіпа Ар'еса і яго даследаванне “Чалавек перад тварам Смерці”, дзе ўся 11 глава прысвечаная ўзнятай намі праблеме³. Ён жа выкарыстаў вызначэнне “рэформа” да зменаў у пахавальных практыках на Захадзе ў апошній чвэрці ХVIII – пачатку ХІХ ст⁴.

У большасці еўрапейскіх краін яшчэ напярэдадні Вялікай французскай рэвалюцыі былі прыняты заканадаўчыя акты, якія радыкальна рэфармавалі існаваўшыя прынцыпы правядзення пахавання. Напрыклад, у Францыі гэта адбылося ў 1765 г. (для Парыжа) і ў 1776 г. – для тэрыторыі ўсяго каралеўства⁵. У Швецыі – у 1783 г., у Аўстрыйскай Імперыі – у 1786 г., у тым жа годзе – у Іспаніі⁶, у Рэчы Паспалітай – параўнальна позна, толькі ў 1792 г.⁷

Расійская Імперыя эпохі Кацярыны ІІ, як вядома, знаходзілася пад моцным уплывам ідэй французскага Асветніцтва, таму тут даволі рана былі ўведзеныя змены ў прынцыпы арганізацыі месцаў пахавання. Трэба адзначыць, што першая спроба абмежавання пахавання ў гарадах была зроблена яшчэ царом Пятром І у 1723 г., калі выйшаў указ аб забароне пахавання памерлых у гарадах, за выключэннем “знатных асоб”. Астатніх прапаноўвалася вывозіць

на пахаванне да кляштару і да прыхадскіх цэркваў⁸. Гэты ўказ не меў універсальнага дзеяння для ўсіх саслоўяў і выконваўся даволі адвольна.

Фактычна сапраўдная рэформа могілак пачалася толькі з указаў 19 траўня 1772 г. Ён абавязваў *“могілкі адводзіць за гарадам на выганных землях”* і *“каб тыя могілкі ствараліся ў зручных месцах, адлегласцю ад апошняга гарадскога жылля па меншай меры не бліжэй за 100 сажняў, а калі месца дазволіць, то хаця б 300 сажняў, і калі не плятнём ці плотам, то земляным валам загадаць іх абносіць, толькі каб гэты вал не быў вышэйшы за два аршыны, каб праз гэтыя такія месцы наветрам хутчэй ачышчаліся”*⁹. У тым жа годзе былі падпісаныя дадатковыя ўказы. Адзін абавязваў купецтва і гарадскіх жыхароў узяць на сябе выдаткі па стварэнні новых могілак, другі – уводзіў адказнасць для святароў за пахаванне памерлага не на новых могілках, а пры царкве ў населеным пункце¹⁰.

Прынятыя заканадаўчыя акты сталі асновай рэформы месцаў пахавання і арганізацыі новых могілак. Іх асноўныя прынцыпы практычна без змен паўтараліся ў наступных указах, якія фактычна дублявалі ранейшыя палажэнні. У 1817 г. яны былі паўтораныя ў дачыненні да сельскіх могілак¹¹ (у межах закона аб упарадкаванні гарадоў і паселішчаў), а ў 1818 г. – у законе аб упарадкаванні цэркваў, царкоўных агароджаў і могілак¹².

Лёгка заўважыць, што зацверджаныя заканадаўчыя акты мелі менш жорсткі характар, чым іх заходнееўрапейскія аналагі. Па-першае, яны прадуладжвалі закрыццё, а не ліквідацыю старых могілак, што было абумоўлена некалькімі фактарамі. Адзін з іх – праваслаўнае царкоўнае права, якое вельмі негатыўна ставілася да выкопвання ці перапахавання парэшткаў¹³. Дарэчы, па гэтай прычыне праваслаўным было значна цяжэй атрымаць спецыяльны дазвол на перапахаванне, чым каталікам. Другі – характар могілак дамадэрнай эпохі. Прыхрамавыя могілкі (цвінтары), якія з’яўляліся асноўным месцам пахавання для гарадскіх і местачковых жыхароў хрысціянскага веравызнання, звычайна не мелі трывалых помнікаў, а толькі іх традыцыйныя драўляныя формы – крыжы і калоды. З-за іх нетрываласці не заставалася слядоў ад ранейшых пахаванняў. Адпаведна, дастаткова было проста на некаторы час закрыць пахаванне на прыхрамавай тэрыторыі, каб яна паступова стала нагадваць звычайны зарослы травой пляц. Прыхрамавыя могілкі, такім чынам, знікалі візуальна. Адначасна знікала і памяць пра іх, а разам з ёю і адчуванне патэнцыйнай небяспекі ў санітарных адносінах.

Трэці фактар – параўнальная маланаселенасць беларускіх гарадоў і мястэчак. Цвінтары хоць і былі запоўненымі, але спраўляліся з натуральным кругаваротам пакаленняў, таму не ўзнікала патрэбы ствараць калектыўныя магілы

для пахавання беднаты ці асуарыі для захавання неперагнілых костак, як у многіх краінах Заходняй і Цэнтральнай Еўропы¹⁴.

Іншай прычынай “лагоднасці” расійскай рэформы стала захаванне моцнага канфесійнага і традыцыйнага фактару ў стварэнні новай сістэмы месцаў пахавання. На новых могілках прадугледжвалася наяўнасць цэркваў і капліц, хоць закон не прапісваў іх як абавязковыя. Такім чынам, захоўвалася калі не практыка, то прынцып месца пахавання як прыхрамавай тэрыторыі. Акрамя таго, заставаліся традыцыйныя хрысціянскія практыкі правядзення пахавання на новых могілках.

Гэта можа падацца натуральным, але ў іншых краінах так было не заўсёды. Напрыклад, прынятыя ў Аўстрыі законы прадугледжвалі правядзенне пахавання ўначы і без удзелу сваякоў на могілках па-за межамі горада¹⁵. Пазней гэтыя радыкальныя новаўвядзенні былі злагоджаны, але менавіта такім чынам быў пахаваны, напрыклад, Моцарт. У гэтай перспектыве расійскае паўтарэнне еўрапейскага ўзору мела толькі частковы характар і пазбягала занадта радыкальных элементаў.

Расійскае заканадаўства пашырылася на беларускія землі разам з правядзеннем падзелаў Рэчы Паспалітай. Адпаведна, уступілі ў дзеянне новыя прынцыпы арганізацыі месцаў пахавання. Яны дубляваліся на лакальным узроўні ў розных пастановах і распараджэннях па лініі губернскіх упраўленняў і духоўных ведамстваў. Так, у 1797 г. у Менска-Валынскай епархіі было распаўсюджана спецыяльнае распараджэнне *“Аб забароне пахавання пры цэрквах целаў памерлых і аб адвядзенні месцаў на могілках”*. Спецыяльнай нагодай для гэтага стаў аб’езд епархіі новым архіепіскапам, які адзначыў, што *“пры агляданні маім тутэйшай Епархіі цэркваў угледжана мною, што ва многіх мястэчках і сяленнях пры цэрквах на цвінтары хаваюць мёртвыя целы без усялякага парадку так, што са складанасцю і ў царкву прайсці па прычыне многіх магіл і калодаў, што на іх ляжаць, якія накладваюцца на мясцовым звычай”*¹⁶. У шэрагу распараджэнняў па асобных прыходах епархіі асаблівы акцэнт рабіўся на згаданыя калоды. Так, Слуцкае духоўнае праўленне распарадзілася, каб *“цвінтары агароджаныя былі і каб на цвінтарых не ляжалі на магілах ніякія гнілыя калоды”*¹⁷. Відавочна, мясцовы звычай прыкладзінаў выклікаў асацыяцыі з паганскімі перажыткамі, з якімі праваслаўная царква вяла беспаспяховае змаганне.

У законе не было прапісана, хто павінен быў выдзяляць зямлю для арганізацыі новых могілак. Мелася на ўвазе, што гэта павінна быць клопатам самой лакальнай супольнасці. Часам зямлю ахвяраваў са сваіх уладанняў мясцовы памешчык, часам яна вылучалася з дзяржаўных ці касцельных уладанняў.

Непрывабны стан могілак, які раптам усвядоміла гэтакім пакаленне, выхаванае на ідэях Асветніцтва, быў уласцівы як для гарадскіх, так і для вясковых могілак незалежна ад іх канфесійнай прыналежнасці. Так, вядома, што могілкі вакол гарадзенскай Фары выглядалі занядбана ў 80-я гг. XVIII ст.¹⁸, пра што сведчыць малюнак Ганны Тышкевіч (хоць яго і нельга прымаць за дакладную іканаграфічную крыніцу)¹⁹. Магчыма, некаторае выключэнне маглі складаць габрэйскія могілкі, якія традыцыйна знаходзіліся па-за гарадской мяжой, пакуль мяжа паступова не падыходзіла да іх, дзе ўзвышаліся каменныя і драўляныя мацэвы, апошнія часта са складанай разьбою. Прынамсі, Роберт Джонстан у сваіх падарожных нататках за 1814 г. пісаў пра *“величнае (magnificent) месца пахавання габрэяў”*²⁰ пад Менскам. Не да канца ясна, што канкрэтна ўразіла аўтара, але, хутчэй за ўсё, з улікам ужытага слова *“magnificent”*, не толькі памеры некропаля.

Справа не абмяжоўвалася ўласна могілкамі і цвінтарамі. Іншым тыпам пахаванняў, які выклікаў незадаволенасць новых улад і падлягаў ліквідацыі, былі крыптавыя пахаванні. Да канца XVIII ст. яны былі вельмі пашыранымі. Для гэтага выкарыстоўваліся крыпты большасці касцёлаў і значнай часткі ўніяцкіх цэркваў. Такія пахаванні былі звязаныя з катэгорыямі прэстыжу, высокіх прыступак сацыяльнай іерархіі. Іх маглі дазволіць сабе нямногія абраныя і, у першую чаргу, прадстаўнікі сям'і фундатара храма. Крыптавыя пахаванні і нярэдка шылды сімвалічна маркіравалі прысутнасць і тэрытарыяльна-маёмасныя правы асобных родаў на канкрэтнай тэрыторыі. Разам з тым, у адрозненне ад могілак і цвінтароў, імі карысталася параўнальна нязначная колькасць насельніцтва з прывілеяваных слаёў.

Кантэкст негалосных інтэнцый, заклучаных у рэформе, вельмі важны для разумення яе сутнасці і наступстваў. Яе дэнатацыі былі акрэслены ў санітарна-медыцынскіх катэгорыях, у той час як канатацыі заключалі ў сабе праяву канфлікту паміж уладай дзяржавы (новай для разгляданых тэрыторый) і традыцыйнай уладай мясцовай арыстакратыі і кліру. У антрапалагічным сэнсе мы сутыкаемся тут з сітуацыяй сімвалічнага гвалту, сітуацыяй, калі аб'ектам гвалту становяцца сімвалы і значэнні.

Такая сітуацыя вельмі часта папярэднічае гвалту фізічнаму, і тая, што разглядаем мы, не стала выключэннем. “Высяленне” памерлых прадстаўнікоў арыстакратыі з храмавых крыптаў стала адной з першых праяваў наступу на статус і ўладу ў краі ўсёй гэтай сацыяльнай страты. Раней наяўнасць фундаванага храма і пахавальні на сімвалічным, сакральным узроўні замацоўвала права роду на рэалізацыю ўлады над рэгіёнам і яго насельніцтвам. Цяпер гэты прынцып быў разбураны. Пахаванне трэба было праводзіць на агульных но-

вых могілках. Тое ж прасочваецца і на ўзроўні сацыяльнай тапаграфіі, менавіта тая, хто раней займаў цэнтральнае месца – у храме ў цэнтры населенага пункта, – цяпер павінны былі “пераехаць” на ўскраіну, за межы пасялення і такім чынам сімвалічна прыняць свой маргінальны статус у навастворанай сістэме ўладных іерархій.

У аналагічных катэгорыях можна апісаць сімвалічны гвалт у дачыненні да канфесійных структур – пераважна каталіцкіх і ўніяцкіх на разгляданы перыяд. Сама ідэя “бруднасці” пахаванняў і шкоды ад іх нарадзілася ў секулярызаванай свядомасці інтэлектуалаў XVIII ст., захопленых ідэямі Асветніцтва. Яна выводзіла асобу памерлага за межы сакральных катэгорый, акцэнтавала яго фізічны складнік і навязвала пашырэнне ўлады дзяржавы на цэла памерлага, якая да гэтага пераважна была манаполіяй сям’і і царквы/касцёла.

“Начынне” храма (размешчаныя ў яго крышце пахаванні) і яго атачэнне (цвінтар) раптам аказаліся “бруднымі”. Свайго піку гэта тэндэнцыя дасягнула ў 1830-я гг., калі атрымала пашырэнне ідэя ўзвядзення на могілках “будынкаў для размяшчэння памерлых да пахавання”²¹, узор для якой быў запазычаны на лютэранскіх могілках²². Такія будынкі першапачаткова павінны былі мець выключна ўтылітарны характар, але пад ціскам праваслаўных іерархаў з’явілася і сакральная функцыя. Было дазволена размяшчэнне ўнутры абразоў і правядзенне малебнаў, у выніку чаго “будынкі” ператварыліся ў “капліцы для захавання нябожчыкаў”. Тым не менш яны ўсё ж мелі падвоены статус, і ўтылітарны складнік, бадай што, дамінаваў.

Нельга разглядаць названыя працэсы выключна ў катэгорыях секулярызацыі, менавіта як праяву паступовага дамінавання свецкага над царкоўным. Царква даволі паспяхова адстойвала свае пазіцыі і таксама выкарыстоўвала могілкі як інструмент уладных канфліктаў, у першую чаргу ў міжканфесійных супрацьстаяннях. Традыцыйна канфесійная прыналежнасць азначала аднясенне асобы да пэўных могілак. У якасці натуральнага прымалася пахаванне асобы на могілках сваёй канфесіі. У пачатку XIX ст. гэта стала адным са спосабаў супрацьстаяння экспансіі праваслаўнай царквы ў канфесійнае жыццё зямель былога Вялікага Княства Літоўскага. Так, пры жаданні (пакуль гэта яшчэ было справай добрай волі, а не падпарадкавання і гвалту) асоба магла перайсці з грэка-каталіцтва ў праваслаўе, але дзе яна павінна была быць пахаваная па смерці пры адсутнасці праваслаўных могілак?

Напрыклад, у рапарце праваслаўнага святара вёскі Парэчча Ігуменскага павета Стэфана Занцэвіча на імя Менскага і Гарадзенскага біскупа Яўгена (1834) мы знаходзім скаргу на памешчыка Іосіфа Грушвіцкага, які забараніў хаваць памерлага праваслаўнага селяніна на мясцовых грэка-каталіцкіх могіл-

ках і загадаў перанесці цела для пахавання за пяць вёрст у вёску Вітрэвічы. Паводле С. Занцэвіча, такім чынам Грушвіцкі “пераконвае просты народ, што хрысціянін праваслаўнага вызнання нягодны таго, каб быць пахаваным там, дзе пахаваныя целы памерлых людзей уніяцкага вызнання, чым вельмі абцяжарвае праваслаўных асоб, так як бачна з дайшоўшых да мяне ад іх скаргаў, дае немалую нагоду праваслаўным асобам пакінуць праваслаўнае грэка-расійскае веравызнанне, а прыняць уніяцкае, а з іншага боку, робіць немалую перашкоду для далучэння ўніятаў да праваслаўя”²³.

У гэтым і падобных канфліктах улада звычайна становілася на бок “пакрыўджаных”, а грэка-каталіцкія і рыма-каталіцкія іерархі выдавалі распараджэнні аб “нечыненні перашкодаў”, але можна меркаваць, што “могілаквы” аргумент быў даволі дзейсным у міжканфесійным супрацьстаянні.

Тое ж датычыла стасункаў паміж праваслаўнымі і рыма-каталікамі. У тым жа 1834 г. праваслаўнай шляхціццы Ганне Фёдараўне Ноздрынай з ваколіцы Відзібор (цяперашні Столінскі раён), якая была замужам за каталіком, ксёндз з суседняга Асаўца не дазволіў пахаваць яе памерлую маленькую дачку на каталіцкіх могілках, у той час як дарога да бліжэйшых праваслаўных могілак была размытая непагаддзю. Не дазволіў ён таксама пакінуць труну ў касцёле да прыезду мужа. У выніку маці павінна была пахаваць сваю дачку без адпявання з дапамогай мясцовых сялян пасярод суседняга поля²⁴. Міне ўсяго трыццаць год, і сітуацыя зменіцца на цалкам супрацьлеглую. Дазвол на адкрыццё могілак ці пабудову капліцы-пахавальні стане дзейсным інструментам рэпрэсій царскіх уладаў супраць мясцовага каталіцкага насельніцтва.

Сказанае вышэй сведчыць, што могілкі былі важным элементам рэпрэзентацыі і рэалізацыі ўлады розных сацыяльных груп. Праведзеная ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. рэформа акрамя санітарных мэтаў пакліканая была аказаць заўважны ўплыў на рэпрэзентацыю традыцыйных уладных груп у сацыяльнай тапаграфіі. Але і самі гэтыя групы, шляхта і клір выпрацоўвалі культурныя адказы на падобнага кшталту дзеянні. Могілкі новага тыпу, якія ўзніклі ў выніку правядзення рэформы, можна расцэньваць як адну з выразных форм такога адказу.

Прастора новых могілак паступова пачала фарміравацца як месца рэпрэзентацыі заможнасці і сацыяльнага статусу сем’яў і родаў, звязаных з пэўнай тэрыторыяй звычайна праз спадчыныя ўладанні. Сам факт з’яўлення новых умоў рэпрэзентацыі знізіў фінансавы парог магчымасці ўдзелу ў ёй. Каалі раней магчымасць рэпрэзентацыі сябе і свайго роду ў храмавай прасторы была даступная пераважна пры ўмове складання фондуша на карысць царквы/касцёла ці ў выпадку прыналежнасці да высокіх прыступак іерархіі ў кліры, то

цяпер новая прастора могілак давала аднолькавыя магчымасці для ўсіх ахвотных пры ўмове параўнальна невялікіх фінансавых укладанняў.

Трэба адзначыць, што магчымасць крыптавага пахавання ў XVI–XVIII стст. была большай, чым магчымасць размяшчэння мемарыяльнай шыльды на сценах малітоўнай залы, аднак такі тып пахаванняў звычайна не выконваў рэпрэзентацыйных функцый, не выступаў як сацыяльная прастора, даступная для агляду шырокімі коламі зацікаўленых. Тое ж, як было сказана вышэй, датычыла і пахаванняў на цвінтары вакол храма.

У антрапалогіі добра вядома, што сфера пахавальна-памінальных практык з'яўляецца адной з найбольш кансерватыўных у культуры²⁵. Нават для сацыяльных груп, якія знаходзіліся на версе сацыяльнай іерархіі, змены гэтых адбываліся марудна, асабліва ў параўнанні са зменамі ў модзе, эстэтыцы ды інш. Нельга сцвярджаць, што новы могілковы ландшафт з'явіўся *ex nihilo*. Ён марудна раскрываў закладзены ў яго рэформай і новымі сацыяльнымі ўмовамі семантычны патэнцыял. Дамінуючымі па-ранейшаму заставаіся драўляныя крыжы, але паступова пачалі з'яўляцца новыя мураваныя помнікі.

Лексікон форм гэтых помнікаў часткова быў запазычаны з ужываных раней на тэрыторыі Рэчы Паспалітай (калоны, абеліскі, надмагільныя слупавыя капліцы, пліты), а часткова быў пераняты з заходнееўрапейскіх, у першую чаргу французскіх, узораў, сфарміраваных пад уплывам эпохі класіцызму. Калі паспрабаваць вылучыць асноўную рысу новых помнікаў, то можна прыйсці да высновы, што гэта – вертыкальная арыентацыя. Канешне, яна і раней была прадстаўлена ў традыцыйных драўляных крыжах, аднак асобны крыж не вылучаўся як дамінанта з-за знаходжання ў атачэнні падобных сабе і, галоўнае, з-за нетрываласці. Гэтая нетрываласць дрэва як матэрыялу была адной з прычын занядбанага выгляду могілак, запоўненых драўлянымі крыжамі, большасць якіх нахілялася ці ўвогуле ляжала на зямлі, як гэта вядома па ілюстрацыях вясковых могілак XIX і першай паловы XX ст²⁶.

Калі пакінуць убаку драўляныя крыжы, то адной з базавых характарыстык шляхецкага надмагілля часоў Рэчы Паспалітай на тэрыторыі Беларусі была яго плоскасць. Часцей за ўсё гэта была пліта, якая ўмуроўвалася ў сцяну ці радзей у падлогу храма. У некаторых выпадках гэта магла быць шыльда, што закрывала адтуліну нішы, у якую ставілася пліта ў крышце (Камай)²⁷. Значна радзей выкарыстоўваліся скульптурныя элементы, але яны ў большасці выпадкаў былі прывязаны да плоскаснай кампазіцыі (мемарыяльныя помнікі Радзівілаў у інтэр'еры Фарнага касцёла ў Нясвіжы). Прычынай такога пласкаснага рашэння была прынцыповая злучанасць надмагільнага помніка са сцяною ці падлогай храма. У новых умовах сцяна, як фундаментальная частка

арганізацыі помніка, знікла і з'явілася патрэба стварэння новых форм выразнасці, заснаваных на выкарыстанні толькі гарызантальнай паверхні зямлі на могілках.

Менавіта таму такое пашырэнне атрымалі вертыкальныя мураваныя помнікі ў форме пілонаў ці калон, якія ідэйна развівалі вядомыя раней формы прыдарожных капліц, мемарыяльных калон і абеліскаў. Такія помнікі мелі значную вышыню – каля двух метраў – і стваралі высотныя дамінанты на новых могілках. Пры гэтым выразна прасочвалася сувязь з ранейшым храмавымі помнікамі. Абавязковым элементам мураванага вертыкальнага помніка была шыльда, якая мацавалася ў пярэдняй яго частцы і відавочна адсылала да традыцыі размяшчэння падобных шыльдаў, толькі большага памеру, у інтэр'еры храма.

Разам з мураванымі помнікамі папулярнасць атрымалі вялікія надмагільныя камяні з выбітымі на іх разгорнутымі эпітафіямі. Аднак, верагодна, самым важным адказам на новыя ўмовы стала развіццё сістэмы капліц-пахавальняў. Калі стала немагчымым правесці пахаванне ў храме як у цэнтры населенага пункта, то замест гэтага можна было збудаваць сабе невялікі храм на новых могілках ці проста пры ўласнай сядзібе і там праводзіць пахаванні.

Яскравым прыкладам можа служыць архітэктурная спадчына мястэчка Узда. У канцы XVIII ст. яно перайшло ва ўладанне Завішаў²⁸. Казімір Завіша ў 1798 г. пабудаваў новы драўляны касцёл на падмурках старога. У падмурках знаходзілася крыпта, якая служыла для пахаванняў папярэднім уладальнікам Узды²⁹, аднак па новых санітарных правілах праводзіць пахаванні ў ёй было немагчыма. Новым уладальнікам у 1800 г.³⁰ даваўся будаваць капліцу-пахавальню на новых парафіяльных могілках, закладзеных за адну вярсту на ўсход ад Узды, пры дарозе, якая вяла да іншага іх маёнтка Кухцічы.

Узведзеная Завішамі капліца і сённяя можа выклікаць здзіўленне. Гэта вялікая піраміда, якая ўзвышаецца над вершалінамі старых сосен на уздзенскіх могілках. Цікава, што візітатар 1829 г. не знаходзіў адпаведных словаў для яе апісання і пазначаў, што *“kaplica z kamieni murowana w figurze kolumny bez dachu, ale aż w sam wierzch do krzyża z kamienia murowana”*³¹. Унутры піраміды знаходзіўся алтар, інтэр'ер быў аздоблены выказваннямі з Бібліі, нанесенымі на сцены, а непасрэдна ў сценах малітоўнай залы знаходзілася 27 ніш для пахавання памерлых³². Узвядзенне піраміды-пахавальні стала адной з праяваў такой тэндэнцыі ў еўрапейскай культуры, як “егіптаманія”, якая атрымала асаблівае пашырэнне пасля Егіпецкай кампаніі Напалеона³³.

Так, выясненне на перыферыю сацыяльнай тапаграфіі стала пачаткам фарміравання новых локусаў рэпрэзентацыі заможнасці і сацыяльнага ста-

туса. Эфект гэты добра вядомы ў гісторыі культуры – ад Авідыя ў Томах да Лотмана ў Тарту, менавіта выхад на перыферыю і стварэнне там новага цэнтра.

Аналагічныя капліцы (але ў больш кансерватыўных формах) сталі ўзводзіцца ва ўсіх беларускіх і літоўскіх губернях. Паступова развівалася і новая культура некропаляў як месцаў, якія стала прынята рэгулярна наведваць. Адапаведная ўвага надавалася і надмагіллям. У публічнай прасторы, моцна звязанай з патрэбамі рэпрэзентацыі статуса, за імі сталі даглядаць і ўтрымліваць у належным стане. Развівалася і сімвалічная мова могілак, якая напаўняла свой лексикон элементамі з рэнесансна-барочных хрысціянскіх традыцый зніклай Рэчы Паспалітай і са шляхецкага этасу. Геральдычныя знакі, хрысціянскія сімвалы, вайсковая атрыбутыка і элементы эстэтыкі рамантызму разам напаўнялі сусвет новых могілак.

Нельга казаць, што з самага пачатку яны былі насычаны пратэстнымі канатацыямі, што ў выкарыстанні іх чытаўся канфлікт. Калі мы і можам разгледзець прыкметы канфлікту ў сімволіцы надмагілляў ад падзелаў Рэчы Паспалітай да паўстання 1830 г., то гэта, хутчэй, універсальны канфлікт кансерватыўнага свету еўрапейскай арыстакратыі і новага буржуазнага свету XIX ст., прачытаны на ўзроўні сімвалікі і сацыяльнай тапаграфіі. Маёнтак/могілкі, як перыферыя, аказаліся супрацьпастаўленыя гораду як месцу дамінавання чыноўнікаў і гандлёвай буржуазіі. Апошнія да таго ж мела моцны этнічны маркер “чужога” – габрэйскай культуры.

Зыходзячы з гэтага, можна сцвярджаць, што рэlevantнымі для апісання сітуацыі з’яўляюцца дзве лініі інтэрпрэтацыі. Першая – універсальная, якая разглядае сітуацыю з рэформай беларускіх могілак у кантэксце агульнаеўрапейскіх змен з арганізацыяй месцаў пахаванняў і, шырэй, агульнаеўрапейскіх сацыяльных змен XIX ст. У той жа час другая лінія акцэнтавана на паступовым узрастанні канфлікту паміж новымі ўладамі беларуска-літоўскіх зямель і старымі саслоўнымі элітамі. Другая лінія ўзмацнялася на працягу XIX ст., таму ёсць небяспека прызнаць яе галоўнай для інтэрпрэтацыі сітуацыі канца XVIII – пачатку XIX ст. Падобна таму, як антычныя храмы не ўзводзіліся для таго, каб іх руіны былі помнікамі зніклай цывілізацыі, хоць пазней менавіта так і адбылося, так і першыя надмагільныя помнікі на новых могілаках яшчэ не станавіліся знакамі супраціву новым уладам, а капліцы-пахавальні павінны былі служыць сваім непасрэдным мэтам – быць родавымі маўзалеямі. Ніхто яшчэ не мог уявіць, што праз некалькі дзесяцігоддзяў іх часта будуць выкарыстоўваць як апошнія месцы, дзе магчымы рэгулярныя набажэнствы каталікоў пасля масавага закрыцця касцёлаў.

Прынцыповым, аднак, з’яўляецца тое, што ў часе рэформы месцаў пахавання была сфарміраваная мова некропаляў, былі выпрацаваныя асноўныя яе элементы, якія вывелі новыя некропалі з вобласці “нематы” іх папярэднікаў – прыхрамавых цвінтароў, якія амаль не захавалі па сабе памяці. Гэтая мова праявіла сябе як у тэкстах эпітафій, так і ў сімваліцы надмагілляў. Дзякуючы ёй, могілкі ўпершыню з’явіліся як значны элемент сацыяльнай тапаграфіі гарадоў і мястэчак і як важная форма самарэпрэзентацыі сацыяльных эліт.

З’яўленне могілак сучаснага тыпу – гэта не толькі фізічны працэс, але і акт семантычнага кшталтавання новага тыпу сацыяльнай прасторы, і менавіта ў гэтым палягае галоўнае значэнне рэформы месцаў пахавання канца XVIII – пачатку XIX ст.

Заўвагі

- ¹ Rozmus J., Gordziejew J. *Cmentarz Farny w Grodnie 1792-1939*. Kraków: Wydawnictwo naukowe SWP, 1999. S. 9–10.
- ² Лісейчыкаў Дз. Штодзённае жыццё ўніяцкага парафіяльнага святара беларуска-літоўскіх зямель 1720–1839 гг. Мінск, 2011. С. 94–95.
- ³ Арьес Ф. *Человек перед лицом Смерти*. Москва: Прогресс, 1992.
- ⁴ Там же. С. 401.
- ⁵ Aries E. *Rozważania o historii śmierci*. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2007. S. 187.
- ⁶ Vovelle M. *Śmierć w cywilizacji Zachodu: od roku 1300 po współczesność*. Gdańsk: “Słowo/Obraz Terytoria”, 2004. S. 454–455.
- ⁷ Dominikowski J. *Nekropolia Łodzi wielkoprzemysłowej*. *Cmentarz stary przy ulicy ogrodowej. Dzieje i sztuka 1854–1945*. Łódź: Wydawnictwo konserwatorów dzieł sztuki, 2004. S. 17. (“Pierwsze polskie deklaracje administracyjne, dotyczące lokowania cmentarzy poza obrębem miasta wydała Komisja Policji Obojga Narodów – Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego w dniu 18 lutego 1792 roku. Był to *Uniwersał do Miast Wolnych względem cmentarzy i szlachtuzów*, nakazujący bezzwłoczne urządzenie cmentarzy pozamiejskich w terminie trzech miesięcy”). Захадзі па правядзенні рэформы, аднак, спрабавалі рабіць і раней – у 1770 г. (гл. Rozmus J., Gordziejew. *Cmentarz Farny...* S. 9).
- ⁸ Полное собрание законов Российской Империи с 1649 года. [далее – ПСЗР] Т. 7. СПб., 1830. С. 130. (№ 4322)
- ⁹ ПСЗР. Т. 19. СПб., 1830. С. 500. (№ 13803)
- ¹⁰ Там же. С. 621 (№ 13901); С. 696 (№ 13931)
- ¹¹ ПСЗР. Т. 34. СПб., 1830. С. 911. (№ 27180).
- ¹² ПСЗР. Т. 35. СПб., 1830. С. 622. (№ 27581).
- ¹³ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далее – НГАБ). Ф. 136, воп. 1, адз.з. 3976. Справа аб атрыманні духоўнымі праўленнямі, манастырамі і благачыннымі ўказу Сінода аб забароне эксгумацыі і перапахавання трупай (1816). Арк. 1г.

- ¹⁴ Арьес Ф. Человек перед лицом Смерти. С. 84–86; Schnitzler B. Chapelles-ossuaries // Rites de la mort en Alsace de la préhistoire à fin du XIXe siècle. Strasbourg: Musées de la ville de Strasbourg, 2008. S. 136–138.
- ¹⁵ Curl J.S. The Victorian celebration of death. London: Sutton Publishing, 2001. P. 38.
- ¹⁶ НГАБ. Ф. 136, воп. 1, адз.з. 877. Аб забароне Менскім губернскім праўленнем і кансісторыйй праводзіць пахаванні каля цэркваў і аб адвядзенні зямлі пад могілкі (1797). Арк. 2.
- ¹⁷ Тамсама. Арк. 9.
- ¹⁸ Rozmus J., Gordziejew J. Smentarz Farny... S. 10.
- ¹⁹ Tyszkiewicz A. Widok kościoła katedralnego w Grodnie. Muzeum Narodowe w Krakowie. MNK III-rys.-36934.
- ²⁰ Johnston R. Travels through part of the Russian Empire and the Country of Poland. New-York, 1816. P. 347.
- ²¹ НГАБ. Ф. 136, воп. 1, адз.з. 12257. Аб будаўніцтве на могілках будынкаў для размяшчэння памерлых перад пахаваннем. 1837–1839 гг.
- ²² Тамсама. Арк. 40.
- ²³ НГАБ. Ф. 136, воп. 1, адз.з. 10291. Аб забароне памешчыкам Ігуменскага павета ўніятам І. Грусвіцкім пахаваць на ўніяцкіх могілках в. Вярхалы Ігуменскага павета памерлага А. Салыгіна праслаўнага веравызнання (1834–1835). Арк. 1.
- ²⁴ НГАБ. Ф. 136, воп. 1, адз.з. 10076. Аб дазvole пахавання памерлых праслаўнага веравызнання на ўніяцкіх і рыма-каталіцкіх могілках (1834). Арк. 1-1 адв.
- ²⁵ Седакова О. А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. Москва: Индрик, 2004. С. 17.
- ²⁶ Chomętowska Z. Polesie / Pod red. K. Puchala-Rojek. Warszawa: Archeologia Fotografii, 2011. S. 226; Беларусь ў фотаздымках Ісаака Сербавана. 1911–1912 / Укл. В. А. Лабацэўская. Мінск: Беларуск. энцыкл. імя П. Броўкі, 2012. С. 213, 215.
- ²⁷ Matuškaitė M. Išėjusiems atminti. Laidosena ir kapų ženklainimas LDK. Vilnius: Vilniaus dailės akademija leidykla, 2009. S. 270–273.
- ²⁸ Jel[ski] A. Uzda // SGKP, t. 12, s. 867.
- ²⁹ НГАБ Ф. 1781, воп. 25, спр. 425. Візіт Уздзенскага касцёла Ігуменскага павету Мінскай губерніі за 1829 год. Арк. 2.
- ³⁰ Кулагін А. М. Каталіцкія храмы Беларусі. Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008.
- ³¹ НГАБ Ф. 1781, воп. 25, арк. 425. Візіт Уздзенскага касцёла ... Арк. 2.
- ³² Тамсама.
- ³³ Keister D. Stories in stone. A Field Guide to Cemetery Symbolism and Iconography. Salt Lake City: Gibbs Smith, Publisher, 2004. S. 15–16; падрабязней гл.: Curl J.S. Egyptomania: the Egyptian revival, a recurring theme in the history of taste. Manchester: Manchester University Press, 1994.

TRoublesome HerITage OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH. POLISH POLITICAL THOUGHT TOWARDS BELARUS AND OTHER LANDS OF THE FORMER GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE ERA OF NOVEMBER UPRISING (1830–1831)¹

Piotr Szymaniec

PhD in Law (Wałbrzych)

Рэзюме

Аўтар імкнуўся рэканструяваць стаўленне польскіх палітыкаў да спадчыны Рэчы Паспалітай і беларускай нацыянальнасці ў перыяд паўстання 1830–1831 гг. Асноўным элементам гэтай спадчыны, які актыўна абмяркоўваўся ў той перыяд, была ідэя палітычнага федэралізму. Яна была адкінутая як лібераламі («Kaliszanie»), так і рэспубліканцамі («Stronnictwo Patriotyczne»). Яе прынялі толькі кансерватары, у т. л. прыхільнікі князя Адама Ежы Чартарыйскага, які, аднак, быў абвінавачаны лібераламі і рэспубліканцамі ў спробе захаваць феадальныя прывілеі ў «гістарычнай Літве». Уся ліберальная партыя і частка рэспубліканцаў выступалі за цэнтралізацыю дзяржавы ў адпаведнасці з французскай мадэллю, якая азначала ліквідацыю самабытнасці Беларусі і Літвы.

Фармальны лідар рэспубліканскай партыі, вядомы гісторык Іаахім Лялевель, выказаў розныя меркаванні. Выкарыстоўваючы канцэпцыю Уладзіслава Вяльхорскага, можна казаць пра ідэю двухузроўневай ідэнтычнасці, пры якой дапускалася існаванне польска-літоўскай і польска-беларускай ідэнтычнасцяў. Аднак такі погляд не быў пашыраны нават у партыі Лялелева.

Можна сцвярджаць, што ў польскай палітычнай думцы часоў паўстання 1830–1831 гг. дамінавала ідэя цэнтралізаванай дзяржавы па ўзоры Канстытуцыі 3 мая 1791 г.

Яна пагражала беларускай ідэнтычнасці, бо беларускія землі разглядаліся як неад’емная частка Польшчы, а беларусы ўспрымаліся як блізкія па свядомасці, традыцыях, мове і характары да этнічных палякаў. Гэтае меркаванне прысутнічала, напрыклад, у кнізе былога паўстанца 1830 г. Аляксандра Рыпінскага «Białoruś» (Paris, 1840).

Let us start with some facts. The population of the lands of the former Grand Duchy of Lithuania was surprised by the outbreak of the November Uprising. Despite this, the uprising in Samogitia started in March 1831. It covered an area of Oszmiana, Święciany, Wilejka, Dzisna and Lepel on the Belarusian lands. In the Oszmiana district, where a landowner Porfiry Ważyński began fighting, the colonel Karol Przeździecki commanded 2 500 soldiers. A total of about 10 000 soldiers came from the north-western lands of Belarus. However, the resistance of the insurgents was broken in May and the professional Russian army gained other areas occupied by the insurgents. The massacre of civilians carried out by the Russians in Oszmiana was a bloody episode of these battles. In May 1831, fighting, started with about 1 000 rebels gathered in the Białowieża Forest, broke out in the province of Grodno. Initially, the insurgent authorities in Warsaw very hesitantly supported the idea of expanding the uprising on the so-called “Ziemie Zabrane” (“Taken Lands”). In the relatively moderate proclamation of February 3, 1831, the Sejm urged the government to take steps in this direction. However, a small corps of over 800 people led by Colonel Dezydery Chłapowski were sent from the Kingdom of Poland to assist at the uprising and it entered the province of Grodno on May 10, 1831. The second and much larger body – comprising 12 000 people commanded by the general Antoni Giełgud – came in Lithuania at the end of May. After setbacks in the fight, associated largely with the incompetence of the general Giełgud, the Polish army crossed the Prussian border and placed their weapon there on July 13, 1831. In June and July, short-lasting military activities of insurgents still took place in the districts of Mozyr, Recharts and Pinsk. In turn, in the provinces of Mogilev and Vitebsk, part of the nobility tried to organize insurgent activities without much success. Belarusian peasants were a very small part of the insurgents, probably much smaller than during the subsequent uprising of January 1863. These peasants sometimes showed an openly hostile attitude towards insurgents.

Of a more egalitarian character was the uprising in the ethnically Lithuanian part in Samogitia, where – especially in the early phase – peasants actively participated, expressing their dissatisfaction with the prevailing feudal relationship on

this territory. The commanders, however, descended from the gentry. The November Uprising on the lands of Belarus, in which, as it is estimated, around 25 000 people could take part, was only the uprising of nobility, almost exclusively characterized by crystalized Polish national identity and mostly of Roman Catholic denomination². However, as Aleksander Rypiński somewhat casually mentioned, lesser gentry, which had a strong sense of belonging to a former political nation, that is the Polish-Lithuanian Commonwealth, but was generally uneducated and spoke a mixture of Polish and Belarusian, shunned from participating in the uprising³. One may ask why the uprising did not, and probably could not, take another form. I think that the answer to this question is the contemporary Polish political thought, to a large extent.

In the Polish political thought of the November Uprising period, there occurred a dispute about the character of the restored Polish state, regarding whether it would be a unitary or federal state. The dispute ran much deeper as it was related to the total political tradition of the First Polish Republic and ethnic groups inhabiting it, including Belarusians. The conservatives gathered around Adam Jerzy Czartoryski believed that the so-called taken away lands, part of the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth incorporated directly into the Russian Empire, after their liberation from the tsarist rule, they were to form a kind of federation together with Congress Poland (as a matter of fact, one of the daily newspapers of the supporters of Czartoryski was entitled "Orzeł i Pogoń"). Such federation would lead to maintaining, at least to some extent, previous social relationships in the area of Lithuania, Volynia and Podolia, different from the social relations existing in the Kingdom of Poland⁴. However, no other political party of the uprising period supported the federal model explicitly. The conservatives were accused of their desire to preserve feudal privileges of aristocracy and gentry on the territory of the former Grand Duchy of Lithuania using the pretext of introducing a federal model of the state. It should not be forgotten that personal serfdom of peasants was abolished in 1807, but only on the lands that were incorporated into the Kingdom of Poland, where a sit was still in force on the so-called taken away lands.

The Liberal Party, the so-called Kaliszans, leading by the brothers Wincenty and Bonawentura Niemojowski, is proclaimed the view that the future state should be like France – the centralized and unitary state. Lithuanian and Ruthenian lands were to be part of the state created by one political nation: "*Without the borders to the Dnieper and the Dvina, there cannot be true Poland*"⁵. Within the extent to which the traditions of the Polish-Lithuanian Union were inconsistent with the desire to build a unitary state organism, they were negated by "the Kaliszans". The

Party clearly favored the tendency to unify the structure of the state which was launched by the Constitution of May 3, 1791. In the model of the state postulated by “the Kaliszans”, there was no place for regional autonomy and the privileges of the propertied classes often associated with it. Therefore, “the Kaliszans” rejected the tradition of Polish-Lithuanian Union.

The main slogan of the republican party, the Patriotic Society (“Towarzystwo Patriotyczne”), was a “social revolution”, basically meant just a desire to improve the situation of the peasants. The formal leader of this party, the eminent historian Joachim Lelewel, represented the views that by Władysław Wielhorski were named the idea of a two-tier consciousness, recognizing the Polish-Lithuanian and Polish-Belarusian identity⁶. In 1844, Lelewel pointed out that the concept of a Pole might include the inhabitants of Great Poland or Little Poland, the Kashubs, Mazurians, Lithuanians, Samogitians, and Ruthenians (the last of the mentioned terms meant the Belarusians and today Ukrainians). Of course, the names used by Lelewel may not be suitable for today’s national divisions, but they relate to the regional divisions of the Commonwealth of Both Nations. The historian and politician, advocating the creation of the political and not ethnic nation, added that people professing different religions: Catholics, Orthodox Christians, Protestants, Jews, or Mohammedans, and using many languages: Polish, Lithuanian or “Rusyn” (Ukrainian or Belarusian), could be equally regarded as Poles: *“Do not distinguish the sons of Poland, who speak Ruthenian, Polish or Lithuanian language and who profess any religion, if they work with you in the name of the people, go together with them as their brother and accept them because the point is to go together”*⁷. Even during the uprising, Lelewel had the opinion that Poland meant nothing without the lands of the Grand Duchy of Lithuania⁸.

Lelewel repeatedly expressed the view that the principles of the Constitution of May 3 – which went away from the tradition of the First Republic assuming ethnic and cultural regional distinctiveness – were wrong. Therefore, editing the answer adopted by the Parliament on February 3, 1831, on the behalf of the citizens of Lithuanian lands: Volyn, Ukraine and Podolia, Lelewel stressed the centuries-lasting Polish and Lithuanian relations and the heritage of the Union of Lublin of 1569. The quoted document called the inhabitants of these lands Poles, of course, not in the ethnic sense, but the political one. In fact, it recognizes all the citizens of the former Commonwealth as the members of one political nation. In the final part of the document the following words appear: *“We, the trustees of your will, promise and we warrant you making every attempt, so you may regain your rights. We do not want to dictate you any of them, you alone will cleanse your local Polish-Lithuanian customs, laws, institutions of arbitrariness of legislation, and as your needs will*

*require and what your enlightened opinion deems convenient to improve. But you renew the ancient unity and union of the peoples with us; so we want you together with us to adopt a constitution for both nations and earnestly with us about the Polish crown decide to entrust it to the one who worthy of it will be*⁹. Thus, in the concept of Lelewel, the shared decision of the inhabitants of the lands of the First Polish Republic liberated from Russian rule was to determine the unitary or federal character of the reconstructed state. In the intention of Lelewel, adopted by the Parliament and implemented in a rather grotesque way in terms of the uprising which was losing momentum, the deputies elected by the citizens from the taken away lands were to complete the Parliament¹⁰.

The arguments characteristic of Lelewel can be found in an anonymous article about the uprising in Volhynia and Lithuania published in "Nowa Polska" in May 1831, which was a journal ideologically bound with the Patriotic Society. The author (it cannot be excluded that it was Lelewel himself), citing the already quoted document of the Parliament of February of the same year, pointed out: "*In our opinion, developing political relations should be left to the citizens living there*". From this perspective, he criticized entrusting general Józef Dwernicki, who conducted activities in Volyn, with "*the draft of law establishing political relations*" on these lands, the draft which was to be implemented after the removal of Russians from there¹¹. In short, according to this author, "social revolution" on the lands of the former Grand Duchy of Lithuania, which should lead to the abolition of personal serfdom of peasants and their enfranchisement, was necessary, but it should have been done in a manner determined by the citizens of these lands. The citizens should have also been entrusted with the establishment of administration in the areas.

Such views were not universally accepted, even in the group of Lelewel. Many of his colleagues from the Patriotic Society assumed a position which was closer to that expressed by "the Kaliszans", nevertheless, some of them expressed it directly and fully only after the collapse of the uprising when they found themselves in exile. The vice-president of the Patriotic Society during the uprising, Tadeusz Krępowiecki (1798-1847), being an activist of the Polish Democratic Society in exile, strongly advocated the indispensability of centralization of the state in the model which was being implemented in France at that time. He believed that the federal nature of the Commonwealth, which lead to provincialism and "territorial egoism", was one of the causes of the partitions. He wrote: "centralization can be named the force or lever of the nation". As Krępowiecki explained, in France, despite the fact that "a mixture of different peoples" lived in this state, "everybody is called the French, they all have one nationality"¹². Another activist of the Patri-

otic Society, Józef at Bolesław Ostrowski, discussed the same subject even more strictly than Krępowiecki. In 1835, he stated firmly that such a thing as a distinct nation of the Grand Duchy of Lithuania did not exist. He categorically emphasized that waking of the sense of national identity in the inhabitants of the lands of Lithuania, Belarus and Ukraine is incompatible with the interests of the Polish nation, defined not in the ethnic but in the historical and political terms: “Restoration of Lithuanian and Ruthenian nationality is ridiculous, because it is rebellion against historical and political unity of Poland”¹³. It can be assumed that the views of Krępowiecki and Ostrowski expressed in exile are not fundamentally different from what they both thought during the uprising. This applies, in particular, to Ostrowski whose journalistic work from the period of the uprising clearly shows the fascination by the French model of the state in the version introduced after the July Revolution of 1830¹⁴. In this model, very little space remained to cultivate cultural identity of the lands of the former Grand Duchy of Warsaw, including the culture of the Belarusian population.

However, the tendency occurring in the Polish political thought during the uprising and after its fall, which supported the French model of the state, was not accepted uncritically. The creation of the *Towarzystwo Litewskie i Ziemi Ruskich* (“Society of Lithuanian and Ruthenian Lands”) under the leadership of Count Cezary Augustyn Platerin Paris, as early as in December 1831, proved that the opinions about the model of state among the émigré politicians were divided. On the one hand, the Society set itself the goal of promoting the civic, republican concept of the union between the inhabitants of Poland and the former Grand Duchy of Lithuania, different from the concept based on ethnic bonds. On the other hand, the Society protested against the tendency of Poles from *Korona* (‘the Crown’) to “appropriating” the tradition of the First *Rzeczpospolita*. However, the activity of the Society did not produce significant effects¹⁵.

To understand the attitude of politicians and columnists of the November Uprising period towards the lands of the former Grand Duchy of Lithuania in general, and Belarusia in particular, the views on the culture of these lands need to be examined. Both in the period preceding the uprising and immediately following it, the Poles were not willing to recognize the cultural and national independence of the Belarusians whose national consciousness was just beginning to shape. Admittedly, the creator of the first dictionary of the Polish language, Samuel Bogumił Linde (1771–1847), recognized the existence of the Belarusian language, claiming that it is the everyday language of the population of the Grand Duchy of Lithuania, different both from Old Church Slavonic and Polish. Although Linde’s position was not accepted, legal historians associated with the University of Vilnius,

Ignacy Daniłowicz (1788–1843) and Józef Jaroszewicz (1793–1860), both coming from the Greek Catholic families, defended the independence of the language in which the Lithuanian statutes were written. For them, it was the language of the former Lithuania – a Slavic country which, in a sense, they considered their homeland¹⁶. In contrast, the already-mentioned Joachim Lelewel, arguing against Linde, claimed that this language was merely an artificial chancellery language. Adam Mickiewicz also maintained for most of his life that the Belarusian language is just a dialect which is a mixture of Polish and Lithuanian, and he changed his opinion relatively late. Among Mickiewicz's friends, only Jan Czeczot (1796–1847) wrote in the Belarusian language and talked about it with care¹⁷.

Since the beginning of the nineteenth century, the views of the pre-romantic German thinker Johann Gottfried Herder, who indicated that the Slavic peoples form a community, and are characterized by a number of positive features, such as peacefulness, honesty, decency and hospitality, were more and more popular in Central and Eastern Europe. Herder postulated studying folk art because, as he claimed, true soul of the nation, being unsullied by foreign influences, could be found in folk songs. Adam Czarnocki (pseudonym: Zorian Dołęga-Chodakowski, 1784–1825) wanted to fulfill this demand when he arrived at the territories of Belarus in 1812 with the intention to provoke the peasants inhabiting these lands into armed resistance against the Russians. Similarly to some of the German pre-romantics, Dołęga-Chodakowski rejected the culture of the privileged classes – the nobility and the Church¹⁸. He argued that traces of ancient, pre-Christian culture, which he considered better because they were uncontaminated by feudal relations, were preserved in folk art that he highly valued (he wrote: “*There is no trace proving that before the era of our refinement [civilization] there were serfs in the North*”¹⁹). He also acknowledged the great importance of the Belarusian language (called by him a Krivich language, from the name of the East Slavic tribe, the Krivichi), which, according to him, initially dominated an extensive area covering Podlachia, Polesie, Smolensk, Vilnius region, the region of Pskov and Novgorod the Great²⁰. However, Chodakowski, preaching the unity of the Slavs, did not formulate the thesis on cultural independence of the Belarusian lands.

During the uprising and soon after its collapse, very little was written about the inhabitants of Belarus. Lelewel mentioned them as one of the few authors²¹. Understandably, Samogitians who incited the uprising in March 1831 arouse more interest in the Warsaw press of the uprising time. In the article sent to “*Nowa Polska*”, an anonymous author stated that, on the one hand, Samogitians linguistically were purely Lithuanian population, not subject to Polish and Russian influences. On the other hand, he added that they “were always righteous Poles”, which

was also confirmed by taking part in the uprising²². He suggested, therefore, that the sense of belonging to the Polish nation expressed by Samogitians was political, not ethnic, and it was the commitment of somewhat higher degree than the ethnic one.

It seems that Aleksander Rypiński (ca. 1811– ca. 1886), an occasional poet, who himself took part in the November Uprising and, after its collapse, stayed in France and England as an expat, expressed view on Belarusian population in the book published in Paris in 1840 with the revealing title: *Białoruś. Kilka słów o poezji protego ludu téj naszej polskiej prowincii; o jego muzyce, śpiewie, tańcach, etc.* In the title of Rypiński's book, the words "our Polish province", referred to Belarus, draws our attention. At the same time, Rypiński does not define the concept of Belarus geographically. Therefore, it must be concluded that he used this name within its most commonly adopted meaning in the mid-nineteenth century, that is, the area covering the eastern half of present-day Belarus – the contemporary governorates: Vitebsk, Mohilev and part of Minsk²³. The dedication placed at the beginning also needs to be considered significant because it expresses the same tendency towards unification which was preached in political discussions during the uprising.

Rypiński dedicates his book to "the first Belarusian peasant who will first learn to read and, therefore, to speak and to reason in Polish", but he also adds that he does it "in the name of the high praise and respect" for such a representative of the common people (p. 5). In his deliberations, Rypiński proves that the Belarusians ("common people of the Slavic family") are close in terms of customs, language, and the nature of people to the Polish population (p. 18). This population feels, just like the Poles, animosity towards Orthodoxy. The Belarusian language "has its original feature" which distinguishes it from Russian and Ukrainian, and which, paradoxically, makes it similar to the Polish language (p. 21)²⁴. Thus, in Rypinski's opinion, the Belarusians' difference from the Russians and Ukrainians in terms of language does not make them a separate nation, but it makes them vulnerable to the Polish influence (Rypiński pays attention on many differences in terms of grammar and phonetics between the Belarusian and Polish languages). This author suggests that, if properly enlightened, Belarusians would be a natural ally of the Poles in the fight against Russia. Rypiński's book ends with the call for an armed struggle for the liberation from the Russian rule, composed to the tune called "Kosciuszko march". This fight was to be the beginning of a new nation in the political sense, combining ethnic Poles and Belarusians: "To arms! brothers! to arms! / Anyone under the Kosciuszko sign, / When he defends the country with his breasts: / At least he dies a Pole!"²⁵ As even the quoted poem shows, in Rypiński's

view, a Polish element in the amalgam, which was to create the new nation, was clearly dominant. At the same time, Rypiński felt genuine fondness for Belarusian folk culture, which he described by numerous examples in his work.

As it can be assumed, Rypiński's views were shaped much earlier, probably during the November Uprising, as later he remained in exile²⁶. It also seems that they are representative of the educated Polish gentry of Grand Duchy of Lithuania, both before the November Uprising and after it²⁷. In turn, shortly afterwards, in 1845, the Vilnius author Ignacy Chrapowicki pointed out that Belarusians succumbed to the influences of Lithuania, Poland, and Russia, though they did not opt clearly on any of these sides. However, the publicist did not recognize them as a separate natio²⁸. These views show why during the uprising Belarus was not seen in another way than in terms of the Polish province, and the population of the Belarusian lands were seen as the Poles unaware of their political and national identity.

Summing up, it must be specified that the heritage of the Polish-Lithuanian Commonwealth, accenting a federal state model, was troublesome for most streams of Polish political thought of the period of the November Uprising. The Liberal Party and part of the Patriotic Society (Republican party) were in favor of building a unitary state with a centralized administration based on French patterns. However, Joachim Lelewel, the president of the Patriotic Society, presented a different vision of relations between nations or ethnic communities, which were to form a resurgent Kingdom of Poland, as he acknowledged the possibility of the occurrence of a multi-level identity. By contrast, conservatives who advocated a federal model did not obtain social support for their concepts because, in the public opinion, there was a strong belief that their true intention was to maintain the *status quo* of nobility and aristocracy. It can be argued that the Polish thought of this period was the continuation of the idea of centralization of the state, which was initiated by the Four-Year Sejm in the years 1788–1792 and the Constitution of May 3, 1791.

Centralization was recognized by many Polish writers and political thinkers as necessary to build a modern state apparatus and to modernize the social structure. In contrast, federalism was considered to be an obstacle in achieving these goals. If this idea was introduced into the implementation phase, it could jeopardize the future of the Belarusian identity. Such a conclusion is suggested by the fact that, among the Polish political class, the Belarusian lands were commonly considered an integral component of Poland, and the Belarusian population was perceived – as a participant of the November Uprising, Aleksander Rypiński, later wrote – as close in terms of customs and language to the ethnically Polish population. It

should be noted, however, that a contemporary Polish scholar Andrzej Walicki is right, when he highlights in the numerous studies that until the era of romanticism, inclusively, the Polish political thought focused on the political meaning of the nation. Such an understanding of the nation was used essentially by all currents of a political thought of the uprising period, though, the representatives of these trends also talked about a common language and culture as elements uniting the nation. Thus, some of the reminiscences of the Herderian, ethnic notion of the nation, also appeared in this thought. The tendencies to approve the unitary state model, which appeared in the Polish political thought of the period of the November Uprising, were not isolated. It is worth adding that only a few years earlier, the Decembrists opted for the introduction of the Russian centralized administration based on the French model, leading to lessening the ethnic differences within the state²⁹. The aspirations for subordination of the Belarusian people and other inhabitants of the former Lithuania to one state culture that were expressed by both the Russians and the Poles, were provoked by the fact that, till the end of the nineteenth century, the majority of the Belarusians (especially the peasantry) – just like other ethnic groups of historical Lithuania – did not have a well-developed national identity³⁰.

Endnotes

- ¹ This paper was presented at the Fourth International Congress of Belarusian Studies, Kaunas, Lithuania, October 3–5, 2014.
- ² Pamiętnik Onufrego Jacewicza // Pamiętniki o powstaniu Litwy i ziem ruskich w roku 1831, ed. by F. Wrotnowski. Part II. Issue 1, Paris, 1833. S. 6; Zbiór pamiętników o powstaniu Litwy w 1831 roku, edited by F. Wrotnowski. Leipzig, 1875. S. 189–200; Dangel S. Rok 1831 na Mińszczyźnie. Warszawa, 1925. S. 9–70; Łatyszonek O., Mironowicz E. Historia Białorusi od połowy XVIII do końca XX wieku. Białystok, n.d. S. 77–79; Chłapowski D. Pamiętniki. Część II. Wojna roku 1830–1831. Poznań, 1899. S. 52–111; Szybicka Z. Historia Białorusi 1795–2005. Lublin, 2002. S. 56–60; Wróbel P. Kształtowanie się białoruskiej świadomości narodowej a Polska. Warszawa, 1990. S. 9–13; Kosman M. Historia Białorusi. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1979. S. 211.
- ³ Rypiński A. Białoruś. Paris, 1840. S. 200–201. Rypiński presented almost a caricature portray of the Polish-Belarusian lesser nobility.
- ⁴ See the statement of Aleksander Wielopolski – Posiedzenie Izby Poselskiej z dnia 7 maja 1831 r. // Dyaryusz Sejmu z r. 1830–1831. Tom III. Od 19 kwietnia do 25 maja 1831. Kraków, 1909. S. 328–332.
- ⁵ Posłowie na sejm z zabranego kraju. Niektóre pretensje // Kuryer Polski, Nr 555, July 3, 1831. S. 915.

- ⁶ Wielhorski W. Stosunki narodowościowe, wyznaniowe i językowe w W. Ks. Litewskim // *Dzieje Ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Cykl wykładów*. London, 1953. S. 238–240.
- ⁷ Komitet Narodowy Polski do ludu Polskiego // Lelewel J. *Mowy i pisma polityczne. Dzieło pośmiertne przypiskami pomnożone i wydane przez E. Rykaczewskiego*. Poznań, 1864. S. 437–438; Jagiełło M. *Narody i narodowości. Przewodnik po lekturach*. Tom I. Warszawa, 2010. S. 15–16; Stanley J. D. Joachim Lelewel (1786–1861) // Brock P., Stanley J. D., Wróbel P. J. (eds.). *Nation and History. Polish Historians from the Enlightenment to the Second World War*. Toronto–Buffalo–London, 2006. S. 66–67; Skurnowicz J. S. *Romantic Nationalism and Liberalism: Joachim Lelewel and the Polish National Idea*. New York, 1981. S. 93–94.
- ⁸ Lelewel J. List do Leonarda Chodźki z 4 września 1831 r. // Lelewel J. *Dzieła*. Vol. I: *Materiały autobiograficzne*. Warszawa, 1957. S. 363.
- ⁹ Odpowiedź sejmu na adres obywateli ziem litewskich, Wołynia, Ukrainy, Podola // Lelewel J. *Mowy i pisma polityczne...* S. 75–76.
- ¹⁰ Lelewel J. *Pamiętnik z roku 1830–1831*. Warszawa, 1924. S. 130, 151.
- ¹¹ O powstaniu na Wołyniu i w Litwie // *Nowa Polska*, Nr 117, May 2, 1831. S. 3.
- ¹² Krępowiecki T. *Narodowość (Centralizacja)* // *Postęp*, 1834, Nr 6. S. 84–85; qtd. in: Jagiełło M. *Narody i narodowości. Przewodnik po lekturach*. Tom I. S. 15.
- ¹³ Ostrowski J. B. Czy jest jaka Litwa? // *Nowa Polska*, 1835, Vol. 3. S. 352; qtd. in: Jagiełło M. *Narody i narodowości. Przewodnik po lekturach*. Tom I. S. 15.
- ¹⁴ It is proved, among others, by the article: O władzy Sejmu // *Nowa Polska*, Nr 40, February 13, 1831. S. 2–3; Nr 42, February 15, 1831. S. 2–3; Nr 44, February 17, 1831. S. 3–4.
- ¹⁵ Nowak A. *Emigracyjne Towarzystwo Litewskie i Ziem Ruskich (1831–1833): w laboratorium rozpadu «przednowoczesnego» narodu Rzeczypospolitej* // Brus A. (ed.). *Życie jest wszędzie... Ruchy społeczne w Polsce u Rosji do II wojny światowej. Zbiór materiałów z konferencji 16–17 września 2003 r.* Warszawa, 2005. S. 123–146.
- ¹⁶ The views on the history of Lithuanian law and the impact of Roman law on the former Polish and Lithuanian law, being a matter of a dispute initiated by Adam Naruszewicz, were concluded by Daniłowicz in the article: *Historischer Blick auf das Litauische Statut und den Einfluss des römischen Rechts auf das polnische und litauische* // *Dorpatser Jahrbücher*, 1834, Nr 4–6.
- ¹⁷ Łatyszonek O., Mironowicz E. *Historia Białorusi...* S. 61–63. See also: Mickiewicz A. *Wykłady paryskie o literaturze słowiańskiej* // Mickiewicz A. *Dzieła*. Vol. VIII. Warszawa, 1955. S. 106.
- ¹⁸ Poppe A. U źródeł postępowej historiografii szlacheckiego rewolucjonizmu – Zorian Dołęga Chodakowski // *Kwartalnik Historyczny*, 1955, Nr 2. S. 13–35; Maślanka J. Zorian Dołęga Chodakowski. Jego miejsce w kulturze polskiej i wpływ na polskie piśmiennictwo romantyczne, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1965. S. 29–32.
- ¹⁹ Dołęga-Chodakowski Z. O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem // Z. D. Chodakowski. *O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem i W. Surowieckiego zdanie o piśmie temże z dodaniem krótkiej wiadomości o Chodakowskim i korespondencji jego*. Kraków, 1835. S. 4.

- ²⁰ Łatyszonek O., Mironowicz E. Historia Białorusi ... S. 62; Do Łukasza Gołębiowskiego. Nowogród, 12 XIII 1820 // Z.D. Chodakowskiego. O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem oraz inne pisma i listy. Warszawa, 1967. S. 311–312.
- ²¹ Mowa na obchodzie pierwszej rocznicy rewolucji listopadowej miana w Paryżu 29 listopada 1831 roku; Mowa na obchodach rocznicy powstania Litwy i ziem Ruskich miana w Paryżu 25 marca 1832 roku // Lelewel J. Mowy i pisma polityczne ... S. 89, 118–122.
- ²² O Żmudzi. Artykuł nadesłany // Nowa Polska, Nr. 107, April 22, 1831. S. 4. The style of the article, containing numerous historical facts, resembles Lelewel's writing.
- ²³ Radzik R. Kim są Białorusini? Toruń, 2003. S. 43–44; Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. Lublin, 2000. S. 172.
- ²⁴ See also: Jagiełło M. Narody i narodowości. Przewodnik po lekturach. Tom I. Warszawa, 2010. S. 17; Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. S. 210.
- ²⁵ Rypiński A. Białoruś. S. 228 (the emphasis is original).
- ²⁶ Even the poem Do pułkownika Krystyna Lacha Szymry proves that the beliefs of Rypiński did not undergo major changes since then. Radwan Rypiński A. Kilka pieśni okolicznościowych. London, 1857. S. 11–15.
- ²⁷ Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. S. 210–211. Differently: Barszczewski A. Wstęp // Antologia poezji białoruskiej, selected by J. Huszcza. Wrocław–Kraków, 1978. S. X.
- ²⁸ Sadowski L. Polacy i Białorusini: stereotyp nieantagonistycznego współistnienia // Maciejewski J. (ed.). Przemiany formuły polskości w drugiej połowie XIX wieku. Warszawa, 1999. S. 261–262.
- ²⁹ Пестель П. Русская Правда // www.samomudr.ru/d/Pestel%20P.I.%20_Russkaja%20pravda.pdf [28.02.2015].
- ³⁰ Wróbel P. Kształtowanie się białoruskiej świadomości narodowej a Polska. S. 17–20; Radzik R. Kim są Białorusini? S. 12–15, 20–24.

ВІЛЕНСКІЯ НАВУЧАЛЬНЫЯ ЁСТАНОВЫ ДЛЯ ГАБРЭЯЎ ЯК СРОДАК ТРАНСФАРМАЦЫІ ГІСТАРЫЧНАЙ ПАМЯЦІ (1847–1918 гг.)

Вольга Сабалеўская

канд. культуралогіі (Гародня)

Summary

The article examines the means of historical memory transformation of young Jews in the state rabbinic college and teachers of the Jewish institute (Jewish scholastic institute) of Vilnius during the 2nd half of the 19th century – beginning of the 20th century. The purpose of these educational establishments was to create a new intellectual elite of russified Jewish intellectuals – teachers and public rabbins, who were loyal to the authorities and could bring up Jewish children in modern spirit, rejecting their traditional way of life.

Ёсць навучальныя ўстановы, сэнс існавання якіх не толькі ў падрыхтоўцы дыпламаваных спецыялістаў альбо ў аб'яднанні педагагічных і навуковых кадраў. Іх заснаванне – гэта рубеж эпох для грамадскай думкі, нацыянальнай ідэі, палітыкі. У гісторыі габрэяў Расійскай Імперыі такой рубежнай з'явай сталі дзяржаўныя навучальныя ўстановы новага тыпу – рабінскія вучылішчы, а пазней габрэйскае настаўніцкае інстытуты. Яны павінны былі вырашыць фундаментальную задачу – стварыць новую эліту, супольнасць русіфікаванай габрэйскай інтэлігенцыі, рабінаў і настаўнікаў, лаяльных да ўлады і здольных выхаваць “цывілізаванае” пакаленне сваіх аднаверцаў, пазбаўленых “рэлігійнага фанатызму” і адданых дзяржаве.

Галоўнымі дзяржаўнымі навучальнымі ўстановамі для габрэяў беларускай часткі «мяжы аселасці» былі Віленскае

рабінскае вучылішча (1847–1873) і Віленскі габрэйскі настаўніцкі інстытут (1873–1918). Даследаваць іх дзейнасць дапамагае вывучэнне матэрыялаў 570 і 577 фондаў Літоўскага дзяржаўнага гістарычнага архіва (ЛДГА) у Вільні. Яны ўтрымліваюць афіцыйныя матэрыялы: справаздачы кіраўніцтву Віленскай навучальнай акругі, дакументы справаводства, звесткі пра колькасць вучняў і кандыдатаў у настаўнікі, якія здавалі кваліфікацыйныя іспыты пры Віленскім габрэйскім настаўніцкім інстытуце, інфармацыю пра побыт пансіянераў, арганізацыю навучальнага працэсу, правядзенне выхаваўчых мерапрыемстваў, паданні вучняў. Сярод іх практычна няма “жывых галасоў” эпохі, непасрэдных і шчырых разважанняў саміх вучняў пра лёс габрэйскага народа, выхавальніцкую місію настаўніка і г. д., што стварае пэўныя цяжкасці для вывучэння феномена гістарычнай памяці. Праўда, існуе мажлівасць рэканструкцыі поглядаў на гэтыя праблемы асобаў, ад якіх залежаў працэс навучання, – кіраўнікоў навучальных устаноў і настаўнікаў, а таксама аналізу праграм навучання і выхавання, у адпаведнасці з якімі функцыянавалі Віленскае рабінскае вучылішча і Віленскі габрэйскі настаўніцкі інстытут. Тут амаль 70 год ажыццяўляўся эксперымент па змене свядомасці падростаючага пакалення.

Гістарычная памяць як сукупнасць гістарычных міфаў і суб’ектыўных рэфлексій пра падзеі мінулага, якія перадаюцца з пакалення ў пакаленне, мае два вымярэнні – памяць народа і памяць асобы. Калі гаворка ідзе пра фарміраванне вобраза гістарычных падзей у свядомасці чалавека, асабліва істотным з’яўляецца ўплыў асяроддзя, у якім выхоўвалася дзіця. Марыс Хальбакс у свой час ужыў для гэтага ўдалы выраз – “гістарычныя рамкі дзяцінства”¹. Гістарычныя рамкі дзяцінства – гэта размовы дарослых у прысутнасці дзяцей пра істотныя падзеі, якія адбываліся на іх вачах, міфы і стэрэатыпы, якія ўтвараюць вобраз гістарычнай эпохі, яе “рамку”. Атмасфера сям’і, апавяданні дзеда альбо бабулі даюць дзіцяці ўнікальную мажлівасць непасрэдна “дакрануцца” да мінулага, атрымаць у спадчыну традыцыі, лад жыцця і стыль мыслення.

Пры стварэнні новых навучальных устаноў паслядоўна праводзілася думка пра неабходнасць ізаляцыі навучэнцаў ад уплываў з боку сям’і. Яны былі пансіянерамі, на працягу года жылі ў інтэрнатах, пакідаць якія дазвалялася зрэдку і ненадоўга (“адлучкі” для таго, каб пашпацыраваць па Вільні і выбрацца на вакацыі). Пры гэтым трэба разумець, што калі гаворка ідзе пра беларускіх габрэяў, то ў Вільні яны знаходзіліся далёка ад родных гарадоў і мястэчак. Адзіным сродкам падтрымання сувязі з сям’ёй на працягу навучальнага года былі лісты, якія падвяргаліся люстрацыі з боку настаўнікаў. Натуральныя ка-

налы перадачы гістарычнай памяці былі перакрытыя. Для выхаванцаў было створана новае “прагрэсіўнае” асяроддзе. Падбор настаўніцкіх кадраў у віленскія навучальныя ўстановы для габрэяў быў асаблівым клопатам чыноўнікаў Міністэрства народнай асветы. Было вырашана, што кіраўніком як рабінскага вучылішча, так і настаўніцкага інстытута абавязкова павінен быць хрысціянін. Сімптаматычна, што калі ў 1870-я гг. кіраўніком настаўніцкага інстытута быў лютэранін Іван Зарававелевіч Гвайта, то ў часы рэакцыі 1890-х гг. пасаду заняў праваслаўны – кандыдат Санкт-Пецярбургскай духоўнай акадэміі Васіль Пятровіч Спаскі. Месца інспектара інстытута і настаўніка габрэйскіх прадметаў займаў адзін з першых выпускнікоў Віленскага габрэйскага настаўніцкага інстытута Аўсей Навумавіч Штэйнберг.

З дзевяці выкладчыкаў інстытута сямёра былі хрысціянамі і толькі двое (настаўнікі габрэйскай рэлігіі і спеваў) – габрэямі. Узровень іх адукацыі ўражае: у сярэдзіне 1870-х гг. 67% выкладчыцкіх кадраў былі выпускнікамі ўніверсітэтаў. У 1890-я гг. доля выкладчыкаў з вышэйшай адукацыяй павялічылася да 78%. Яны былі выпускнікамі Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэта, Маскоўскай духоўнай акадэміі, Віленскага настаўніцкага інстытута і Санкт-Пецярбургскай акадэміі мастацтваў. Ісаак Саўлавіч Цыянсон скончыў Санкт-Пецярбургскую кансерваторыю, Асір Лазаравіч Воль – Віленскае рабінскае вучылішча².

Што і казаць, стыль жыцця гэтых людзей і іх перакананні кардынальна адрозніваліся ад жыцця сваякоў навучэнцаў, якія засталіся ў беларускіх мястэчках. Выкладчыкі сімвалізавалі поспех, былі прыкладам удалай рэалізацыі новай жыццёвай стратэгіі, узорам для наследавання, у адрозненне ад немажжных сваякоў, якія ў “стагоддзе пары і электрычнасці” працягвалі жыць па старажытных законах Талмуда ў атмасферы застою і беднасці габрэйскіх суполак «мяжы аселасці».

Як адзін з відаў сацыяльнай памяці, гістарычная памяць канцэнтруе не толькі разважанні пра гістарычныя падзеі, але і элементы побыту, звычкі, лад жыцця, уласцівы для пэўнага народа. Сувязь з бацькоўскім домам і асяроддзем, з якога выйшаў будучы настаўнік, у дзяржаўных навучальных установах для габрэяў перарывалася. З пункту гледжання дзяржавы гэта было добра, бо сярод сваякоў яны атрымлівалі “сапсаванае і неасвечанае” хатняе выхаванне. Мэта габрэйскага настаўніцкага інстытута як элемента дзяржаўнай сістэмы разумелася яго дырэкцыяй наступным чынам: “...Садзейнічаць, магчыма, поўнаму зліццю габрэйскай масы з карэнным рускім насельніцтвам імперыі шляхам трывалага засваення навучэнцамі гэтых устаноў рускага духу і характару ў поглядах, мове, нормах і звычках”³.

Лад жыцця, прыняты ў Віленскім рабінскім вучылішчы і Габрэйскім настаўніцкім інстытуце, ствараў выразны кантраст з традыцыйным ладам жыцця габрэйскай супольнасці. Хедэрная моладзь увесь дзень праводзіла за вывучэннем Талмуда і малітвамі. Калі ж юнак ператвараўся ў галаву сям'і, увесь распарадак дня сваякоў будаваўся вакол яго талмудычных штудый і наведванняў сінагогі. У дзяржаўных навучальных установах для габрэяў традыцыйны лад жыцця быў зменены на карысць еўрапеізацыі. Настаўнікі імкнуліся выхаваць у навучэнцаў імкненне да здаровага ладу жыцця, элемента якога з'яўлялася фізічная культура. У расклад заняткаў трапіла гімнастыка, нярэдка ранняй восенню і позняй вясной праводзіліся пешаходныя экскурсіі ў маляўнічыя куткі Вільні. Да іх далучаліся, акрамя настаўніка гімнастыкі, выкладчыкі гісторыі, геаграфіі і прыродазнаўства, якія распавядалі вучням пра ўбачанае. На такіх шпацырах збіралі гербары, папаўнялі мінералагічную калекцыю.

У вольны час вучням прапаноўвалася заняцца карыснымі для фізічнага развіцця шпацырамі на роварах у былым Бернардзінскім садзе. Пры гэтым язда на роварах у іншых садах і на вуліцах Вільні была забаронена, а ў самім Бернардзінскім садзе выхаванцам дазвалялася знаходзіцца толькі да 18 гадзін. Велікадушная прапанова суправаджалася пагрозай: «У выпадку парушэння кім-небудзь з вучняў пры яздзе на ровары ў Пабернардзінскім садзе правілаў прыстойнасці, будзе пазбаўлены права язды не толькі вінаваты, будзе накладзена забарона язды на ровары для ўсіх навучэнцаў установы»⁴.

У рамках расійскай сістэмы адукацыі для габрэяў прадугледжвалася не толькі авалодванне пэўным комплексам ведаў і набыццё грамадска карыснай прафесіі, але і трансфармацыя ўсяго ладу жыцця маладога пакалення «ў духу сапраўды народна-рускіх пачаткаў»⁵. Мелася на ўвазе манера апранацца, спосаб правядзення вольнага часу, кола чытання, гутарковая мова. Апошняму павінна было спрыяць спяванне рускіх песень. У 1894 г. настаўніцкім інстытутам быў закуплены зборнік рускіх народных і ваенных песень «Рускія спевы» Гольдмана⁶.

Пра тое, наколькі важнае значэнне надавалася выхаванню любові да рускай песні настаўнікамі інстытута, сведчыць наступная доўгая цытата: «Усе навучальныя прадметы па сутнасці сваёй вельмі касмапалітычныя, нават руская літаратура [...] больш ці менш адлюстроўвае ў сабе чужыя ідэі і погляды, але песня цэльная і самабытная, яна – плод народнага настрою з яго натуральным водарам [...]. Яна ўлівае ў дух інішародца асімілюючы пачатак, ажыццяўляе ў ім этнаграфічнае падабенства. Адсюль значэнне песні ў школе для інішародцаў. І вось гэтая песня разносіцца выхаванцамі інстытута па габрэйскіх вучыліш-

чах, а адтуль, «з вуснаў немаўляці», пераходзіць ва ўсе пласты габрэйскага насельніцтва, дзе яна патроху робіцца агульнаўжывальнай, амаль што народнай. Гэта тым больш плённа, што габрэі ўласных народных песень не маюць наогул, ні на жаргоне, ні на габрэйскай мове»⁷.

Сярод “негабрэйскіх” спосабаў правядзення вольнага часу, якія сталі традыцыйнымі для віленскіх навучальных устаноў, з’явіліся наведванне тэатраў, шахматы, шашкі і музычныя заняткі. Трэба адзначыць, што музыканты стаялі на самым дне сацыяльнай іерархіі традыцыйнага габрэйскага грамадства. Між тым, калі верыць справаздачам дырэктара, музіцыраванне было любімым відам правядзення вольнага часу выхаванцаў Віленскага настаўніцкага інстытута. У ім існаваў хор і аркестр. З 68 вучняў, якія займаліся ў інстытуце ў 1894–1895 навучальным годзе, толькі двое не ўмелі граць на музычных інструментах. А найбольшай папулярнасцю карысталася канцэрціна «за чысціню і мяккасць выманых з яго гукаў і параўнальную лёгкасць навучання на ім», на якім музіцыравала 65% выхаванцаў⁸.

У дзейнасці віленскіх навучальных устаноў для габрэяў можна прасачыць ажыццяўленне захадаў па новай мемарыялізацыі мінулага. Месца традыцыйных рэлігійна-гістарычных свят габрэйскага народа, якія можна лічыць магутнымі сродкамі захавання гістарычнай памяці габрэйскай дыяспары, занялі дзяржаўныя святы і ўрачыстасці ў гонар знакамітых дзяржаўных дзеячаў Расійскай Імперыі, палкаводцаў, класікаў рускай літаратуры. Цэнтрам выхаваўчай работы ў рабінскім вучылішчы і настаўніцкім інстытуце сталі вечарыны. Развіваць велікарускі патрыятызм таксама павінны былі пазакласныя заняткі па рускай мове: літаратурныя чытанні, гутаркі, аматарскія драматычныя спектаклі і сцэнічнае выкананне вершаў у прысутнасці выкладчыкаў і выхаванцаў. Некаторыя музычна-літаратурныя вечары праходзілі ў губернатарскім палацы. На іх прысутнічала віленская інтэлігенцыя, прадстаўнікі ўлады і бацькі вучняў⁹.

Прыкладам выхаваўчага мерапрыемства ў патрыятычным духу можа служыць літаратурна-вакальны ранішнік памяці генералісімуса Аляксандра Суворова, які адбыўся ў Віленскім настаўніцкім інстытуце 7 мая 1900 г. Актавая зала была ўпрыгожаная кветкамі, сярод якіх на пачэсным месцы стаяў партрэт А. В. Суворова. Хор выхаванцаў інстытута і вучняў пачатковага габрэйскага вучылішча выканаў гімн «Калі слаўны наш Гасподзь у Сіёне». Затым выкладчык гісторыі Емяльян Елізар’евіч Правасудовіч выступіў з прамовай, у якой падрабязна ахарактарызаваў заслугі палкаводца і значэнне яго дзейнасці для Расіі. Выкарыстоўваліся тэхнічныя навінкі: «Чытанне прамовы суправаджалася дэманстрацыяй пры дапамозе «чароўнага ліхтара» аднавед-

ных светлавых карцін». Па заканчэнні прамовы вучні пачатковага вучылішча і двое выхаванцаў інстытута прадекламавалі вершы Ключнікава, Цурыкава і Шаржынскага, прысвечаныя А. Сувораву, выканалі ваенныя песні¹⁰.

У 1912 г. праводзіліся музычна-літаратурныя вечарыны ў гонар юбілею Палтаўскай перамогі, вызвалення ад аблогі Троіца-Сергіевай лаўры, юбілеяў пісьменнікаў М. Гоголя, С. Аксакава, паэта А. Кальцова. У справаздачы адзначаліся стараннасць, ахвота і пачуццё, з якім выхаванцы декламавалі літаратурныя творы патрыятычнага зместу і выконвалі адпаведныя ўрачыстасцям кантаты, гімны і рускія народныя песні¹¹.

Асаблівы непакой прыхільнікаў габрэйскай традыцыі выклікала палітыка русіфікацыі, якая выразна прасочвалася ў віленскіх навучальных установах. Вучні не толькі размаўлялі на рускай мове на занятках і паміж сабой, але таксама на гэтай мове з 1865 г. вывучалі рэлігійныя “габрэйскія прадметы”. Гэта была ўжо не толькі русіфікацыя, але і прафанацыя, бо іўрыт, на якім напісаны ТаНаХ, лічыўся святой мовай. Яе ўжыванне пры выкананні рытуалаў сімвалізавала сувязь з гістарычнай радзімай, з пакаленнямі продкаў. Нядзіўна, што нямецкі асветнік Маісей Мендэльсон і яго прыхільнікі, якія ажыццявілі першы пераклад габрэйскага Пісання на сучасную еўрапейскую мову (нямецкую), былі названы габрэйскай супольнасцю Расіі ерэтыкамі. Адпаведная мянушка “апікойрэс” (эпікурэец, ерэтык) замацавалася і за вучнямі рабінскіх вучылішчаў Расійскай Імперыі.

*“Падчас свята Кушчаў і малебна з нагоды спынення халеры ў Вільні хор [Віленскага рабінскага вучылішча] [...] спяваў псалмы [у рускім перакладзе] у вялікай сінагозе, і гэтыя паводзіны былі прынятыя габрэйскім грамадствам са спагадай”*¹², – адзначалася ў справаздачы за 1865 год. Такая рэакцыя магла мець месца ў мадэрнізаваным габрэйскім асяроддзі, але з пункту гледжання кансерватыўных колаў спяванне псалмоў на рускай мове наогул, а асабліва падчас свята Сукот, прысвечанага сканчэнню егіпецкай няволі і вяртанню на радзіму габрэйства, было яскравым сімвалам змены гістарычнай памяці і здрады інтарэсам супольнасці.

Дарэчы, адмоўная рэакцыя на карыстанне рускай мовай як мовай рытуалу фіксавалася не толькі ў Беларусі. У Вільні ў жніўні 1868 г. на вучня рабінскага вучылішча, які разам з сябрам перакладаў Мішну на рускую мову, напала група габрэйскіх дзяцей, якую падгаварылі дарослыя. Калі хлопец вызваліўся, у адказ на пытанне “У чым я вінаваты?” ён даведаўся, што, “чытаючы пераклад Мішны на рускую мову, што лічыцца ў габрэйскай чэрні святатацтвам, справакаваў сляпую фанатычнасць Клока і яго жонкі і так наклікаў на сябе ўсю бяду гэтую”¹³.

Але Міністэрства народнай асветы ставіла перад дзяржаўнымі ўстановамі адукацыі для габрэяў больш амбіцыйную задачу, чым пераклад ТаНаХа на рускую мову. Ад рабінскіх вучылішчаў чакалася *“ачышчэнне талмудычнага вучэння ад прымешкаў, якія напластаваліся на працягу стагоддзяў, якія не адпавядаюць сучасным патрабаванням”*. На думку чыноўнікаў, у казённых навучальных установах яно *“знаходзіцца пад пастаянным жыватворным уплывам агульначалавечых маральных пачаткаў”*¹⁴.

Пры гэтым трэба зазначыць, што пэўная частка навучэнцаў мела ўласныя меркаванні пра будучыню габрэйскага народа, і яны не супадалі з дзяржаўнай ідэалогіяй. Некаторыя чыталі новую габрэйскую літаратуру дэмакратычнага свецкага накірунку. Гэта маглі быць, напрыклад, апавяданні на ідыш Ісаака Лейбуша Перэца, дапушчаныя цензурай, якія *«нічога антыпалітычнага альбо супярэчнага правілам дзяржаўнага парадку ў сабе не ўтрымліваюць, а толькі ставяцца з крытычным гумарам да некаторых звычаяў хатняга і збоьшага рэлігійнага жыцця»*¹⁵. Шырока распаўсюджанае сярод моладзі канца XIX – пачатку XX ст. захапленне палітыкай не абмінула віленскія навучальныя ўстановы для габрэяў. Так, напрыклад, вучняў некалькі разоў арыштоўвалі за ўдзел у сходах, на якіх абмяркоўвалі пытанні тэорыі сіянізму, навіны з сіянісцкага з'езду ў Базелі, чыталі нелегальную літаратуру. Адзін з іх перад самым носам наглядчыка інстытута згубіў квітку лагараі, у якой разыгрываўся *«мастацкі партрэт Тэадора Герцэля»*. За гэта таксама выключалі з інстытута, нават калі не было доказаў, што навучэнцы насамрэч займаліся палітычнай дзейнасцю¹⁶.

Навучэнцы, і асабліва выпускнікі, дзяржаўных навучальных устаноў для габрэяў у XIX ст. траплялі ў складаную сацыяльна-псіхалагічную сітуацыю. Атрыманне адукацыі еўрапейскага кшталту, дыпламы навучальных устаноў, пра якія самі габрэі казалі, што яны выхоўваюць папоў, а не рабінаў, стваралі мур паміж новай габрэйскай інтэлігенцыяй і асяроддзем, з якога яны выйшлі. Габрэйская супольнасць адмаўлялася запрашаць выпускнікоў рабінскіх вучылішчаў на пасады рабінаў. Паводле справаздачы міністра ўнутраных спраў за 1860 г., *“маладыя людзі, якія атрымалі адукацыю ў гэтых [рабінскіх – В.С.] вучылішчах, што належаць да новага рэлігійнага накірунку, сустрэлі сярод цемрашальскага натоўпу сваіх аднаверцаў моцны супраціў пры выбары на рабінскія пасады”*. Толькі пасля настойлівай тлумачальнай працы Міністэрства народнай асветы 15 габрэйскіх суполак прынялі да сябе рабінамі выхаванцаў *«ерэтычных»* вучылішчаў¹⁷.

Вымушаныя фармальна прыняць іх пасля выдання адпаведных пастановаў, суполкі насамрэч утрымлівалі на свае сродкі *“духоўных рабінаў”*, аўтарытэт-

ных талмудыстаў з традыцыйнай хедэрна-ешыўнай адукацыяй, а да іх афіцыйных калег звярталіся толькі па пытаннях метрыкацыі.

У гэтых умовах у навучэнцаў дзяржаўных навучальных устаноў для габрэяў фармавалася ўласная групавая ці калектыўная памяць. Адчуваючы сябе не прынятымі з боку хрысціянскай супольнасці і адрынутымі праз аднаверцаў, яны імкнуліся гуртавацца, падтрымліваць адзін аднаго. Класныя журналы, дзе фіксаваліся выпадкі парушэнняў дысцыпліны, дэманструюць наяўнасць салідарнасці і ўзаемадапамогі сярод выхаванцаў. Гэтыя назіранні пацвярджае і рапарт настаўніка Асіра Воля, які адзначаў: «Наколькі развіта ў вучняў пачуццё карпаратыўнага гонару, відаць з таго, што яны ніколі не скардзяцца адзін на аднаго свайму кіраўніцтву»¹⁸.

Статут Віленскага настаўніцкага інстытута прадугледжваў, што «казённакоштныя» вучні па заканчэнні курса навук павінны быць размеркаваны ў навучальныя ўстановы для габрэяў Міністэрства народнай асветы. Іх прызначалі на пасады настаўнікаў падрыхтоўчых класаў або памочнікаў настаўнікаў, радзей – настаўнікаў пачатковых габрэйскіх вучэльняў, якія ў 1880-х гг. былі ўжо ў кожным губернскім і павятовым горадзе. Выпускнік павінен быў праслужыць па размеркаванні 8 гадоў (па 2 гады за кожны год, праведзены ў інстытуце)¹⁹. У адваротным выпадку ён выплачваў у казну штраф, які павінен быў кампенсаваць дзяржаве кошт навучання. У сярэдзіне 1890-х гг. гэты штраф мог складаць да 600 руб. (у залежнасці ад колькасці гадоў навучання, на год па 150 руб.)²⁰. Для казённакоштных вучняў – велізарная сума, калі прыняць да ўвагі, што заробак настаўніка пачатковага габрэйскага вучылішча складаў каля 350 рублёў на год²¹.

Загад аб прызначэнні на якое-небудзь месца цалкам мяняў жыццё выпускніка, бо яго зусім не абавязкова адпраўлялі ў родны горад і нават у межы Віленскай навучальнай акругі. Напрыклад, Гешэль-Моўша Лейбавіч Фактар (м. Шклоў) і Азрыель Мееравіч Цырлін (г. Мсціслаў Магілёўскай губерні), Мордух Ізраілевіч Крайнавіч (г. Ліда Віленскай губерні), Шмуель Беркавіч Ляхавіцкі (м. Моўчадзь Гарадзенскай губерні) у 1891 г. былі прызначаныя ў Адэскую навучальную акругу²². Моўша Міхелевіч Ліўшыц з Полацка паехаў у Роўна Валынскай губерні. Якаў-Лейб Маісеевіч Левін, родам з Віцебскай губерні, быў накіраваны ў Коўна, Шлёма Айзік-Беркавіч Люстрэнік са Слуцка Мінскай губерні – у Беласток²³.

Ніхто з ямі выпускнікоў Віленскага габрэйскага настаўніцкага інстытута 1891 г., што нарадзіліся на тэрыторыі цяперашняй Беларусі, не вярнуўся на тэрыторыю роднай губерні. Перасоўванне выпускніка інстытута ў іншы рэгіён Расійскай Імперыі не магло не паўплываць на псіхалагічны склад асобы,

ператвараючы маладога чалавека з носьбіта пэўнай мясцовай традыцыі ў прадстаўніка прафесіі, вэшчальніка дзяржаўнай палітыкі ў галіне адукацыі.

Такім чынам, Віленскае рабінскае вучылішча і Віленскі габрэйскі настаўніцкі інстытут прычыніліся да ажыццяўлення праекта ўрада па ўкараненні асімілятарскай мадэлі асветы ў габрэйскае асяроддзе. З іх сцен выйшлі шматлікія літаратары і грамадскія дзеячы, напрыклад: пісьменнік Абрам Ізраілевіч Паперна, педагог Іона Герасімавіч Герштэйн, рабін і пісьменнік Саламон Мінор, пісьменнік і публіцыст Леў Восіпавіч Ляванда, педагог і публіцыст Маісей Сямёнавіч Гурвіч²⁴. Шэраг выпускнікоў рабінскага вучылішча і настаўніцкага інстытута вярнуліся назад у якасці выкладчыкаў. Прыходзячы ў сцены гэтых навучальных устаноў учарашнімі хедэрнымі хлопцамі, многія юнакі пакідалі іх адданымі праваднікамі царскай палітыкі па “абрусенні” габрэяў.

У казённых габрэйскіх вучылішчах, настаўнікамі і наглядчыкамі якіх яны сталі, гаворачы словамі аднаго з былых вучняў Віленскага настаўніцкага інстытута Маісея Гурвіча, “... укараніліся чыста рускія пачаткі, там запахла Руссю, і гэта выклікала любоў кіраўніцтва, праваслаўнага духавенства і ўсяго рускага грамадства”²⁵. У іх свядомасці сфарміравалася новае ўяўленне пра будучыню нацыі, а гэта, як адзначаў П’ер Нара, дыктуе сацыяльнай групе пэўнае ўяўленне пра тое, што яна павінна ўтрымаць з мінулага, каб падрыхтаваць гэтую будучыню²⁶. Будучыня бачылася новай габрэйскай інтэлігенцыі ў «рэвалюцыі духу», зліцці з рускім народам, што супярэчыла вобразу думак абсалютнай большасці габрэяў “мяжы аселасці”. Страціўшы сувязь з мінулым, многія выпускнікі рабінскіх вучылішчаў і габрэйскіх настаўніцкіх інстытутаў былі адрывутыя сваім народам, таму прайшлі шлях ад палымянай веры да нігілізму альбо хрышчэння.

Заўвагі

- ¹ Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Русский журнал [Электронны рэсурс]. – 2015. – Рэжым доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>. – Дата доступу: 12.05.2015.
- ² Літоўскі дзяржаўны гістарычны архіў (далей – ЛДГА). Ф. 570, воп. 1, адз.з. 92., Арк. 38 адв.-40 адв.; Адз.з. 60. Арк. 80–81.
- ³ ЛДГА. Ф. 570, воп. 1, адз.з. 60. Арк. 63 адв.
- ⁴ Ibidem. Арк. 3.
- ⁵ Ibidem. Арк. 52.
- ⁶ Ibidem. Арк. 18.
- ⁷ Ibidem. Адз.з. 69. Арк. 78 адв.

- ⁸ Ibidem. Адз.з. 60. Арк. 66 адв. – 67.
- ⁹ Ibidem. Адз.з. 69. Арк. 67–67 адв., 78.
- ¹⁰ Ibidem. Адз.з. 70. Арк. 25–25 адв.
- ¹¹ Ibidem. Адз.з. 137. Арк. 182.
- ¹² Ibidem. Ф. 577, воп. 1, адз.з. 8. Арк. 15 адв.
- ¹³ Ibidem. Адз.з. 26. Арк. 2 адв.
- ¹⁴ Ibidem. Адз.з. 16. Арк. 9 адв.
- ¹⁵ Ibidem. Ф. 570, воп. 1, адз.з. 74. Арк. 8.
- ¹⁶ Ibidem. Адз.з. 137. Арк. 113.
- ¹⁷ Ibidem. Ф. 577, воп. 1, адз.з. 16. Арк. 9.
- ¹⁸ Ibidem. Ф. 570, воп. 1, адз.з. 69. Арк. 77 адв.
- ¹⁹ Ibidem. Адз.з. 43. Арк. 24.
- ²⁰ Ibidem. Адз.з. 73. Арк. 2, 13.
- ²¹ Ibidem. Адз.з. 56. Арк. 139.
- ²² Ibidem. Арк. 61, 76, 82, 83, 108.
- ²³ Ibidem. Арк. 85–85 адв.
- ²⁴ Ibidem. Ф. 577, воп. 1, адз.з. 14. Арк. 3–7.
- ²⁵ Ibidem. Адз.з. 25. Арк. 16 аб.
- ²⁶ Нора П. Всемирное торжество памяти // Русский журнал [Электронны рэсурс]. – 2015. – Рэжым доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>. – Дата доступу: 16.03.2015.

ОТ СОЮЗНИКА ДО КОНКУРЕНТА: ВОСПРИЯТИЕ БЕЛОРУССКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ЛИТОВСКОМ ПЕРИОДИЧЕСКОМ ИЗДАНИИ “ЛІТВА” В 1908–1914 гг.

Ольга Мастяница

PhD (Вильнюс)

Summary

This part of the Lithuanian politicians considered the possibility of having Belarusian national movement as an ally mainly when it came to the ideological and actual opposition to the Polish national movement. It seems that, at least the Lithuanian National Democrats and part of the Catholic clergy were not particularly interested in development of Belarusian national movement itself. Such interest was dictated by reasons mentioned above, rather than by results of sequential studies of political and cultural program of the Belarusian national movement. Even representatives of Lithuanian intellectuals who maintained close contacts with the Belarusian national movement were not consistent in their position to see the Belarusian national movement as an ally or as a competitor, what testified at least the position of L. Gira.

The change of view on the possibility of cooperation between the Lithuanian and Belarusian national movements can be recorded in 1910–1911. Representatives of the Lithuanian National Democrats proposed to maintain some wariness towards the Belarusian national movement, despite the fact that it was on the initial stage of development. This part of the Lithuanian intellectuals “saw” the Belarusian national movement’s claims not only for the heritage of the Grand Duchy of Lithuania. They recorded the possible friction between the Lithuanian and Belarusian national movements in matters of affiliation of Vilnius town and its province (in the Belarusian national discourse it was called Vilia) and saw an opportunity of “overlapping”

Lithuania and Belarus in the ethnographic borders. This position of National Democrats and some Catholic clergy, which was expressed in the newspaper "Litwa", testified that this part of the Lithuanian politicians clearly understood the position of Belarusian politicians to determine in the future the territory of Belarus by ethnolinguistic and ethnographic features and to create a separate political and territorial unit in ethnographic borders.

События 1905 г. уже позволили литовским политикам предположить, что белорусское национальное движение, находящееся на начальной фазе своего развития, со временем может стать серьёзным препятствием в реализации проекта автономии Литвы в этнографических границах. Именно в это время выявились первые серьёзные расхождения между представителями литовского и белорусского движений во взглядах на территориальное устройство автономной Литвы.

Участники съездов автономистов от белорусских, польских и еврейских политических организаций, следуя исторически сложившейся традиции, под термином «Литва» понимали весь «Северо-Западный край», который должен был существовать как одно государственное образование. При этом за всеми народностями «Литвы» закреплялось теоретическое право на свободное развитие национальной культуры и языка.

В то же время представители литовских национальных партий и политических группировок под термином «Литва» подразумевали исключительно те земли, на которых преобладало население, говорящее на литовском языке или же являющееся литовским в этнографическом плане¹. В этом случае литовцы имели бы статус титульной нации.

Белорусская интеллигенция после 1905 г. первоочередное внимание уделяла так называемому «культурному накоплению», т. е. «органической» деятельности, направленной на создание идеологической и кадровой основы национального движения. Вопросы политического характера отошли на второй план. Главной своей задачей белорусская интеллигенция считала теоретическую разработку национальной программы, ее внедрение в широкие массы населения, а также обеспечение ее поддержки со стороны других национальных движений, в т. ч. литовского. По мнению белорусского историка Андрея Унучека, в белорусском национальном дискурсе литовцы воспринимались как пример и как союзник. Их превращение в конкурента произошло лишь во время Первой мировой войны².

В то же время восприятие белорусского движения в литовском национальном дискурсе не было столь однозначным и часто зависело от идеологических установок той или иной политической партии или группировки.

Литовский историк Римантас Микнис, исследовавший деятельность Литовской демократической партии (*Lietuvių (Lietuvos) demokratų partija*) до начала Первой мировой войны, отметил, что представители этой партии сотрудничали с политическим направлением «краевцев» и одновременно поддерживали некоторые издательские проекты белорусского национального движения, например издание газеты на польском языке «*Kurjer krajowy*» (1912–1913).

Йонас Вилейшис (*Jonas Vileišis*), Миколас Слежевичюс (*Mikolas Sleževičius*), Степонас Кайрис (*Steponas Kairys*) участвовали в совещаниях по поводу издания этой газеты и даже рассматривали возможность финансовой поддержки со стороны Литовской демократической партии³. Кроме того, некоторые члены этой партии, также как и представители белорусской интеллигенции, были членами виленских масонских лож, что содействовало укреплению взаимосвязей обоих национальных движений⁴.

Историк Дарюс Сталюнас придерживается несколько иной точки зрения. Он считает, что в начале XX века литовская интеллигенция пользовалась «белорусской картой» очень редко и только в тех случаях, когда было необходимо противостоять польскому национальному движению. По крайней мере, эта позиция очевидна в случае формирования представления о Грюнвальдской битве⁵. По мнению Д. Сталюнаса, подобное отношение было обусловлено ощущением опасности. На белорусское движение смотрели как на конкурента, претендующего на наследие Великого Княжества Литовского, а в некоторых случаях и на «литовские земли»⁶.

Во время Первой мировой войны, а точнее на протяжении 1915–1916 гг., некоторые представители литовских, польских, еврейских и белорусских политических партий и группировок поддерживали конфедеративные проекты. Однако, как отмечают литовские историки Раймундас Лопата и Эдмундас Гимжаускас, их поддержка в литовском национальном дискурсе в первую очередь была обусловлена резко изменившейся геополитической ситуацией. Кроме того, наряду с конфедеративными проектами рассматривались иные варианты воссоздания государственности⁷. В отличие от литовцев, белорусские политики вплоть до начала 1918 г. придерживались одной позиции, а именно рассматривали государственность Беларуси в федеративной связи с соседними народами⁸.

Следует заметить, что до Первой мировой войны освещение белорусского движения, как и тексты белорусских политиков, редко появлялось

в литовской печати. Статьи Вацлава Ластовского, Антона Луцкевича, заметки из «Нашай Нiвы» чаще публиковались в периодических изданиях представителей литовских национальных демократов и католического духовенства, чем в изданиях Литовской демократической партии, которая, казалось бы, была более заинтересована в сотрудничестве с белорусским движением.

Именно национальные демократы и представители католического духовенства вели наиболее активную и разноплановую борьбу с влиянием польского движения (например, по вопросу введения литовского языка в дополнительное католическое богослужение). В 1908–1914 гг. эта часть литовской интеллигенции издавала в Вильнюсе⁹ журнал «Litwa» на польском языке. В этом издании некоторое время печатались статьи о белорусском движении, а также материалы исторического и религиозного характера на белорусском языке (латинским шрифтом), что являлось исключительным событием в литовской периодической печати.

Как появление, так и исчезновение текстов белорусской проблематики в этом периодическом издании позволяет проследить, как и почему менялось восприятие белорусского движения в литовском национальном дискурсе в начале XX века. По крайней мере в среде литовских национальных демократов и политической группировки христианских демократов.

Редактором журнала «Litwa» являлся поэт, писатель и общественный деятель Мечиславас Давайнис-Сильвестрайтис *vel* Сильвестравичюс (Mečislovas Davainis-Silvestraitis *vel* Silvestravičius) (1849–1919).

Активное участие в национальном движении он принимал еще в период первого литовского издания «Aušra» (1883–1886), в котором велась теоретическая разработка основ литовской национальной программы¹⁰. Давайнис-Сильвестрайтис определял модерную литовскую национальную идентичность по этнолингвистическому признаку. Литовцем считался тот, кто говорил на литовском языке. Об этом красноречиво свидетельствовала его знаменитая фраза: «*Кем является литовец без литовского языка? Без литовского языка нет и Литвы*» (т. е. не существует литовской нации – *замечание автора*)¹¹. В то же время Давайнис-Сильвестрайтис был одним из тех, кто считал необходимым включить в состав литовской модерной нации дворянство, говорившее на польском языке и нередко поддерживающее политическую программу польского национального движения. Выходец из дворянского сословия Давайнис-Сильвестрайтис считал, что литовская нация должна иметь «полную» социальную структуру, включающую как крестьян, так и дворян.

Уже на страницах издания «Aušra» он выдвинул идею этнического происхождения дворянства, которая превращала эту социальную группу в неотъемлемую часть литовской нации¹². Давайнис-Сильвестрайтис, как и большинство публицистов газеты «Aušra» (например, Станисловас Райла (Stanislovas Raila), Станисловас Диджюлис (Stanislovas Didžiulis)), надеялся «вернуть» дворянство и поэтому не хотел обсуждать проблемы социального и экономического характера и вести обостренную идеологическую борьбу против польского национального движения¹³.

Редакция газеты «Aušra» четко очертила способы «внедрения» дворянства в ряды формирующейся современной литовской нации. Дворянство, «вспомнившее» свое этническое происхождение, должно было принять литовский язык и руководствоваться культурной и политической программой литовского движения. Другие способы «возврата» дворянства не рассматривались.

Следующий этап культурной и политической деятельности Давайниса-Сильвестрайтиса начался после 1905 г. Он был одним из тех, кто подписал «Меморандум литовцев председателю Совета Министров графу С. Витте» (5 (18) ноября 1905 г.), в котором среди других вопросов было выражено требование автономии для Литвы в ее этнографических границах.

В этом документе литовскими считались Виленская, Ковенская, Гродненская, часть Курляндской и Сувалкской губерний¹⁴. Как заметил Дарюс Сталюнас, «Меморандум» был адаптирован к логике чиновников Российской империи. Кроме того, этот документ не стоит рассматривать как отражение позиции всех литовских политических сил¹⁵.

В этом «Меморандуме» отчетливо прослеживается позиция литовского национального движения, а именно стремление при определении границ возможной автономии Литвы использовать не только этнолингвистический, но и этнографический аргумент. Это позволяло литовской интеллигенции включить в состав литовской «национальной территории» и те земли, большинство населения которых не разговаривало по-литовски.

Таким образом, в состав «национальной территории» попадали особенно важные для литовских политиков объекты – Вильнюс и некоторые части Виленской губернии. Белорусов Виленщины «Меморандум» представлял как «славянизированных литовцев», проживающих «в местностях с литовскими названиями и литовской архитектурой»¹⁶.

В декабре 1905 г. Давайнис-Сильвестрайтис принимал участие в организационном комитете съезда литовцев, вошедшего в литовскую историографию под названием «Великий Вильнюсский сейм». Во время съезда он

пытался наладить контакты с представителями дворянства, объясняя им позицию литовских политических партий и группировок. Видимо, тогда и родилась мысль издания периодического органа на польском языке, который знакомил бы читателей с литовским национальным движением.

Эта идея не была чужда и одному из лидеров литовского национального движения Йонасу Басанавичюсу, который свое новое периодическое издание «Lietuvis» также сначала планировал издавать на литовском и польском языках. Однако если Басанавичюс польский язык рассматривал лишь как дополнительную форму пропаганды литовской национальной идеи, то Давайнис-Сильвестрайтис некоторое время надеялся на возможное сотрудничество литовского и польского движений.

Кроме того, в отличие от других представителей литовской интеллигенции, он считал необходимым включить дворянство в состав литовской современной нации и верил в такую возможность. Для него была неприемлема радикальная позиция литовских национальных демократов во главе с Басанавичюсом по проблеме дворянского землевладения¹⁷. Давайнис-Сильвестрайтис отказался войти в состав формирующейся партии литовских национальных демократов и некоторое время печатался в польском периодическом издании «Kurjer Litewski»¹⁸. Однако вскоре он убедился в несостоятельности своего же утверждения, что враждебность между литовским и польским движениями является лишь результатом искусственной агитации, а не реальным противостоянием двух национальных движений, и вернулся в окружение Басанавичюса.

В 1906 г. вместе с Басанавичюсом и другими представителями литовской интеллигенции Давайнис-Сильвестрайтис подписал петицию Папе Римскому Пию X с просьбой урегулировать вопрос польского и литовского языка в дополнительном католическом богослужении¹⁹. В 1907 г. он вошел в состав Общества по введению литовского языка в дополнительное католическое богослужение (Sajunga pagrąžinimui teisių lietuviškajai kalbai Rymo katalikų bažnyčiose), которое в Виленской губернии вело активную борьбу «за души прихожан» с польским движением²⁰. Эту борьбу многие литовские политики приравнивали к борьбе за существование литовцев в Виленской губернии. Польское национальное движение Давайнис-Сильвестрайтис также однозначно трактовал как соперника, а польский язык он рассматривал как дополнительный способ пропаганды литовской национальной программы среди польскоязычного населения.

В июле 1908 г. Давайнис-Сильвестрайтис, начиная издавать журнал «Litwa», имел ясно обозначенные цели. Во-первых, как и представители формирующейся группировки христианских демократов, он все еще верил

в возможность «возвращения» дворянства в состав литовской нации. Политик прекрасно понимал, что «национализация» дворянства с помощью языкового критерия не могла принести должных результатов. Именно поэтому на первый план выходил аргумент этнического происхождения этой социальной группы. Этот аргумент литовская интеллигенция активно использовала также в идеологической борьбе с польским движением.

Таким образом, по крайней мере в теоретическом плане «национализация» дворянства позволяла литовской интеллигенции легитимизировать проект создания автономии Литвы в этнографических границах и противостоять идее государственности Литвы на исторической основе. Как известно, польское национальное движение довольно часто в качестве аргумента в пользу возрождения ВКЛ использовало факт национальной принадлежности дворянства, как «цемента» единой государственности Польши и «исторической Литвы», под которой подразумевалась Литва и Беларусь как единый регион²¹.

Другая задача, которую решала «Litwa», была связана с территориальными претензиями литовского национального движения. С помощью этнографического аргумента литовские политики стремились включить в состав «национальной территории» те земли, где большинство населения не знало литовского языка. В первую очередь, речь шла о Вильнюсе и западной части Виленской губернии, присоединение которых к литовской «национальной территории» нарушало этнолингвистический принцип. Уже во вступительной статье журнала «Litwa» утверждалось, что население Виленской губернии (кроме Вилейского и Дисненского уездов) по своему этническому происхождению является литовским²². Это население называли «славянизированными литовцами», которые переняли польский или белорусский языки.

Такая трактовка этнической ситуации в Виленской губернии позволяла литовским политикам не только расширить ареал «своей» территории, но и давала идеологическую основу для борьбы с польским влиянием на этих территориях. Как утверждал Давайнис-Сильвестрайтис, этническая ситуация в Виленской губернии была следствием экспансивной политики польских политиков, которые посредством католической церкви и школьного образования стремились «полонизировать» литовское население. Однако, по мнению главного редактора, «ополячилась» лишь небольшая часть «этнических литовцев», большинство – переняло белорусский язык, который «был схож с польским языком и со времен ВКЛ был знаком литовцам»²³.

Литовские политики считали более приемлемым говорить о «белорусизации» населения Виленской губернии. Возможно, этому способствовало то,

что белорусское движение, в отличие от польского, еще не воспринималось как конкурент. Некоторые представители литовской интеллигенции даже рассматривали возможность использовать белорусов как союзников в борьбе с польским влиянием.

Уже во время съездов автономистов (1905), на которых представители различных национальных движений обсуждали вопрос целостности Литвы, литовцы однозначно заявили, что не может быть и речи об автономии Литвы и Беларуси как единой политической и территориальной единицы. Тогда же литовская интеллигенция предложила белорусам рассмотреть вариант автономии Беларуси как отдельного региона²⁴.

Однако детальной разработки эта идея не получила. Всё же главной целью литовских политиков была борьба с идеей автономии «исторической Литвы». На съездах автономистов они утверждали, что позиция белорусской интеллигенции противоречит интересам всего белорусского движения, которое, по их мнению, все еще было слабым.

Это утверждение литовских политиков в большей степени диктовалось сложившейся ситуацией, нежели на самом деле передавало восприятие ими белорусского движения. Однако даже после съездов автономистов и переговоров литовских и белорусских социал-демократов, которые также выявили разногласия в территориальных вопросах между двумя национальными движениями²⁵, в литовском национальном дискурсе все же доминировало убеждение, что белорусское национальное движение не стоит рассматривать как конкурента²⁶. Отдельные представители литовской интеллигенции, которые поддерживали личные связи с белорусскими деятелями, даже предлагали использовать белорусское движение как своего союзника.

Так, литовский литературный критик и драматург Людас Гира²⁷, который впоследствии станет одним из главных корреспондентов журнала «Litwa», в 1907 г. на страницах газеты «Lietuvis» призывал детально рассмотреть развитие белорусского национального движения, оценить его культурную и политическую программу. Гира, который в то время поддерживал личные контакты с Янкой Купалой и Вацлавом Ластовским, был уверен, что литовское и белорусское движения имеют одного и того же польского конкурента и могут совместно бороться с его идеологическим влиянием. По крайней мере, в 1907 г. (впоследствии позиция Гира изменилась) он утверждал, что «у нас те же враги и мы должны сотрудничать»²⁸.

В газете «Lietuvis» было опубликовано выступление А. Бычковского [?] на Первой литовской художественной выставке в Вильнюсе, в котором де-

лаался акцент на то, что схожие по своей социальной структуре белорусское и литовское национальные движения обязаны противостоять польскому движению, интересы которого в основном представляет дворянство²⁹.

В газете литовских национальных демократов было вынесено на обсуждение предложение введения отдельной рубрики, посвященной взаимоотношениям литовского и белорусского национальных движений³⁰. Эта идея получила развитие в новом органе литовских национальных демократов и католического духовенства – газете «Viltis». В 1907 г. на ее страницах была опубликована статья о белорусском движении и фрагменты сборника поэзии Франтишка Богушевича «Дудка беларуская» в переводе на литовский язык³¹.

Возможность сотрудничества литовского и белорусского движений рассматривал и сам Давайнис-Сильвестрайтис. В 1907 г. в подготовленной к печати статье³² и стихотворении «Odezwa Litwy do Białorusi»³³ он вновь утверждал, что поляки при помощи костела и школы «полонизировали» сначала дворянство, ранее говорившее на литовском и белорусском языках, а затем и «простой народ» Виленской и Гродненской губерний³⁴.

В этих текстах Давайнис-Сильвестрайтис уже не поднимал вопрос этнического происхождения населения Виленской губернии. Он утверждал, что белорусский язык использовался в канцелярии ВКЛ и на нем говорили великие князья и дворянство. Давайнис-Сильвестрайтис от имени литовского движения призывал белорусов бороться за введение родного языка в богослужение, развивать школьное образование и литературный язык³⁵.

Следует отметить, что «Litwa» и «Наша Ніва» печатались в типографии Мартина Кухты, что также могло содействовать обмену информацией. Во втором номере журнала «Litwa» был напечатан фотомонтаж заголовков периодической печати, среди которых была и «Наша Ніва»³⁶, а также помещен рекламный буклет самой газеты³⁷. В свою очередь на страницах «Нашай Нівы» 11 (24) сентября 1908 г. также появился упомянутый фотомонтаж под названием «Litoŭskije hazety» и сообщалось о выходе нового периодического издания, в котором «litoŭcy baroniać sprawy swaje prad usimi, chto nie razumieje pa litoŭsku»³⁸. В следующем номере был также помещен рекламный буклет журнала «Litwa»³⁹.

В том же втором номере издания «Litwa» появилась рубрика «Prasa białoruska», в которой была опубликована на польском языке статья редактора «Нашай Нівы» Александра Власова. В ней говорилось о противостоянии белорусов и польского национального движения⁴⁰. Трудно сказать, кто в редакции отвечал за подбор и перевод статей белорусских авторов на

польский язык. Возможно, это делал сам Давайнис-Сильвестрайтис или Гира. Также не исключена возможность, что переводили сами авторы.

Попытки белорусской интеллигенции использовать журнал «Litwa» в качестве еще одной платформы для распространения своей национальной программы прослеживаются уже в 1909 г. Так, Антон Луцкевич посчитал необходимым статью «Национальное возрождение белорусов» поместить не только в чешском издании «Slovansky Prehled», российском «Московском еженедельнике», но также перевести на польский язык для публикации в издании Давайниса-Сильвестрайтиса⁴¹. Сразу же после этой статьи в журнале «Litwa» появилась публикация, в которой утверждалось, что белорусское движение следует расценивать как «живой организм». Автор призывал отказаться от взгляда на него «свысока» и пробовать соединить литовские и белорусские силы в идеологической борьбе с польским движением⁴². В 1909 г. интерес к белорусскому национальному Возрождению на страницах журнала «Litwa» еще более вырос.

Давайнис-Сильвестрайтис поддержал инициативу белорусского католического духовенства ввести белорусский язык как язык дополнительного богослужения в некоторых местностях Виленской губернии⁴³. В 1909 г. на страницах «Litwy» Вацлав Ластовский опубликовал концепцию происхождения белорусского народа от племени кривичей⁴⁴ и собственную версию хода Грюнвальдской битвы⁴⁵.

Как известно, в литовском национальном дискурсе образ сражения 1410 г. также использовался в идеологической борьбе с польским движением. Именно поэтому статья Ластовского, в которой победа в сражении отдавалась литовцам и белорусам, а не полякам, была перепечатана в газете «Viltis». По мнению Дарюса Сталюнаса, в данном случае литовская интеллигенция искала союзника, на роль которого вполне подходила статья Ластовского⁴⁶.

В том же номере «Litwy», где была опубликована статья Ластовского о Грюнвальдском сражении, Давайнис-Сильвестрайтис поместил стихотворение «Ja kliši was...» на белорусском языке (латинским шрифтом). Автор призывал белорусов развивать свой родной язык, а также «не стыдиться и признавать себя белорусами»⁴⁷. Однако эти публикации вызвали критику со стороны других корреспондентов журнала «Litwa».

Так, Габриэлюс Ландсбергис-Жемкальнис (Gabrielius Landsbergis-Žemkalnis) утверждал, что действия редактора газеты противоречат главной концепции издания – «приучить» читателя, выходца из дворянского сословия и жителя Виленской губернии, мыслить в литовских национальных кате-

горях⁴⁸. Он же заявил, что литовская интеллигенция не должна способствовать развитию белорусского национального движения. При этом он не был одинок в своих рассуждениях.

Возможно, публикации Ластовского помогли литовской интеллигенции осознать, что белорусское движение также претендует на наследие ВКЛ, что было чревато конфликтами в территориальных вопросах. По крайней мере, отпечаток таких суждений можно обнаружить в статьях того же Гиры.

В 1910 г. Гира обратил внимание литовской интеллигенции на «Беларускі каляндар» «Нашай Нівы», в котором частью белорусской «национальной территории» считалась вся Виленская губерния, в т. ч. Трокский уезд⁴⁹. Однако в литовском национальном дискурсе Трокский уезд считался литовской этнической территорией. Эту этническую составляющую зафиксировала даже Первая всеобщая перепись населения 1897 г. Литовские политики однозначно причисляли к «своей» территории Виленский, Трокский и Свенцянский уезды, а в некоторых случаях также части Лидского, Ошмянского и Дисненского уездов⁵⁰.

Гира, расценивая возможные территориальные претензии белорусских политиков, утверждал, что враждебность по отношению к литовскому движению присуща не только польским, но и белорусским деятелям⁵¹. «*Опасность большая, чем мы думаем*», – так в 1910 г. резюмировал свою позицию тот, кто совсем недавно рассматривал белорусское национальное движение в роли союзника.

Необходимо отметить, что Давайнис-Сильвестрайтис также изменил свое отношение к белорусскому движению. В частности, он вновь поднял вопрос об этнической принадлежности населения Виленской губернии. В статье «*Tutejsi mówiący po prostemu*» он утверждал, что эту часть населения следует считать литовской по своему этническому происхождению. По мнению Давайниса-Сильвестрайтиса, «*менее ангажированные в национальных и культурных вопросах литовцы Виленской губернии переняли «простой», или белорусский, язык как наилучший способ коммуникации с польским дворянством, белорусскими соседями и русской администрацией*»⁵². «Белорусскими» по своему этническому характеру Давайнис-Сильвестрайтис считал лишь Дисненский и Вилейский уезды Виленской губернии⁵³.

В том же 1910 г. он отказался сотрудничать с представителем белорусской интеллигенции в Гродно Павлом Алексюком, который прислал обширный очерк о развитии белорусского движения и стремился поддерживать активные связи с литовскими политиками и деятелями культуры⁵⁴.

В 1910 г. в журнале «Litwa» еще появлялись некоторые тексты по «белорусской проблеме», однако они уже были эпизодическими и связанными с религиозными вопросами⁵⁵.

С начала 1911 г. журнал «Litwa» существенно изменил свой взгляд на белорусское национальное Возрождение. Редактор газеты уже утверждал, что полякам не удалось бы «*полонизировать восточные части этнографической Литвы*», если бы этому не содействовали «*массы белорусского народа*»⁵⁶.

Более того, в 1912 г. Давайнис-Сильвестрайтис констатировал «*упадок белорусского дела*», говорил о «*театральной войне*», которую якобы ведут представители белорусской интеллигенции дворянского происхождения с польскими политиками⁵⁷. Возможно, это была реакция на связь лидеров белорусского движения с представителями «краевцев», от сотрудничества с которыми редакция «Litwa» в то время уже отказалась⁵⁸.

Новый поворот в отношении редакции журнала «Litwa» к белорусскому движению произошёл в преддверии Первой мировой войны. В это время круг корреспондентов этого периодического издания состоял преимущественно из представителей католического духовенства. В результате на страницах «Litwy» в основном описывалась борьба «за души прихожан» в Виленской губернии. Редко поднимались вопросы широкого политического характера. Временами журнал превращался в неофициальный орган литовского общества по введению литовского языка в дополнительное богослужение. Именно поэтому Давайнис-Сильвестрайтис и его окружение благосклонно встретили издание газеты «*Bięlarus*».

Накануне Первой мировой войны на страницах «Litwy» рассматривалась возможность объединить силы литовского и белорусского католического духовенства в борьбе за родной язык дополнительного богослужения. Даже Гира, а также редактор католической газеты «*Draugija*» Александрас Дамбраускас (*Aleksandras Dambrauskas*)⁵⁹ и некоторые члены Общества по введению литовского языка в католическое богослужение⁶⁰ заговорили о том, что белорусский язык также должен быть введен в костел⁶¹.

В идеологической борьбе против влияния польского национального движения окружение периодического издания «Litwa» напоминало о существовании белорусов в Виленской губернии, выступало за их право молиться на родном языке. В то же время редакция журнала «Litwa» и газеты «*Draugija*» не спешили разрабатывать данный вопрос, чтобы определить, в каких частях Виленской губернии преобладают литовцы, а в каких – белорусы-католики. Очевидно, что и эта часть литовской интеллигенции не забывала о возможных трениях между литовским и белорусским движениями по территориаль-

ным вопросам, поэтому не развивала тему этнической принадлежности жителей Виленской губернии.

***

Представленный в статье материал касается единичного случая и не позволяет делать широкие выводы о том, как и почему менялся взгляд литовской интеллигенции на белорусское национальное движение в начале XX века. Кроме того, периодическое издание «Litwa» выражало позицию лишь части литовской элиты, в первую очередь представителей литовской национальной демократии и отчасти католического духовенства.

Они рассматривали возможность союза с белорусским движением в основном, когда речь шла об идеологическом и фактическом противостоянии польскому национальному движению. Складывается впечатление, что литовских национальных демократов и часть католического духовенства не интересовало *само* развитие белорусского национального движения. Идея возможного союза с белорусами была обусловлена «польским вопросом», а не являлась результатом последовательного изучения политической и культурной программы белорусского национально-культурного Возрождения. Эти представители литовской интеллигенции не были последовательны в стремлении видеть в белорусах союзника или конкурента, о чем свидетельствует хотя бы позиция Л. Гиры.

Отношение к проблеме сотрудничества с белорусами изменилось в 1910–1911 гг. Представители литовских национальных демократов демонстрировали определенную настороженность по отношению к белорусскому движению. Они видели растущие претензии белорусских политиков на наследие ВКЛ, предчувствовали возможные конфликты в вопросе принадлежности Виленской губернии и Вильнюса (в белорусском национальном дискурсе – Вільні) и опасались столкновения концепций «этнографической Литвы» и «этнографической Беларуси». Эта часть литовских политиков накануне Первой мировой войны увидела стремление белорусской элиты определять территорию Беларуси, также руководствуясь в первую очередь этнолингвистическими и этнографическими критериями.

Примечания

¹ См.: Miknys R. Vilniaus autonomistai ir jų 1904–1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia). Vilnius. P. 190–203; Мікніс Р. Літва і Беларусь: перыпетыі

- дзяржаўнасці ў пачатку XX ст. // Беларусь паміж Усходам і Захадам Ч. 2. Мінск, 1997. С. 249–253; Staliūnas D. Lietuviškojo nacionalizmo erdvėkūra iki 1914 metų // Lietuvos erdvinės sampratos ilgajame XIX šimtetyje. Straipsnių rinkinys. Vilnius, 2015. P. 141–175.
- ² Унучак А. *Наша Нива* и белорусское национальное движение начала XX в. // Acta humanitarica universitatis Saulensis. Mokslo darbai. Т. 12 (2011); Nuo atgimimo iki valstybingumo: sociokultūriniai aspektai. Tomas skiriamas dr. Jono Šliūpo 150-osioms gimimo metinėms. Šiauliai, 2011. P. 172–180.
- ³ Miknys R. Lietuvių demokratų partija 1902–1915 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Vilnius, 1995. P. 148–149.
- ⁴ Ibidem. P. 161–162; Смалянчук А. Адраджэнне вольнага мулярства на беларускіх і літоўскіх землях на пачатку XX ст. // Вольныя муляры ў беларускай гісторыі канец XVIII – пачатак XX ст. Вільня: Gudus, 2005. С. 157–185.
- ⁵ Staliūnas D. Žalgirio vaizdinio funkcijos XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuviškame istoriniame pasakojime // D. Mačiulis, R. Petrauskas, D. Staliūnas, Kas laimėjo Žalgirio mūšį? Istorinio paveldo dalybos Vidurio ir Rytų Europoje. Vilnius, 2012. P. 66–67.
- ⁶ Staliūnas D. Lietuvių nacionalizmas ir sostinės problema (XIX a. pabaiga – XX a. pradžia) // Lietuvos istorijos metraštis, 2013/1, 2014. P. 92.
- ⁷ См.: Gimžauskas E. Baltarusių veiksnys formuojantis Lietuvos valstybei 1915–1923 metais, Vilnius, 2012. P. 55; Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais. Vilnius, 1996. P. 115–116.
- ⁸ См.: Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях 1864 – люты 1917 г. Санкт-Пецярбург, 2004; Хомич С. Территория и государственные границы Беларуси в XX веке: от незавершенной этнической самоидентификации и внешнеполитического произвола к современному. Минск, 2011. С. 40–53.
- ⁹ В начале XX века современный город Вильнюс имел несколько наименований. В имперском дискурсе – Вильна, в польском – Wilno, в литовском – Vilnius, в белорусском – Вільня. В статье, когда речь идет о литовском национальном дискурсе, используется литовское название города, когда о белорусском – белорусское.
- ¹⁰ Staliūnas D. Lietuvos idėja *Aušroje* // Archivum Lithuanicum, 2013. Т. 15. P. 271–293.
- ¹¹ Mastianica O. “Bajoras, rašantis lietuviškai”, arba kalbos ir tautinės tapatybės ryšys anksčiau Mečislovo Davainio-Silvestraičio publicistikoje // Archivum Lithuanicum, 2013. Т. 15. P. 331–348.
- ¹² См.: Mastianica O. “Bajoras, rašantis lietuviškai”... P. 331–348.
- ¹³ Об отношении редакции к польскому национальному движению более подробно см.: Staliūnas D. Lietuvos idėja *Aušroje*. P. 271–293.
- ¹⁴ Цит. по: Motieka E. Didysis Vilniaus seimas. Vilnius, 2005. P. 274.
- ¹⁵ Staliūnas D. Lietuviškojo nacionalizmo erdvėkūra iki 1914 metų. P. 149–150.
- ¹⁶ Цит. по: Motieka E. Didysis Vilniaus seimas. Vilnius, 2005. P. 274.
- ¹⁷ В манифесте Национальной партии литовских демократов (Tautiškoji Lietuvių Demokratų partija) (конец 1905 г.) в разделе «Экономическая и финансовая политика» содержалось требование «за минимальную плату экспроприировать имения дворян и таким образом передать эти земли малоземельным и безземельным».

Кроме того, в этом программном документе оговаривалось, что множество имений представителей «польской культуры» возникло из крестьянских деревень. См.: Tautiškosios lietuvių demokratų partijos manifestas // Lietuvių atgimimo istorijos studijos, T. 1: Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos. Vilnius, 1990. P. 195.

- ¹⁸ Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях 1864 – люты 1917 г. С. 208.
- ¹⁹ Apie lenkų kalbą Lietuvos bažnyčiose. Lietuvių raštas, paduotas Jo šventenybei Pijui X. Popiežiui ir visiems S.R. Katalikų Bažnyčios kardinolams. Kaunas, 1906. Как известно, после Указа императора от 17 апреля 1905 г. идеологи различных национальных движений особое внимание уделяли открывшейся возможности вести борьбу за «души прихожан», прекрасно осознавая, что религия, точнее ее символы и ритуалы, является могущественным оружием «национализации» масс. В 1907 г. по инициативе Басанавичюса было создано Общество по введению литовского языка в католическое богослужение, членом которого стал и Давайнис-Сильвестрайтис. Басанавичюс знал о письме кардинала Рафаеля Мэрри дел Вали от 28 июня 1907 г. епископу Виленской епархии Эдварду фон Роппу о возможности вести дополнительное богослужение «на диалектах русской речи», т. е. на белорусском и украинском языках. На встрече с представителями местной светской администрации генерал-губернатором К. Кршвицким и управляющим канцелярией генерал-губернатора А. Станкевичем Басанавичюс также поднимал вопрос о возможности печатать на белорусском языке книги для богослужения.
- ²⁰ Basanavičius J. Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija. 1851–1922 m. Vilnius, 1997. P. 189.
- ²¹ Подробнее о том, как в польском политическом дискурсе определялась территория Литвы и Беларуси см.: Mastianica O., Staliūnas D. «Lietuva – tai Lenkijos tęsinys»: teritorinis Lietuvos vaizdinys lenkiškajame diskurse // Lietuvos erdvinės sampratos ilgajame XIX šimtmečiuje. Straipsnių rinkinys, Vilnius, 2015. P. 175–203.
- ²² M. D. S. [Davainis-Silvestraitis D.]. Zgoda co do języków // Litwa, 1908. Nr. 1. P. 1-2. Также см.: Perk-nėlis [Prapuolenis B.]. Kaip lenkomanai darbuojasi // Vilniaus žinios, 1905. Nr. 248. P. 2; St. Raila [Raila Stanislovas]. Cesorystės seimas ir męs // Vilniaus žinios, 1905. Nr. 216. P. 1.
- ²³ M. D. S. [M. Davainis-Silvestraitis]. Zgoda co do języków. P. 1–2.
- ²⁴ См.: Miknys R. Vilniaus autonomistai ir jų 1904–1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai. P. 190–203.
- ²⁵ В мае 1906 г. в Вильнюсе состоялось совещание представителей литовской и белорусской социал-демократических партий. Как вспоминал Антон Луцкевич, Белорусская социалистическая грамада выдвинула идею о создании единой социал-демократической партии с отдельными национальными секциями. Однако БСГ не была согласна с позицией литовских социал-демократов считать «литовскими в этнографическом плане» белорусские части Виленской и Ковенской губ. См.: Луцкевич А. За дваццаць пяць гадоў. Успаміны аб працы першых беларускіх палітычных арганізацыяў: Беларуская рэвалюцыйная грамада, Беларуская сацыялістычная грамада. Вільня, 1928. С. 33.

- ²⁶ [Kaunas J.]. Kokia turėtų būti mūsų politika su gudais // Vilniaus žinios, 1906. Nr. 177. P. 2.
- ²⁷ Людас Гира (Liudas Gira, 1884–1946) – литовский литературный критик, драматург, участвовал в деятельности Литовского общества учителей, был секретарем президиума Вильнюсского Великого Сейма.
- ²⁸ Gerulis L. [Gira L.]. Lietuviškai-baltagudiškas klausimas // Lietuvis, 1907. Nr. 4. P. 60–61. О литературном сотрудничестве Людаса Гиры и Янки Купалы подробнее см.: Lapinskienė A., Maldzis A. Lietuvių-baltarusių literatūriniai ryšiai. Vilnius, 1989. P. 68–74.
- ²⁹ Broliai lietuviai // Lietuvis, 1907. Nr. 4. P. 63–64.
- ³⁰ Gerulis L. [Gira L.]. Lietuviškai-baltagudiškas klausimas. P. 61.
- ³¹ Skatikas [Grašis V.]. Gudams (baltarusiams) atgijant // Viltis, 1907. Nr. 6. P. 1.
- ³² Davainis-Silvestraitis M. Głos litewski / Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas (далее – *LLTIRS*). F.1, b. 1276, l. 1.
- ³³ Davainis-Silvestraitis M. Odezwa Litwy do Białorusi / *LLTIRS*. F. 1, b. 1132/1133, l. 1–2.
- ³⁴ Davainis-Silvestraitis M. Głos litewski, l. 1
- ³⁵ Niech panuje język «prosty» / Z taką mocą, z taką siłą, / Jak przed laty u was było. / Niechaj w cerkwi on zadźwięczy, / Niech w kościele naród kłęcz / I zaśpiewa «po prostemu». / Niech da w szkole miejsce jemu, / Niech drukuje w nim gazety, / Niech się budzi myśl poety (Odezwa Litwy do Białorusi, l. 1–2). [Пусть главенствует простой язык / с такой силой, / как раньше у вас было, / пусть в церкви он звучит, / пусть в костеле народ молиться / и запоет “на простом”, / пусть в школе для него найдется место, / пусть газеты на нем печатаются, / пусть рождается мысль поэта].
- ³⁶ Współczesne pisma litewskie i białoruskie w granicach Państwa Rosyjskiego // Litwa, 1908. Nr. 2. S. 22.
- ³⁷ Pierwsze pismo białoruskie ilustrowane «Nasza Niwa» // Litwa, 1908. Nr. 2. S. 32.
- ³⁸ Litoŭskije hazety // Наша Ніва, 1908. Nr. 19. С. 5.
- ³⁹ Abjaŭlennia. «Litwa» // Наша Ніва, 1908. Nr. 20. С. 7.
- ⁴⁰ Prasa białoruska. Stanowisko białorusinów // Litwa, 1908. Nr. 2. С. 28–29. Для сравнения см.: Wilnia, 25 apryla // Наша Ніва, 1908. Nr. 9. С. 1–2. Так, внимание редакции журнала «Litwa» заслужил съезд студентов в Праге, на котором были подняты вопросы о введении белорусского языка в школьное образование. Для сравнения см.: Prasa białoruska. Białorusini na zjeździe wszechsłowiańskim postępowych studentów w Pradze czeskiej // Litwa, 1908. Nr. 2. S. 29–30. Для сравнения см.: Ūsiesławiański zjezd prohresiūnych studentoŭ u Prazie // Наша Ніва, 1908. Nr. 14. С. 4. Заметка русского историка, филолога-слависта Александра Погодина о развитии белорусского национального движения: Prasa białoruska // Litwa, 1908. Nr. 4. С. 62. Для сравнения см.: Kolki sloŭ ab nacjonalnym adradžeńniu zabytaho narodu // Наша Ніва, 1908. Nr. 20. С. 1–2.
- ⁴¹ Подр. см.: Луцкевіч А. Барацьба за вызваленне. Вільня, 2009. С. 532; Nowina A. Odrodzenie narodowe Białorusinów // Litwa, 1909. Nr. 4 (10). S. 50–54.
- ⁴² Alfa [?]. O stosunku pobratymczych narodów do Białorusinów // Litwa, 1909. Nr. 5 (11). S. 69–70.

- ⁴³ Romuald...[?]. Kiedy nasza mowa wejdzie do kościoła? // Litwa, 1909. Nr. 11 (17). S. 168–170. Давайнис-Сильвестрайтис к этой статье сделал такое примечание: «Помещенная статья на белорусском языке должна быть понятна тем, кто знает польский и русский языки».
- ⁴⁴ Włast. Nostalgia // Litwa, 1909. Nr. 17(23). S. 252–254.
- ⁴⁵ Włast. Rocznica Grünwaldzka // Litwa, 1909. Nr. 19 (25). S. 279–281.
- ⁴⁶ См.: Staliūnas D. Žalgirio vaizdinio funkcijos XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuviškame istoriniame pasakojime. P. 66–67.
- ⁴⁷ Budziciel[?]. Ja kličiu was... // Litwa, 1909. Nr. 19(25). S. 284–285.
- ⁴⁸ Письмо Ландсбергиса-Жемкальниса Давайнису-Сильвестрайтису от 19 ноября 1909 г. / *LLTIRS*. F. 1-3870, l. 1.
- ⁴⁹ Например, в статье «Важнейшыя кірмашы на Беларусі» были названы ярмарки в Алитусе, Бутриманцах, Стаклишкес. См.: Першы беларускі каляндар «Нашае Нівы» на 1910 год. Вільня, 1910. С. 16–17. Необходимо отметить, что в упомянутом издании имелась рубрика «Аб Беларусі», в которой территория Беларуси выделялась в пяти губерниях «Северо-Западного края». Подр. см.: Mastianica O. Tarp etnografinės Baltarusijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atkūrimo: baltarusiškojo nacionalizmo erdvėkūra XX a. pradžioje // Lietuvos erdvinės sampratos ilgajame XIX šimtetyje, Vilnius, 2015. P. 203–227.
- ⁵⁰ Staliūnas D. Lietuviškojo nacionalizmo erdvėkūra iki 1914 metų. P. 157.
- ⁵¹ Gira L. Pavojus didesnis – negu manome // Viltis, 1910. Nr. 52. P. 1–2.
- ⁵² M. D. S. [Davainis-Silvestraitis M.]. Tutejsi mówiący po prostemu // Litwa, 1909, nr. 22, s. 314.
- ⁵³ M. D. S. [Davainis-Silvestraitis M.]. Tutejsi mówiący po prostemu, s. 314.
- ⁵⁴ В своем письме от 6 июня 1910 г. Алексюк упоминал о том, что «Litwa» вызвала большую заинтересованность среди белорусской интеллигенции в Гродно. Для публикации он представил обширные очерки о развитии белорусского национального движения. Например, в подготовленной статье «Białorusini i ich zadanie w terażniejszym czasie» Алексюк писал о том, что одной из приоритетных задач белорусского движения является воспитание молодежи в национальном духе и развитие литературного языка. В подготовленном очерке «Białorusini i ich narodowe odrodzenie» при определении территории расселения белорусов он ссылался на исследования Евфимия Карского. Времена ВКЛ представлял как «золотой век» развития белорусского языка и национальной культуры. По сути, Алексюк в своих рассуждениях о развитии белорусского движения придерживался ранее опубликованных текстов Антона Луцкевича. Письмо Алексюка Давайнису-Сильвестрайтису от 6 июня 1910 г. / *LMAVB RS* (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos rankraščių skyrius). F. 249, b. 620, l. 1; Aleksiuks P. Białorusini i ich zadanie w terażniejszym czasie / *LMAVB RS*. F. 249, b. 617, l. 1–3; Aleksiuks P. Białorusini i ich narodowe odrodzenie / *LMAVB RS*. F. 249, b. 615, l. 1–3.
- ⁵⁵ Например, в 1910 г. корреспондент газеты Михаил Довнар подчеркнул, что «Наша Нива» не поднимает религиозный вопрос, который мог бы стать «яблоком раздора» среди различных групп белорусского населения. См.: Downnar M. Ruch białoruski // Litwa, 1910. Nr. 5. S. 68–71. В то время в журнале «Litwa» печатались

лишь некоторые заметки, касающиеся белорусского движения. Так, была опубликована заметка из газеты «Наша Ніва», в которой фиксировались попытки уладить возникающие конфликты между католиками и православными в некоторых местностях Гродненской губ. См.: «Naša Niwa» // Litwa, 1910. Nr. 10. S. 159. Давайнис-Сильвестрайтис считал необходимым выделить и те заметки из «Нашай Нівы», в которых этническое происхождение дворянства считалось белорусским, а не польским. См.: «Naša Niwa» // Litwa, 1910. Nr. 10. S. 159.

⁵⁶ M. D. S. [M. Davainis-Silvestraitis]. Przyszłość Litwy i Lotwy // Litwa, 1911. Nr. 6. P. 83–84.

⁵⁷ Upadek sprawy białoruskiej // Litwa, 1912. Nr. 5. S. 77–78.

⁵⁸ Необходимо отметить, что некоторые представители демократической партии Литвы (Lietuvos demokratų partija), наоборот, поддерживали активные контакты с «краевцами» и представителями белорусского движения, участвовали в издании газеты «Kurjer krajowy». Подр. см.: Miknys R. Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais. P. 149.

⁵⁹ В своей статье он утверждал, что представители светской власти обязаны ввести белорусский язык в богослужение. По мнению Дамбраускаса-Якштаса, такой шаг был необходим в борьбе с польским влиянием. См.: Jakštas A. [Dambrauskas A.]. Baltagudžių klausimas katalikų bažnyčioje // Draugija, 1912. Nr. 66/67. P. 169–172.

⁶⁰ Союз восстановления прав литовского языка в римско-католических церквях этнографической Литвы. Выписка из протокола собрания общества от 4 июня 1914 г. / LMAVB RS. F. 43, b. 27498 (14343), l. 4.

⁶¹ St. Ld [Gira L.]. Dėl bažnytinių gudų giesmių // Viltis, 1913, gruodžio 6 d. P. 2; P. K. [Klimas P.]. Pas gudus // Viltis, 1913. Nr. 13. P. 2.

ЗАПАДНЫЙ ФРОНТ НА БЕЛОРУССКИХ ЗЕМЛЯХ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ ПО ВОСПОМИНАНИЯМ ФРАНЦУЗСКИХ ОФИЦЕРОВ¹

Людмила Слуцкая

канд. ист. наук (Минск)

Summary

The article analyses the memoirs and diaries of French military mission members – Jules Legras and Pierre Pascal – and tells about the Russian Empire's Western front and the military actions on the modern Belarus territory during the first years of World War I. The Western front was not only one of the most important theaters of war but also served as a cover of the strategic direction Smolensk-Moscow.

One of the most important sources on this subject are the diaries and memoirs of the French officers, who had been with the special mission in Russia during World War I. Their ego-documents reveal new facets of seemingly already well-known events and personalities. Memoirs of J. Legras and P. Pascal are an invaluable source because they reflect the attitude of French officers from inside the Russian Empire's military affairs. These memoirs contain not only the detailed and unique characteristics of Russian Empire's military chiefs and front-line's day-to-day routine, but they also convey the mood of locals and soldiers, the spirit of the highest military officers and the description of Belarusian cities which were involved in the war. The French officers paid special attention to the Supreme Headquarters, located in Mahilioŭ from the end of 1915, to the detailed characteristics of the Military Chiefs and to the description of the life of ordinary soldiers; they also reflected in detail the activity of corps headquarters and the main

military operations of the Russian army, as well as the role some of the Russian chiefs played in these actions.

Белорусские земли, находясь между Западом и Востоком, между Балтийским и Черным морями, зачастую становились ареной активных военных действий во время крупнейших геополитических конфликтов. Первая мировая война не стала исключением. Западный фронт Российской империи, находившийся на территории современной Беларуси во время Великой войны, был не только одним из важнейших театров военных действий, но и служил для прикрытия стратегического направления на Смоленск и Москву. Даже в период революционных потрясений этот фронт продолжал существовать, и положение на нем имело первостепенное значение для исторических судеб государств, втянутых в этот конфликт.

В последнее время интерес к истории военных действий на Западном фронте Российской империи в годы Первой мировой войны неуклонно растет. Особое внимание проблеме боевых операций и событиям на оккупированных территориях уделяют белорусские историки Вячеслав Бондаренко², Анатолий Грицкевич³, Михаил Цуба⁴. Отдельные аспекты этой проблематики нашли отражение в работах Максима Оськина⁵, Андрея Павлова⁶, в сборниках научных исследований, посвященных мировым конфликтам⁷.

Восточному фронту Первой мировой войны посвящено достаточно большое количество мемуаров, воспоминаний, дневниковых записей в первую очередь российских военачальников, полководцев и офицеров⁸, однако особый интерес всегда вызывает взгляд иностранных очевидцев и участников военных действий, их «образ другого». До сих пор значительная часть таких источников не вовлечена в научный оборот, несмотря на то, что эти эго-документы не только проливают дополнительный свет на события того времени, но и позволяют раскрыть новые грани, казалось бы, уже хорошо известных событий.

В этой связи ценными источниками являются дневниковые записи представителей французской военной миссии⁹ – Жюль Легра и Пьера Паскаля. Они свидетельствуют о восприятии французами событий на фронтах Российской империи, в том числе на Западном фронте. Следует отметить, что, в отличие от немцев, которые отделяли белорусов от русских, французы не делали таких различий, что нашло отражение и в текстах воспоминаний.

Французский профессор-славист Жюль Легра (1866–1939)¹⁰ прибыл в Российскую империю в феврале 1916 г. по заданию отдела службы военной пропаганды при II отделе Генштаба Министерства обороны Франции¹¹. В со-

став данного отдела входила разрабатывающая планы пропаганды т. н. «Комиссия по русским вопросам» во главе с директором Института восточных языков и одним из основателей Французского института в Санкт-Петербурге (1911) Полем Буайе.

Выбор Жюля Легра не был случайным. Еще в конце XIX в. он неоднократно ездил в Сибирь с особыми поручениями Министерства народного просвещения и прекрасно знал русский язык. Легра не только должен был продемонстрировать российским союзникам военную мощь своего государства, но и ознакомить «русский фронт» с деятельностью и усилиями Франции на начальном этапе войны, а также убедить российскую сторону во всяческой поддержке с французской стороны.

Сам Ж. Легра следующим образом описывал свою отставку на восточный фронт: *«Цель моего путешествия в Россию – пропаганда. Наши русские союзники были изображены как склонные к отчаянию, и мы надеялись им немного помочь. Моей скромной персоне предстояло разъяснять во многих городах, что происходило у нас в самом начале войны, с какими огромными трудностями мы столкнулись и как мы теперь действуем, ускоряя производство орудий и боеприпасов. С этой целью я прочту серию лекций на русском языке при поддержке и в пользу местного Красного Креста»*¹².

Хронологически дневники Ж. Легра, изданные им в виде книги в 1921 г., охватывают период со времени его приезда в Россию 20 февраля 1916 г. и до весны 1918 г., когда он был отозван во Францию. В его мемуарах война предстает во всем ее многообразии: яркие картины повседневной жизни российской армии, в том числе Ставки Верховного Главнокомандующего, характеристики военачальников, описание быта российской армии, рассуждения о деятельности корпусных штабов, о важнейших операциях союзников и роли в них отдельных военачальников.

Первые записи повествуют о прибытии в Петроград, отъезде на Западный фронт Российской империи, в Ставку Верховного Главнокомандующего и задачах, которые были возложены на француза. *«Разрешение выступить на фронте было мне предоставлено на заседании, на котором меня не критиковали, не подвергали цензуре, – отмечал Легра. – Было решено, что я выступлю в Штабе Западного фронта, затем в 4-й и в 3-й армии, после чего я вернусь в Ставку, чтобы выступить там перед императором, если получу на это разрешение»*¹³.

Военный цензор в Ставке Верховного Главнокомандующего Михаил Лемке в своем дневнике 5 января 1916 г. следующим образом характеризовал одно из первых выступлений француза: *«Вечером французский профессор*

Жюль Легра читал сообщение «Вооруженная Франция» – о том, что сделала наша союзница для борьбы с немцами; любопытно, что за 1 ½ года она увеличила производство ружей в 157 раз, пулеметов – в 63 раза и т. д. [...] В общем, сообщение было полезно для нашего штаба, который все еще даже и сейчас, после 70 дней Вердена, думает, что войну ведет только Россия. Время сообщения было ограничено благодаря присутствию царя 45 минутами. Были почти все офицеры не только нашего управления, но всего штаба. Французское правительство командировало Легра для ознакомления России со всем тем, что сделала и делает Франция для войны. Отсюда он едет на фронты»¹⁴.

Первое выступление в Штабе Западного фронта, находившемся в Минске, состоялось 8 апреля 1916 г., о чем Легра сделал запись в дневнике: «Этим утром я провел в офицерской столовой Штаба свою первую пропаганду среди русских. Зал был полон на 2/3 и включал около 250 офицеров во главе с генералом <Алексеем Ермолаевичем> Эвертом первого ранга. Ничего нет более приятного, чем выступать перед русской публикой: она слушает вас с неослабевающим вниманием [...]. Выступление закончилось, аплодисменты стихли, генерал Эверт поблагодарил меня и попросил всех прокричать “ура” в мою честь. Это первый опыт, очень неплохо прошедший»¹⁵.

Далее последовали выступления в 4-й и 3-й армии, которые оставили у него благоприятное впечатление. Так, описывая выступление в Штабе 4-й армии, который находился в помещицьем имении Чапских в местечке Станьково, недалеко от Минска, Легра писал, что после выступления его ожидал приятный сюрприз: «меня приехал увидеть генерал Владимир Драгомиров¹⁶, который пожал мне руку и его глаза наполнились слезами [...] Я чувствовал в этих произвольных слезах, что мое изложение темы попало в точку»¹⁷.

Значительное внимание в записях Легра уделено Ставке Верховного Главнокомандующего. Он не просто раскрывает ее структуру, но и показывает атмосферу, царившую там. Впервые Легра оказался в Ставке в апреле 1916 г., получив разрешение выступить перед императором, и был приглашен за императорский стол, чтобы лично познакомиться с монархом. Первая встреча произвела на француза достаточно благоприятное впечатление: «После ужина император подошел к генералу Лагишу, затем повернулся ко мне и спросил меня о теме моего выступления, буду ли я говорить по-русски и не смущает ли меня это. Я ответил, что я привык выступать перед публикой, но его присутствие может привести меня в некоторое волнение.

- Что ж, – воскликнул он, – я не хочу вас смущать!
- Сир, – ответил я, улыбаясь, – это нечестно!
- Хорошо! Итак, я иду! Сейчас же!

Я изложил эти незначительные детали, чтобы показать робкую и ласковую деликатность монарха»¹⁸.

Однако по мере пребывания в Штабе Западного фронта и в Ставке суждения Легра кардинально меняются, они уже не столь оптимистичны, как были в самом начале. Перемены, произошедшие после переноса Ставки из Барановичей в Могилев, он оценивает негативно: «Ставка представляет собой нечто вроде Центра распределения свободных ресурсов. Она действует главным образом, улаживая вопросы высшего личного состава, согласно главным требованиям, назначение на которые Император сохраняет за собой, после договоренности с начальником своего Штаба. [...] Ограниченная такого рода действиями, роль Ставки в большей части становится моральной... Ставка, благодаря присутствию Императора, символизирует единство русского народа и русской армии, и в этом смысле, идею, которая подтолкнула Николая II встать во главе своих войск, вести за собой»¹⁹.

Легра осуждает императора: «Ему слишком нравится находиться в спокойной обстановке, которая, благодаря своим многочисленным посещениям армий, создает у него иллюзию военной жизни», и в окружении, которое «он считает одновременно простым и преданным, он отдыхает от столицы»²⁰.

Подобные суждения небезосновательны, поскольку в начале XX в. тактические учения русской армии часто имели постановочно-показательный характер, особенно если они проходили в присутствии монарха. Не обходит вниманием он и других членов императорской семьи. Так, характеризуя управления, которые включает в себя Ставка, француз отмечает: «Авиация не была представлена в Ставке. Главнокомандующий этой службой, великий князь Александр Михайлович, находится в лучшем расположенном, приятном городе Киеве, где он абсолютно сам себе хозяин. Это одна из многочисленных причин, которая тормозит авиационную службу. Но будет ли это достаточной причиной для того, чтобы великий князь принес в жертву свои привилегии?»²¹.

Объехав с пропагандистской миссией все армии Западного и Юго-западного фронтов, Легра приходит к выводу, что условия Российской империи разительно отличаются от Западной Европы: «Безграничные пространства, огромная численность населения, зачаточное состояние транспортных средств, вооружения, снабжения, санитарной службы и неразвитость средств связи» [...]»²².

Особого внимания заслуживают страницы, посвященные российским военачальникам. Легра высоко оценивает таких генералов, как П. С. Балувев и В. И. Гурко: «Генерал Балувев, командующий 5-м корпусом, один из самых видных военных, которого я встретил в моей долгой поездке. Я охотно поместил

бы его рядом с генералом Гурко»²³. Про начальника Штаба генерала Алексева Легра замечает: «Это достойный человек, наделенный хладнокровием и приветливостью. Его твердый и ясный ум позволяют работать ему со знанием дела, которое так необходимо его русским подчиненным. К тому же он высоко ценит мнения главнокомандующих иностранных миссий при Ставке. Такой характер исключительно полезен в разнородной среде, из которой сформирована Ставка»²⁴.

Легра подметил очень важное отличие между офицерами войск и офицерами Штаба, которое особенно заметно в России: «Дипломированный офицер – это все, офицер войск – ничто, если только не помощь сильных мира сего или исключительная заслуга, которая ни у кого не вызывает подозрений»²⁵. В продолжение этой темы француз отметил отсутствие «личного взаимодействия сверху вниз между начальством и любым офицером»²⁶.

В отдельных записях Легра пускается в рассуждения о просчетах военачальников Западного фронта. Он с нескрываемым недовольством и критикой рассматривает подготовку и проведение Нарочской операции марта 1916 г., закончившейся неудачно, обвиняя в первую очередь командующего Западным фронтом генерала А. Е. Эверта: «[...] Постоянные приказы и контрприказы накануне атаки; непрерывные колебания о группировании войсковых частей, вмешательство в ход операции. Например, за два дня до наступления поменяли подразделение, которое знало участок, на другое, которое никогда не видело его. Наконец, после неудач, оскорбительные упреки в адрес командиров и генералов, которые ему [Эверту] подчинялись. Изучив эти документы, я ощутил огромную печаль: бездарность генерала Эверта проявилась здесь в этих напыщенных и пустых фразах, его нерешительность, подчеркнутая бесчисленными контрприказами; его непонимание действительности, рассредоточенное в указаниях, когда каждый человек, знавший окопы и материальные средства, которыми располагали немцы, осознавал неосуществимость этой операции»²⁷.

Многими мелкими, но довольно любопытными подробностями изобилуют записи французского офицера о белорусских городах, в которых он выступал перед военной публикой: «Минск – это большой город, но, за исключением довольно красивых центральных улиц, он достаточно неприглядный. [...] Улицы предместий, заставленные обозами, увязшими в застывшей грязи, обнаженные мостовые производили впечатление чего-то серого, грязного, унылого, давящего и впечатляющего. [...] Слуцк – это маленький древний город, поразительно грязный, но оживленный, насчитывающий 15 тысяч жителей. Большинство населения – евреи. Присутствие Штаба производит огромное оживление. Однако не

могу утверждать, что население смотрит на этот военный аппарат одобрительно»²⁸.

На фоне пейзажей и зарисовок о белорусских землях и городах Легра описывает фронтовые будни посещаемых армий. «Я попросил разрешения у генерала Л. В. Леша, командующего 3 армией, – отмечал он, – посетить [...] типичный участок линий его армии [...]. Фронт проходил в 75 км от Слуцка, около маленького вокзала Синявка. Пересекаемый регион обжитый и, кажется, достаточно населенный. [...] Мы посетили несколько блиндажей. Они неглубокие, потому что, как только углубишься, появится вода. Впрочем, продолжив продвижение по линиям, в южном направлении, к Пинску и каналу Огинского, находится еще более заболоченный регион, где невозможно укрыться, где даже мешки с землей оседают и тонут. Блиндажи у нас перед глазами надежные и симпатичные, защищены бревенчатыми покрытиями. Солдаты, которых мы видели, хорошо сложенные мужчины, молодые, казавшиеся жизнерадостными»²⁹.

Проезжая в начале марта через Вилейку, Легра был изумлен, увидев поблизости «одной из “бань по-черному” солдат, которые парились, а затем сушились и одевались на свежем воздухе; они были абсолютно нагие – и это при 4 градусах!...»³⁰ – восклицает француз.

Генерал Л. В. Леш предоставил в распоряжение француза автомобиль и тем самым, по словам Легра, избавил его от длительной поездки (около 250 км) по железной дороге. Характерно описание местности, сделанное им в этой поездке: «Дорога, которой я следовал, соединяла Москву с Брест-Литовском. Я проехал через Бобруйск, маленький еврейско-русский город [...]. На трассе было больше снега, чем в нескольких подлесках. Из Бобруйска в Могилев ехали практически без остановки через красивый хвойно-березовый лес. Бригады дорожных рабочих мужчин и женщин работали, поддерживая эту дорогу в хорошем состоянии. Я почти не видел в других странах пример подобного рвення. Это и есть царские окрестности, о которых мне говорили? Говорят, император часто прогуливается по этой дороге»³¹.

Сильное впечатление произвело на Легра посещение линии фронта, проходившей в Сморгони, куда он добирался пешком вместе с русским офицером из Штаба 64-й дивизии: «Прекрасная дорога, некогда в хорошем состоянии, с растущими деревьями, теперь пустынна. Тут и там видны воронки, враг следит за ней. Тем не менее в этот утренний час немцы не беспокоят свою артиллерию из-за двух одиноких военных. Они, конечно, видят нас, но, вероятно, им нет до нас дела. Маленький городок Сморгонь разрушен: церкви в руинах; деревянные дома в огне, вплоть до земли. Первая линия русских траншей почти совпадает с северо-восточной границей города. Они оборудованы прочными

блиндажами, покрытыми крупным брусом, чередующиеся мешками с песком. Траншеи чистые, и в них поддерживается образцовый порядок. За исключением часовых, в этот ранний час все спят. Враг бодрствует, можно не сомневаться, ибо он преследует нас своими пулями»³².

В записях Легра начала 1917 г. все чаще встречаются мысли о бесполезной и бесчисленной работе в Ставке российского императора, поскольку действия союзников и российских военачальников не скоординированы и все совместные усилия обречены на провал. Зачастую российские офицеры кормили своих иностранных союзников пустыми обещаниями, не предоставляя необходимых сведений. Об этом наглядно свидетельствует следующий пример: «В Залесье потерял все утро, ожидая лошадей, которые появились у нас спустя 2 часа. Забыли о нас, хотя говорят, что ждали. Мы достигли минометной батареи подполковника Александра Разумовского, но по разным выдуманым причинам, как я считаю, нам сказали, что нет времени совершать облет. День был потерян для нас, но, без сомнений, не для подполковника Разумовского. Этот офицер сказал, что плохо себя чувствует, но когда мы уезжали, на самом деле, он был у прекрасной особы, которая ведала вагоном Пуришкевича в Залесье. К его и нашему великому удивлению, когда мы столкнулись с ним, он привел очень милую особу, чтобы поужинать с ней в вагоне. [...] Это свидетельствует о беспорядке, который меня беспокоит»³³.

После отречения Николая II, «изгнание» Легра в Минск, как он сам называл свое пребывание в Штабе Западного фронта, закончилось. Вместе с румынской военной миссией в марте 1917 г. он был отправлен на Северный фронт, откуда в мае 1918 г. вернулся во Францию.

Другим представителем миссии был лейтенант Пьер Паскаль (1890–1983) – выпускник Эколь Нормаль, француз-католик, удостоенный соотечественниками ироничного титула «христианский большевик»³⁴. После двух ранений, полученных на фронте, в апреле 1916 г. он был направлен в Россию в составе французской военной миссии в качестве сотрудника вспомогательного отдела 2 бюро миссии с конкретной задачей – обеспечивать дипломатическую переписку с Бухарестом. Только в июне 1916 г. де Шевийи, которому МИД поручил заниматься в Петрограде «пропагандой», затребовал лейтенанта себе в помощники.

По свидетельству Пьера Паскаля, миссия, направленная в Россию в 1916 г., была многочисленной по составу: «Офицеры Штаба и другие кадровые офицеры, артиллеристы, летчики, специалисты службы связи, шифровальщики и т. д., предназначенные делиться опытом, полученным во Франции с русской армией. Несколько мобилизованных гражданских, дешифраторов, деловых

людей, светских и выполняющих самые разнообразные функции, для поддержания отношений в различных русских кругах должны были писать в газеты и журналы, налаживать французскую пропаганду...»³⁵

Следует отметить, что открытой информации о присутствии французской миссии при Ставке не было. В «Правительственном вестнике» регулярно публиковались сведения о других иностранных военных миссиях, как, например, сербской и японской³⁶. Судя по всему, французская миссия была секретной, даже Легра в своих мемуарах отмечал: «[...] Французскую миссию по вооружению игнорировали официально: приказали никогда о ней не говорить и даже не упоминать ее название в прессе, ибо любое упоминание безжалостно вырезалось цензурой»³⁷.

Это же подтверждает проживавшая в Могилеве во время войны Марина Белевская: «Французов я не знала. Они как-то незаметно сидели в своей гостинице, и ни один слух о них не проникал в город. Изредка их представителя, кажется генерала [Мориса] Жанена, можно было видеть на вокзале. Маленький блондин, по внешности напоминающий простого русского крестьянина, так не гармонизировавший с представлением о французской нации, он скромно и тихо жил в Ставке»³⁸.

В отличие от Жюля Легра, который в первую очередь фиксировал и анализировал события военной жизни, оценивал действия командующих армиями, Паскаль в «Русском дневнике» стремился не просто разобраться в текущих событиях, но и проникнуть в тонкости «русской души», понять Россию и ее народ.

Еще до отправки на Западный фронт Паскаль из Петрограда был направлен в Бухарест с дипломатической миссией. Проезжая через белорусские территории, француз отмечал: «Вижу окрестности Витебска, потом сам город. На перроне солдаты, старый генерал с детьми, очень грязные и очень скученные офицеры – такое сразу бросается в глаза. Зачуханный солдат с винтовкой за спиной разговаривает с излучающим доброжелательность унтер-офицером жандармерии. Страна контрастов!»³⁹

Прибыв на Западный фронт, П. Паскаль находится при Ставке в Могилеве. Расположившись вместе с другими иностранными атташе в отеле «Бристоль», он выполняет работу дешифровщика. Однажды после беседы за завтраком с полковником 140-го полка он записал в своем дневнике: «Мы пришли к согласию относительно того, что Франции не хватает людей, Англии – мужества, России – материальных средств»⁴⁰. Эта мысль красной нитью проходит через все страницы дневника.

Будучи глубоко верующим человеком, в Могилеве он регулярно посещал костел, по его словам, «возможно, бывшую униатскую церковь»⁴¹. «Вышел ве-

чером, – писал Паскаль о своем посещении костела в начале января 1917 г., – [...] и обнаружил польскую церковь освещенной. По дорожке в несколько шагов оказываешься во дворе. Церковь белая, небо ясное и звездное, и через портик между высокими колоннами видно сияние свеч алтаря. Такой вход красив. Шла вечерняя молитва; многочисленные верующие, алтарь, украшенный еще к Рождеству, над ним освещенная картина, изображающая сцену рождения Христа»⁴².

Сравнивая Могилев с Петроградом, он отмечал: «Да, в Могилеве возникает впечатление, будто ты в католической стране», в которой «нет речи об иностранном культе», как в Петрограде⁴³. По словам Паскаля, в Могилеве открывается красивый вид на равнину. Сам город «укреплен по крайней мере земляным валом. За пределами вала, в низине, еврейский квартал с печальными, низкими и темными домами, между которыми, однако, выделяются два или три храма»⁴⁴.

Довольно часто П. Паскаль пускался в рассуждения о «русской душе», отмечая, что у крестьянина нет ненависти к врагу. «[Робер] Пти, один из членов французской военной миссии, – писал Паскаль, – рассказывает, что в одной деревне некто встретил женщину с маслом. Он хотел купить, но она сказала, что оно для австрийских пленных. Он предложил более высокую цену, но она отказалась: «Они несчастные». А многие пленные, особенно славянского происхождения, добившись, чтобы их взяли в семьи, растворились среди населения»⁴⁵. Следует отметить, что это наблюдение и замечание в данном случае касалось «белорусской души».

В продолжение этой темы француз приводит самооценку русского, которая часто проявляется в разговорах об иных народах: «У моего товарища Лабри во Французском институте есть служащий, чистопородный русский Алексей, которого мы как-то раз вывели на разговор. Лабри спросил его:

- Что ты думаешь о поляках? У тебя наверняка есть какое-нибудь мнение.
- Трудно сказать, господин профессор, мы не очень знаем поляков.
- Но все-таки, имеет ли русский о поляках определенное суждение?
- Ну конечно! Господин профессор, это «народ хитрый», а наш народ «простой».

Русский народ считает, что его обьедает толпа инородцев, а он оказывается не столь ловок, чтобы им противостоять; он не знает окольных путей, уловок, дебрей судопроизводства, финансового искусства»⁴⁶, – констатировал Паскаль.

Рассуждая о Барановичской операции июня 1916 г., француз с сожалением пишет о ее непомерно высокой цене: «Наступление обошлось очень до-

рого: Новочеркасский полк потерял под Барановичами пятерых полковников. [...] Наступление под Барановичами стоило 30 тыс.»⁴⁷.

По мере приближения революционных событий октября 1917 г. настроения меняются не только в иностранных миссиях, но еще больше в солдатской среде: «Настроение в войсках плохое, чести не отдают. Однажды полковнику Першене один человек отдал честь. Удивленный, он задал вопрос почему, и тот ответил: «Это допускается по личному мнению»⁴⁸, – отмечал П. Паскаль.

В мае 1917 г. он записал в свой дневник: «А ведь русский народ – это такой народ мира, который менее всего приемлет принуждение. Военная дисциплина всегда казалась ему дьявольской выдумкой [...]. У русского народа острое чувство трагического характера этой войны, которой он не желает, которая абсурдна, которой не должно желать человечество, не способное из нее вытаться»⁴⁹.

Усилия союзной пропаганды разбиваются о чрезмерную озлобленность, недоверие к офицерам и нежелание продолжать войну, что отчетливо проявилось в дневниковых записях июля 1917 г. «В Гомеле собрали дезертиров, формируя «батальон 1-го марта». Их отправили на фронт: 1000 евреев разбежалось, прибыло только 290 русских»⁵⁰. Еще одна из записей этого периода только подтверждает предыдущую: «Видел переводчика унтер-офицера Беллада [...]. Он побывал в 703-м знаменитом полку [...]. Там всех проезжающих спрашивают: «За или против наступления?» Если за: «Бей его!» У них перегонный аппарат, гонят самогон. В окопах у них женщины. Постоянно ходят в Вильно. Немцы издают там на русском языке газету «Товарищ», она ходит в траншеях с очевидной пометкой: «Отпечатано в Вильно»⁵¹. Чем ближе к октябрю, тем очевиднее становится бесполезность пропаганды, осуществляемой французской военной миссией. В июне 1917 г. Пьер Паскаль возвратился в Петроград.

Таким образом, мемуары Жюля Легра и Пьера Паскаля являются ценным источником, поскольку отражают мироощущение иностранных офицеров, оказавшихся на западном театре военных действий Российской империи. Они содержат не только весомые подробности и уникальные характеристики российских военачальников, фронтовых будней, но и передают настроения местного населения, солдатской среды, высших армейских кругов. Немаловажно и то, что в их документальных свидетельствах четко проявилась индивидуальность авторов, которая повлияла на восприятие ими происходивших событий и отразилась в их описаниях белорусских земель.

Примечания

- ¹ Аснову артыкула склаў рэферат, з якім аўтарка выступіла на IV Кангрэсе даследчыкаў Беларусі (Коўна. 3–5 кастрычніка 2014 г.). – заўвага рэд.
- ² Бондаренко В. В. Утерянные победы Российской империи. Минск, 2010.
- ³ Грицкевич А. П. Западный фронт РСФСР. 1918–1920. Борьба между Россией и Польшей за Белоруссию. Минск, 2009.
- ⁴ Цуба М.В. Першая сусветная вайна на Беларусі ў кантэксте сусветных ваенных падзей (грамадскі і ваенны бакі). 1914–1918. Пінск, 2010.
- ⁵ Оськин М. В. Неизвестные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы. Москва, 2011; его же. Проблемы резерва для генерального наступления русской армии в 1917 г. // Вопросы истории. 2011. № 8. С. 144–150.
- ⁶ Павлов А. Ю. Скованные одной целью: Стратегическое взаимодействие России и ее союзников в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). СПб., 2008.
- ⁷ Мировые войны XX века: В 4 кн. / РАН. Ин-т всеобщ. истории и др. Москва, 2002; Образ войн и революций в исторической памяти. Москва, 2009; Беларусь у гады Першай сусветнай вайны: Смаргоншчына: трагедыя, гераізм, памяць: матэр. міжнар. навук.-практыч. канф. (Смаргонь, 18–19 мая 2007). Мінск, 2009; Первая мировая война в истории Беларуси, России и мира. Москва, 2011; Россия и Великая война: Опыт и перспективы роли Первой мировой войны в России и за рубежом. Москва, 2011.
- ⁸ Брусиллов А. А. Мои воспоминания. Москва, 2001. С. 464; Бубнов А. Д. В царской ставке. Москва, 2008. – Электронный ресурс. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/russian/bubnov_ad/index.html; Гурко В. И. Война и революция в России. Мемуары командующего Западным фронтом. 1914–1917. Москва, 2007; Болеславский Р. Путь улана. Воспоминания польского офицера. 1916–1918. Москва, 2006; Данилов Ю. Н. Россия в мировой войне, 1914–1915 гг. Берлин, 1924; Деникин А. И. Очерки русской смуты: Крушение власти и армии. Февраль–сентябрь 1917. Минск, 2003; Врангель П. Н. Записки. Ноябрь 1916 – ноябрь 1920. Т. 1. Минск, 2003.
- ⁹ Данилова О. С., Краева Т. В. Французская военная миссия в России (1916–1919) и воспоминания ее сотрудников о пребывании на Урале // Наука. Человек. Общество. Вестник Уральского отделения РАН. № 1, 2011. С. 87–102; Слуцкая Л. В. Французы на службе интересов Советской России: политический аспект сотрудничества // Вышэйшая школа. 2011. № 4. С. 45–49; Слуцкая Л. В. Деятельность Французской военной миссии в России (1916–1919 гг.) // Весці Нацыянальнай акадэміі Беларусі. 2013. № 3. С. 77–81.
- ¹⁰ Данилова О. С. Жюль Легра: новые штрихи к портрету (по материалам личного фонда) // Французы в научной и интеллектуальной жизни России XIX века. Москва, 2013. С. 26–49.
- ¹¹ Ministère des Affaires étrangères (AMAE). Centre des Archives diplomatiques de La Courneuve. Série Guerre 1914–1918, Russie. Dossiers 681–682. Propagande française. *За предоставленный документ выражаю особую благодарность кандидату исторических наук, моей близкой подруге Даниловой Ольге Сергеевне.*
- ¹² Legras J. Mémoires de Russie. Paris, 1921. P. 11.
- ¹³ Legras J. Mémoires de Russie. P. 23.

- ¹⁴ Лемке М. К. 250 дней в царской ставке. 1916. Минск, 2003. С. 509–510.
- ¹⁵ Legras J. Mémoires de Russie. P. 24.
- ¹⁶ В. М. Драгомиров после начала войны возглавлял штаб 3-й армии под командованием генерала Н. В. Рузского, а в марте 1915 г. был назначен начальником штаба Юго-Западного фронта, сменив в этой должности генерала М. В. Алексеева – *прим. авт.*
- ¹⁷ Legras J. Mémoires de Russie. P. 25
- ¹⁸ Ibidem. P. 33.
- ¹⁹ Ibidem. P. 152–153.
- ²⁰ Ibidem. P. 153.
- ²¹ Ibidem. P. 153–154.
- ²² Ibidem. P. 152.
- ²³ Ibidem. P. 75.
- ²⁴ Ibidem. P. 50.
- ²⁵ Ibidem. P. 84.
- ²⁶ Ibidem. P. 153
- ²⁷ Ibidem.
- ²⁸ Ibidem. P. 30
- ²⁹ Ibidem. P. 31–32.
- ³⁰ Ibidem. P. 159.
- ³¹ Ibidem. P. 31–32.
- ³² Ibidem. P. 82
- ³³ Legras J. Mémoires de Russie. P. 159–160.
- ³⁴ Данилова О. С. Пьер Паскаль – политический и духовный путь. По материалам французских архивов // Россия и Франция: XVIII–XX века. Москва, 2011. Вып. 10. С. 221–242.
- ³⁵ Паскаль П. Русский дневник: Во французской военной миссии (1916–1918). Екатеринбург, 2014. С. 24; См.: Pascal P. Mon journal de Russie: à la mission militaire française, 1916–1918. Lauzanne, 1975. P. 14.
- ³⁶ О японской военной миссии // Правительственный вестник. 17 авг. 1916. С. 2; О сербской военной миссии // Правительственный вестник. 2 окт. 1916. С. 2.
- ³⁷ Legras J. Mémoires de Russie. P. 17.
- ³⁸ Белевская М. Ставка Верховного Главнокомандующего в Могилеве. 1915–1918. Воспоминания. Проза. Гродно, 2001. С. 26.
- ³⁹ Паскаль П. Русский дневник: Во французской военной миссии (1916–1918). Екатеринбург, 2014. С. 67
- ⁴⁰ Там же. С. 130.
- ⁴¹ Там же. С. 132.
- ⁴² Там же. С. 161
- ⁴³ См.: Там же, с. 132; 161. См.: Pascal, P. Mon journal de Russie. P. 97.
- ⁴⁴ Там же. С. 132
- ⁴⁵ Там же. С. 123.
- ⁴⁶ Паскаль П. Русский дневник. С. 100.
- ⁴⁷ Там же. С. 88–89.

- ⁴⁸ Pascal P. Mon journal de Russie: à la mission militaire française, 1916–1918. P. 111.
⁴⁹ Паскаль П. Русский дневник. С. 211.
⁵⁰ Там же. С. 246.
⁵¹ Pascal P. Mon journal de Russie. P. 177.

ВОБРАЗ ГОРАДА Ў ДЫСКУРСЕ БЕЛАРУСКАГА ХРЫСЦІЯНСКА-ДЭМАКРАТЫЧНАГА ПЕРЫЯДЫЧНАГА ДРУКУ Ў МІЖВАЕННЫ ЧАС¹

Аляксандр Пагарэлы

мгр. (Варшава)

Summary

During interwar years in West Belarus, neither large-scale urbanization nor industrialization took place. However, for Belarusians, and first of all their intellectual and political leaders, the perspective of modernization, social change and their moral, psychological and cultural implications were deeply troubling. Both social and cultural anthropology are important for the study of these problems. Interwar Belarusian Christian Democratic periodicals are the focus of the analysis. The analysis of the discourse of these periodicals and its sociocultural aspects shows that anxieties of urbanization and the attitudes toward the interwar West Belarusian city were closely related to the way Belarusian Christian democratic intellectuals and politicians viewed modernity.

*Галоўнай аздобай нашых гарадоў
і мястэчак з'яўляюцца касцёлы.
Толькі ў цывілізаваных краінах грамадскія
будынкі і прыватныя палацы насмельваюцца
падняць сваю галаву па-над вяршынямі
касцельных вежаў. У нас вежы і фасады касцёлаў
надаюць твар гарадам, бо мы яшчэ
маладыя паводле цывілізацыі, бо мы яшчэ дзеці!
Уладзіслаў Сыракомля, 1857 г.*

Уводзіны

У беларускім кантэксце адносіны да сучаснай гарадской цывілізацыі складваліся своеасабліва. У мадэрную эпоху беларусы ўвайшлі як пераважна аграрнае перыферыйнае грамадства, дзе вядучую ролю адыгрывалі не прамысловасць, гарады і гарадскі сярэдні клас, а землеўладальнікі і імперскі бюракратычны апарат². Вясковае насельніцтва, якое мы сёння называем “сялянамі”³, складала пераважную большасць у параўнанні з іншымі групамі. Спецыфічную ролю ў беларускім грамадстве адыгрывала змаргіналізаваная і дэнабілітаваная дробная шляхта. З гэтых групаў рэкрутаваліся прадстаўнікі духавенства.

Гэтыя ж групы мелі вельмі неадназначнае стаўленне да розных бакоў жыцця мадэрнага горада. Яно кшталтавалася таксама іх поглядам на эканамічны чыннік. Часцяком, але не заўжды, у сялян, шляхты і духавенства прысутнічала негатыўнае стаўленне да духу прадпрымальніцтва, ініцыятыўнасці і рызыкі⁴. Тым не менш нельга сцвярджаць, што адносіны гэтых груп да горада і розных бакоў яго жыцця маюць нейкае пазагістарычнае вымярэнне. Такія рэакцыі якраз з’яўляюцца гістарычна і сацыякультурна абумоўленымі. Гэтыя групы, якія склаліся ў дамадэрных і даіндустрыяльных ці дакапіталістычных умовах, на розных этапах самі спрыялі развіццю рынкавых адносінаў. Польскі гісторык ідэй і інтэлігенцыі Ежы Ядліцкі (Jerzy Jedlicki) назваў рэакцыю часткі кансерватыўных польскіх і еўрапейскіх мысляроў і пісьменнікаў XIX ст. на розныя праблемы і крызісы гарадскога жыцця “працэсам супраць горада”⁵.

Крытыка горада і яўная альбо няяўная ідэалізацыя вёскі як ягонай пэўнай супрацьвагі праяўляецца як апазіцыя міфічных настальгіяў⁶. Такая крытыка таксама магла насіць прэвентыўны і запазычаны характар. Як адзначаюць той жа Е. Ядліцкі і амерыканская даследчыца Лора Энгельштэйн, боязь расійскай і польскай інтэлігенцыі надыходу заходняй індустрыяльнай і гарадской мадэрнасці была абумоўленая звязанымі з гэтым працэсам сацыяльнымі зменамі. Прычым боязь з’явілася яшчэ да пачатку індустрыялізацыі і ўрбанізацыі. Паводле Е. Ядліцкага, самакрытыка, запазычаная з Англіі, Францыі ці Германіі, змяняла сваю функцыю і ператваралася ў абвінавачванне сацыяльнага зла, якое толькі патэнцыяльна пагражала звонку⁷.

Горад у такіх умовах уяўляўся не толькі як поле магчымасцяў, але і крыніца рызыкі. Стварыўшы ўяўленне пра своеасаблівы “санітарна чысты” варыянт вясковай культуры і адпаведнага ёй селяніна, міжваенныя заходнебеларускія інтэлектуалы і палітыкі, якія будуць прадметам нашага разгляду, мусілі прадухіляць небяспекі, якія ў рэальнасці ці толькі ў іх уяўленнях пагражалі сяля-

нам. Гэта было характэрна не толькі для беларускага кантэксту. Можна казаць пра досыць частую праяву вясковага папулізму ў палітыцы і культуры краінаў Усходне-Цэнтральнай Еўропы⁸.

Заходнебеларускія інтэлектуалы і палітыкі фармулявалі сваю крытыку, абапіраючыся на ідэі, якія сфарміраваліся ў Заходняй Еўропе і Паўночнай Амерыцы, запазычваючы яе ў прыхільнікаў, напрыклад, віктарыянскіх поглядаў на лепшае, больш справядлівае і гарманічна ўладкаванае грамадства. Антыўрбаністычная крытыка нараджалася якраз у асяроддзі гарадскога сярэдняга класа, артыкулявалася інтэлектуаламі, якія з яго паходзілі. Яна настальгічна падкрэслівала перавагі сялян і сялянства, вясковага ладу жыцця над анархічным і хаатычным горадам, дзе рэй вялі “натоўпы”⁹. Характар маральнай уявы моцна адбіваўся на ідэях аб горадзе і гарадскім ладзе жыцця¹⁰.

Менавіта са спасылкай на замежны досвед, як аўтарытэтны і прыкладны, сцвярджалася перавага вёскі над горадам у беларускім кантэксце. Аўтарытэт гэты вымяраўся якраз прамысловым развіццём і ўрбанізацыяй. Але не горад, а менавіта вёска становілася ў такім уяўленні больш адпаведнай патрабаванням сучаснасці: *“Заграніца, якая даўно нас вытэрадзіла ў разбудове местаў і фабрык, дзесяць гадоў ужо з лішкам як агледзелася, што пайшла ў гэтым кірунку задалька. Сягоньня на Зах. Эўропе ідзе кліч “Назад у вёску”. А каб зрабіць вёску больш магчымай у сэнсе жыццёвых выгодаў, пазакладаліся там асобныя таварыствы, якія радзяцца з сабой на міжнародных з’ездах”*¹¹.

Такі ход думкі ставіў пад сумнеў неабходнасць развіцця беларускага грамадства ў накірунку індустрыялізацыі і ўрбанізацыі. Гэты прыклад прэвентывнай крытыкі горада і ўрбанізацыі блізкі да таго, што эканаміст Торстэйн Вэблен называў “перавагамі адсталасці”¹².

У гэтай сувязі вельмі цікава паглядзець на міжваенны перыяд, калі ўтварыўся цэлы корпус тэкстаў і сфармаваўся комплекс ідэй, якія сёння з’яўляюцца прадметам увагі айчынных даследчыкаў, што вывучаюць працэсы мадэрнізацыі і развіцця нацыянальнай самасвядомасці, вядуць дыскусіі аб нацыянальнай ідэнтычнасці ды інш. Міжваенная Заходняя Беларусь уяўляе асаблівы выпадак у кантэксце вывучэння асаблівасцяў горада і гарадскога ладу жыцця.

Па-першае, тут не адбывалася ні буйнамаштабнай урбанізацыі вясковага насельніцтва, ні імклівага развіцця прамысловасці ў гарадах. Паказчыкі ўрбанізацыі ў Віленска-Троцкім і Наваградскім ваяводствах былі роўныя нулю¹³. Рэгіён у выніку вайны, якая пачалася ў 1914 г. і скончылася толькі на пачатку 1920-х гг., узброеных канфліктаў рознай інтэнсіўнасці, якія спарадычна ўспыхвалі на заходнебеларускіх тэрыторыях, быў моцна спустошаны

і разбураны. У выніку ўсталявання новых межаў і палосаў размежавання паміж БССР і СССР, Польшчай, Латвіяй і Літвой былі парушаныя і разарваныя старыя гаспадарчыя сувязі. Паводле прызнання тагачасных назіральнікаў, эканамічная і сацыяльная стагнацыя, крызіс характарызувалі жыццё заходне-беларускіх тэрыторый міжваеннай Польшчы¹⁴.

Па-другое, у ладзе жыцця міжваеннага грамадства адбывалася шмат цікавых і разнастайных зменаў, якія перш за ўсё мелі месца ў гарадах. Змянялася штодзённае жыццё, з'яўляліся новыя віды транспарту і камунікацыі, развівалася гарадская інфраструктура¹⁵. Пры гэтым вяскоўцы, мужчыны і жанчыны, сутыкаліся з горадам не толькі як гандляры на рынках ці кірмашах або як сезонныя рабочыя, пакаёўкі ці наведнікі бюракратычных ды іншых устаноў. Горад закранаў іх жыццё таксама ўскосна праз новыя віды забаў, тавараў, сацыяльных ініцыятыў, палітычную актыўнасць, сродкі масавай інфармацыі ды інш. Пры гэтым што вясковае жыццё не магло падрыхтаваць селяніна да існавання ў горадзе¹⁶, адасобіцца і ізалявацца цалкам ад яго было немагчыма.

Для разгляду былі абраныя беларускія хрысціянска-дэмакратычныя выданні, менавіта: “Беларуская крыніца”, “Самапомач”, “Хрысціянская думка”, “Шлях моладзі”. Ім удалося стварыць сімвалічную публічную сферу, унутры якой вяліся спрэчкі аб палітыцы і адукацыі, беларускасці і сучаснасці. Пры аналізе гэтых выданняў трэба ўлічваць некаторыя асаблівасці дыскурса, ідэалогіі і рыторыкі заходнебеларускага друку, тых групаў і друкаваных органаў, якія адкалоліся ад хрысціянска-дэмакратычнай плыні (“Беларускі фронт”, “25 сакавіка”).

Збольшага рэактыўны ці рэагуючы характар (не трэба бытаць з “рэакцыйнасцю”, тым больш у ключы, у якім гэтае паняцце выкарыстоўвалася савецкай ідэалогіяй) і абарончая прырода гэтага дыскурса вынікалі з папулізму і асаблівасцяў вясковай і местачковай, сялянскай і дробнашляхецкай аўдыторыі. Не здольнасць да рызык і інвестыцый, інавацый і поспеху, а асцярожнае стаўленне да зменаў, думка пра выжыванне, маральная паніка і алармізм часцяком прысутнічалі ў стаўленні да горада.

Нельга з самой прыналежнасці разгляданых намі выданняў да хрысціянска-дэмакратычнай плыні рабіць выснову аб самавідавочнасці тых каштоўнасных прыярытэтаў і эстэтычных упадабанняў, якіх яны прытрымліваліся. Свецкія ідэі і ідэалогіі таксама мелі велізарнае значэнне для гэтых друкаваных выданняў. Тым больш нельга забываць, што нават месца рэлігіі ў палітычнай праграме Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі (з 1936 г. – Беларускага Народнага Аб'яднання), а таксама тых групаў, што дыстанцыяваліся ці адкалоліся ад яе, было ўвесь час прадметам дыскусіі¹⁷. Менавіта гэтыя праблемы, як

і праблема рэалізацыі свайго ўласнага бачання мадэрнасці як хрысціянскай, разглядаліся ў тэкстах хрысціянска-дэмакратычных выданняў як жыццёва важныя.

Дылемы і супярэчнасці ў пытаннях мадэрнасці і горада былі характэрныя не толькі для заходнебеларускай думкі, але таксама інтэлектуальных і палітычных элітаў іншых сляянскіх народаў Усходне-Цэнтральнай Еўропы. Як мадэрнізаваць сляянства, ператварыць гэтую традыцыйную саслоўную групу ў нешта новае і захаваць яе? Як утрымаць яе энергію ў рамках, каб не дапусціць бунту? Як змяніць гэтую групу цалкам, не змяняючы нічога і не губляючы яе ўяўныя ці рэальныя культурныя і маральныя каштоўнасці ў працэсе сацыяльнай трансфармацыі?¹⁸

Тэзы, звязаныя з горадам, маглі пастулявацца досыць катэгарычна. Аднак менавіта антытэтычны характар і супрацьпастаўленне з'яўляліся зыходным пунктам суджэнняў аб горадзе: *“Перш чым ставіць вёсцы свае дамаганні, яе трэба разумець. Вёска ніколі не будзе месцам [вылучана ў арыгінале – АП], але і места ня ў сілах даць таго, што можа даць вёска. У гэтай плошчы і трэба шукаць развязкі”*¹⁹. Такая фармулёўка праблемы не была адзіным меркаваннем адносна ўзаемадзеяння горада і вёскі.

Адным з наступстваў таго, што беларусы не мелі ўласнага гарадскога сярэдняга класа, за адзінкавымі выключэннямі, было тое, што прадстаўнікі беларускіх інтэлектуальных і палітычных колаў часцяком не валодалі прыватнай нерухомай маёмасцю ў гарадах. Гарады тым не менш з'яўляліся для беларусаў арэнай палітычнага, культурнага і інтэлектуальнага жыцця. Аднак беларускія ўстановы, а таксама мерапрыемствы, як паказаў прыклад Гародні, часцяком месціліся ці ладзіліся ў гатэлях²⁰, якія часта служылі і месцам жыхарства асобных дзеячаў і актывістаў.

Некаторыя гістарычна важныя для беларускага нацыянальнага дыскурса гарады, асабліва Вільня, заставаліся прадметам своеасаблівага культу²¹. Тут трэба спыніцца на асаблівасцях беларускага асяродку ў Вільні міжваеннага перыяду. Абставіны, у якіх ён існаваў, не маглі не пакінуць свой адбітак. Максім Танк у ягонай характарыстыцы ўжыў слова «калонія». Сапраўды, большасць як беларускага студэнцтва, так і беларускіх дзеячаў сталага ўзросту не мела ў Вільні ўласнага жылля.

Часцяком месцам пражывання былі беларускія ўстановы. Студэнты і некаторыя дзеячы жылі на здымных кватэрах і пакоях. Часам месцам для жылля станавіліся кухні ў дамах іншых беларускіх дзеячаў, дзе начавалі студэнты. Тут варта прыгадаць эпізод з апісання ксяндзом Янам Тарасевічам (1892–1978) свайго прыезду ў 1935 г. у Вільню. Якраз прыбыццё на кватэру на вул. Полац-

кай было момантам, калі ён адчуў сябе сярод беларусаў, «сярод [...] гэтак гарача любячай свой народ беларускай інтэлігенцыі»²². Гаворка ідзе не пра праблему дэфіцыту фізічнай прасторы ці адсутнасці публічных форумаў, дзе беларускія актывісты маглі выказвацца. Хутчэй, можна казаць пра своеасаблівую перцепцыю сябе, прасторы, уласных магчымасцяў і свайго месца адукаванымі беларускімі дзеячамі.

Адсутнасць прыватнай уласнасці абвастралася ўзмацненнем дыскрымінацыі беларусаў паводле нацыянальнай прыналежнасці. Напрыканцы 1930-х гг. беларускія актывісты не маглі не тое што набыць дзялянку зямлі ці дом у горадзе, яны не маглі нават набыць зямлю ў спадчыну. Важнасць замацавання эканамічных пазіцый у горадзе для прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей добра разумелі польскія спецслужбы²³.

Горад у мадэрнасці, як сцвярджаў амерыканскі гісторык Карл Шорске (Carl Schorske), рэпрэзентуе пэўныя ідэі ці сукупнасць ідэй. Горад выступае ў якасці кропкі, вакол якой вядуцца спрэчкі пра самую прыроду таго, чым горад з'яўляецца. Ён вылучаў тры ключавыя тэмы горада ў еўрапейскай думцы цягам двух стагоддзяў мадэрнай эры ад Вальтэра да Шпенглера, якія ідуць у храналагічнай паслядоўнасці: горад як дабро, горад як зло і горад па-за межамі дабра і зла²⁴.

Таксама трэба пагадзіцца з тэзісам К. Шорске, што «думка аб горадзе не ўзнікае ў герметычнай ізаляцыі. Яго вобраз фарміруецца пры дапамозе своеасаблівай прызмы ўспрымання, якая вынікае з атрыманай у спадчыну культуры і трансфармуецца пад уплывам асабістага досведу...»²⁵

Гэта асабліва важна, калі мы гаворым пра здабыткі сацыякультурнай антрапалогіі, якая надае першаснае значэнне вывучэнню культурнай сістэматызацыі досведу індывідаў і групаў. Выкарыстанне напрацовак гэтай дысцыпліны дапаможа раскрыць сувязі паміж сацыякультурнымі чыннікамі і працэсамі стварэння ідэалогіі.

Калі звярнуцца да вылучаных Карлам Шорске тэмаў горада ў еўрапейскай думцы і суаднесці іх з заходнебеларускім досведам, трэба адзначыць адначасовае сумяшчэнне гэтых трох тэмаў: горада як дабра, як зла і як таго, што знаходзіцца па-за добром і злом. Гэта было звязана з асаблівасцямі развіцця беларускага нацыянальнага руху, беларускага грамадства наогул і ягоным уступленнем у мадэрную эпоху. Вільня, Гародня, Слонім ды іншыя гарады былі не толькі геаграфічнымі аб'ектамі, але і дыскурсіўным полем, на якім сутыкаліся не проста ідэі горада, а шырокае бачанне таго, што такое беларусы, якія іх каштоўнасці і дзе яны знаходзяцца ў параўнанні з «заходняй цывілізацыяй» ці суседзямі ўвогуле.

У рамках ідэалагічных дыскусій на старонках хрысціянска-дэмакратычных выданняў уласна хрысціянству дэкларатыўна адводзілася галоўная роля побач з свецкімі канцэпцыямі нацыі, класа, прагрэсу і мадэрнізацыі. Аднак адна тэма выходзіла за іх рамкі. Матыў крызісу тагачаснай еўрапейскай цывілізацыі абспіраўся на творчасць мысляра Освальда Шпенглера, які дыягнаставаў гэты крызіс яшчэ перад Першай сусветнай вайной. Аднак у ягонай схеме крызісу цывілізацыі хрысціянству не было месца²⁶. Шпенглерыянства, а асабліва кніга “Заняпад заходняй цывілізацыі” (“*Der Untergang des Abendlandes*”), было надзвычай папулярным у міжваеннай Польшчы, каб тыя ж беларускія хрысціянска-дэмакратычныя выданні маглі цалкам адмовіцца ад выкарыстання тэмы крызісу²⁷.

Яшчэ адным істотным элементам, які з асаблівай вастрывай праяўляецца менавіта ў першых двух аспектах ідэі горада, якія вылучыў К. Шорске, была культурна-ідэалагічная апазіцыя – “паверхня-глыбіня”. Яна выступае ў форме таго, што сапраўднае аблічча і прырода з’яў і рэчаў у горадзе схаваныя за паверхняй, якая скажае і накладвае маску на іх рэальную форму і сутнасць. Ключом да разумення і “зрывання маскі”, адкрыцця таго, што ляжыць пад паверхняй, становіцца кіраванне ідэалогіяй хрысціянска-дэмакратычных выданняў. Пры гэтым крытэрыі прымальнасці і адпаведнасці тых ці іншых культурных аспектаў не тлумачацца. Яны нібыта зразумелыя, хоць у рэальнасці ідэалагічна абумоўленыя. Такі падыход да падзелу рэчаіснасці на непраўдзівую і праўдзівую прысутнічае не толькі ў марксізме ці нацыяналізме, але таксама ў сярэднявечнай хрысціянскай філасофіі і г. д.²⁸.

Горад як дабро

Горад на старонках хрысціянска-дэмакратычнага беларускага друку ўяўляўся як месца для палітычных і культурных устаноў, у якія беларусы маглі звяртацца для вырашэння сваіх праблем. Зрэшты, у той самай Вільні якраз і месціліся рэдакцыі беларускіх газет²⁹.

Матэрыялы з Вільні з’яўляліся ў кожным выпуску беларускага хрысціянска-дэмакратычнага друку. Існавала асобная газетная рубрыка пра здарэнні ў Вільні. Яе дапаўняла інфармацыя рубрыкі “З беларускага жыцця” ў “Беларускай крыніцы” і пазней у “Хрысціянскай думцы”, якая распавядала пра культурнае, палітычнае і рэлігійнае жыццё беларусаў у Вільні.

Іншыя гарады Заходняй Беларусі не так часта патраплялі на старонкі друку ў сувязі са штодзённымі падзеямі. Цікавы прыклад Гародні. У першай палове 1920-х гг. газета “Крыніца” мела там свайго карэспандэнта ці карэспандэнтаў,

якія распавядалі ў асноўным пра дзейнасць мясцовых беларускіх арганізацый, рэлігійнае жыццё і мясцовыя здарэнні³⁰. Пазней такія паведамленні зніклі, і з'явіліся зноў толькі ў першай палове 1930-х гг. Пры гэтым у той перыяд яны датычылі не беларускага культурнага, рэлігійнага ці палітычнага жыцця, але судовых працэсаў над беларусамі³¹.

Сцвярджалася, што гораду і вёсцы патрэбна захоўваць сувязь. Яе павінны былі падтрымліваць маладыя гарадскія актывісты і студэнты. Актывістаў, якія прысвячалі сябе справам вёскі, але мелі гарадскі досвед, называлі “грамадзянамі вёскі”. Здольнасць прысвяціць сябе вёсцы вымяралася гатоўнасцю атрымаць адпаведны карысны вопыт³².

Апрача падкрэслівання праблем ператварэння заходнебеларускіх вяскоўцаў у людзей з класовай свядомасцю, выданні беларускіх хрысціянскіх дэмакратаў імкнуліся прышчапіць сваім чытачам беларускую нацыянальную ідэнтычнасць. Сярод найважнейшых элементаў такой ідэнтычнасці фігуравала гісторыя³³.

Паводле беларускага друку, гісторыя і мінулае беларусаў былі цесна звязаныя з гарадамі. Продкі беларусаў засноўвалі гарады. Таксама гарады ў мінулым былі месцамі нараджэння значных постацяў нацыянальнай культуры. Напрыклад, Францыска Скарыны (каля 1490 – каля 1551), асоба якога ў міжваенны перыяд усабляла такую сферу дзейнасці нацыянальных актывістаў, як школьніцтва³⁴.

Менавіта мінулае рабіла легітымнай трактоўку сучасных гарадоў Заходняй Беларусі як беларускіх. Так, карэспандэнт з Слоніма, які называў сябе яго карэнным жыхаром, падкрэсліваў значнасць гістарычнай ролі гэтага горада. Аўтар сцвярджаў, што “*ўнутры Слоніма культура застаецца і развіваецца свая родная – беларуская*”³⁵.

Але гісторыя не заўсёды была бачнай для вока назіральніка. Сапраўдная сутнасць горада, яго сувязь з беларускім мінулым адкрывалася археалогіяй. Інфармацыя аб археалагічных адкрыццях трапляла і на старонкі беларускіх выданняў. Увагу на іх звярталі таксама хрысціянска-дэмакратычныя газеты і часопісы. Нельга назваць звесткі пра археалагічныя адкрыцці шматлікімі, і не ўсе з іх траплялі нават на першыя старонкі, але ў 1930-х гг. яны сталі прыцягваць большую ўвагу. Найбольш цікавала пытанне: ці жылі продкі беларусаў у Вільні і ў іншых гарадах у Сярэднявеччы?³⁶

Тэма гісторыі дазваляла на сімвалічным узроўні пачаць засваенне гарадской прасторы, бо, як даводзілі цытаваныя хрысціянска-дэмакратычнымі выданнямі дадзеныя аб раскопках у Вільні, Гародні ці Давыд-Гарадку, прысутнасць беларусаў у ранейшыя часы немагчыма абвергнуць³⁷. Гістарычныя і ар-

хеалагічныя сведчанні дазвалялі зазірнуць пад паверхню тагачаснай сітуацыі. Менавіта яны дапамагалі паказаць беларускі характар гарадоў.

Распазнаць гісторыю і беларускасць горада можна было таксама з дапамогай “слядоў”, якія былі бачныя ў сучаснасці. Станіслаў Грынкевіч-малодшы (1912–1966) менавіта так і назваў свой артыкул. Тэкст пад назвай “Сляды беларускай мінуўшчыны ў Гародні” быў апублікаваны ў сакавіку 1939 г. У ім згадваўся Юзаф Ядкоўскі як даследчык гарадзенскай гісторыі. Аўтар, верагодна, вучыўся ў адной з гімназій Гародні ў 1920-я гг.³⁸

Але былі таксама іншыя спробы выявіць беларускі характар горада. Так, хрысціянска-дэмакратычныя выданні звярталі ўвагу на тэндэнцыю надання польскіх назваў вуліцам у мястэчках, гарадах і вёсках альбо перадачу іх выключна ў польскай транслітарацыі³⁹. У канцы 1930-х гг. Беларускае навуковае таварыства высунула ініцыятыву перайменавання шэрагу віленскіх вуліц у гонар беларускіх гістарычных асобаў. Фігуравала 12 персаналіяў уключна з Кастусём Каліноўскім (1838–1864), Францішкам Багушэвічам (1844–1900), канцлерам Львом Сапегам (1557–1633), Францыскам Скарынам ды інш.⁴⁰ Аднак зварот да гарадскіх уладаў Вільні ў лістападзе-снежні 1937 г. не меў выніку.

У самым сімвалічна, культурна і палітычна значным для беларусаў горадзе, у Вільні, мусіў быць касцёл з беларускай мовай набажэнства. Беларусы адзіныя з усіх нацыянальных меншасцей не мелі касцёлаў, дзе б імша адпраўлялася ў іх роднай мове. Апрача нядзельнай службы па-беларуску ў літоўскім касцёле Св. Мікалая, не было іншых магчымасцяў. Гэтая праблема так і не была вырашана⁴¹.

У Вільні былі таксама месцы, якія не звязваліся з нейкім адным гістарычным героем, але былі кропкамі каменарацыі вялікай колькасці беларускіх дзеячаў. Гаворка ідзе пра могількі Росы. З другой паловы 1920-х гг. перыяд святкавання каталіцкага свята Задушак і традыцыйных беларускіх Дзядоў стаў асэнсоўвацца не толькі як памінанне продкаў, але і як нагода для паходу да магільаў беларускіх дзеячаў. Пры гэтым віленскі прыклад прапаноўваўся ў якасці мадэлі для вясковых жыхароў. Так, вяскоўцы ў канцы 1930-х гг. удзельнічалі ў цырымоніі памінання на Росах. Гэтая ўрачыстасць яднала беларусаў, якія належалі да розных канфесій і прытрымліваліся розных палітычных поглядаў⁴².

Павага да памерлых, пашана да гісторыі павінны былі спрыяць пашырэнню нацыянальнай ідэнтычнасці і грамадзянскага пачуцця. Дарэчы, пра аналагічную ролю горада казалі яшчэ дзеячы эпохі Асветніцтва. Так, Жан-Жак Русо пісаў, што “*дамы ўтвараюць мястэчка, а горад – грамадзяне*”. У еўрапейскай думцы горад разумецься як прастора, здольная трансфармаваць асобу, светапогляд і звычкі чалавека, які пачынаў там жыць⁴³.

Вільня стала месцам яшчэ адной публічнай традыцыі, якую прасоўвалі беларускія хрысціянскія дэмакраты ў другой палове 1930-х гг. Гаворка ідзе аб паломніцтве да віленскай Кальварыі. У такіх паломніцтвах маглі браць удзел беларусы як праваслаўнага, так і каталіцкага веравызнання. Такія мерапрыемствы не толькі дэманстравалі згоду паміж хрысціянскімі канфесіямі ў горадзе, але таксама павінны былі сведчыць аб адсутнасці сацыяльных канфліктаў⁴⁴. Яны дапамагалі прадэманстраваць карпаратыўнае адзінства беларускага грамадства ў мініяцюры. Горад уяўляўся як своеасаблівая сцэна, на якой адбываўся палітычны спектакль, змагаліся розныя бачанні палітычнай будучыні беларусаў.

Ва ўяўленнях хрысціянска-дэмакратычных выданняў у будучыні горад і вёска не павінны былі адрознівацца сваёй архітэктурай. Вопыт Паўночнай Амерыкі мог адыграць вырашальную ролю. Досвед амерыканскага будаўніцтва і архітэктуры прыцягваў увагу заходнебеларускага друку. Артыкул, прысвечаны гэтай праблеме, апісваў г. зв. “стыль прэрыяў” і фактычна распавядаў пра дзейнасць знакамітага амерыканскага архітэктара Фрэнка Лойда Райта (1867–1959), хоць яго імя не згадваецца. Ён развіваў ідэю “гарызантальнай архітэктуры” насуперак тэндэнцыі пабудовы шматпавярховых дамоў і хмарачосаў у ЗША⁴⁵.

Горад быў тым асяроддзем, з дапамогай якога беларуская культура магла трапіць у вёску. Развіццё тэхналогій і камунікацый дазваляла ствараць новыя магчымасці для сувязі горада і вёскі, для фармавання якасна новай інфармацыйнай прасторы. Так, у 1927 г. пачала сваю працу радыёстанцыя ў Вільні. Хрысціянска-дэмакратычныя выданні сцвярджалі, што культура для беларусаў-вяскоўцаў павінна быць менавіта вясковай. Гэта мусіла быць культурная прадукцыя, блізкая, як меркавалася, да іх патрэбаў⁴⁶. Ужо 25 сакавіка 1929 г. на віленскай радыёстанцыі прагучалі беларускія песні. Выканаў іх хор пад акампанемент кампазітара Канстанціна Галкоўскага (1875–1963)⁴⁷.

Дзесяцігадовы юбілей віленскага радыё ў верасні 1937 г. стаў нагодай для развагаў пра яго ролю для горада і вёскі. Радыё мела вялікі патэнцыял, каб спрыяць паразуменню паміж імі. Перашкодамі былі высокія кошты на радыёпрымачы, якія па-ранейшаму былі недаступныя для вяскоўцаў. Тым не менш віленская радыёстанцыя мела шанс перахапіць ініцыятыву ў савецкай прапаганды, якую шырылі радыёстанцыі Менска і Масквы⁴⁸.

Аднак толькі прысутнасцю савецкай прапаганды праблемы вёскі не абмяжоўваліся. Эканамічную і сацыяльную сітуацыю напрыканцы 1920-х – у 1930-я гг. апісвалі з дапамогай паняцця “крызіс”. Недахопу ў матэрыялах, якія разглядалі розныя аспекты крызісу і пацвярджалі наяўнасць крызісных з’яваў

і іх наступстваў для жыцця і дабрабыту заходнебеларускіх вяскоўцаў, не было. Таксама вельмі частымі, асабліва ў першай палове 1930-х гг., былі тэксты, якія апісвалі кантэкст і прычыны крызісу, а таксама тлумачылі, чаму яго ўздзеянне на заходнебеларускую вёску было такім моцным. Горад, гарадская прамысловасць у хрысціянска-дэмакратычным друку трактаваліся як шлях выхаду з крызісу. Прамысловасць горада магла прыцягнуць людзей з вёскі і працаўладкаваць іх, як лічылі выданні, блізкія да БХД-БНА. Такім чынам, горад мог адыграць пазітыўную ролю ў вырашэнні эканамічных праблем⁴⁹.

Пазітыўныя бакі горада былі звязаны перш за ўсё з яго гісторыяй, з духоўнай сферай, а таксама з ідэямі і планами больш рацыянальнага ўладкавання жыцця беларусаў у будучыні. У найменшай ступені пазітыў звязваўся з эканамічнай дзейнасцю.

Аднак пытанні, якія задаваліся гораду, і тыя чаканні, якія беларусы звязвалі з ім, не абавязкова павінны былі спраўджацца. Усе пазітыўныя ацэнкі і планы маглі ператварыцца ў сваю супрацьлегласць⁵⁰. Горад мог даць шмат падстаў не толькі для надзеяў, але і для расчаравання. Ён мог уяўляць сабой толькі цень тых станоўчых рысаў, якія на яго праецываліся. Тая ж трансфармацыя светапогляду, звычак і характару чалавека, які звязваў сваё жыццё з горадам, магла прынесці зусім не той вынік, на які разлічвалі беларускія хрысціянска-дэмакратычныя інтэлектуалы і палітыкі. Горад, замест таго, каб быць дабром, мог уяўляцца як зло.

Горад як зло

У своеасаблівым заходнебеларускім “працэсе супраць горада” вядучую ролю адыгрывала эстэтыка, а хутчэй нават своеасаблівая эстэтычная занепакоенасць. Гаворка ідзе не пра вузка зразумелую эстэтыку пры суджэнні аб стылі ці вартасці таго ці іншага прадмета мастацтва ці культуры, а пра шырэйшыя стандарты суджэння, пра адпаведнасць, прыналежнасць і прымальнасць тых ці іншых з’яў і прадметаў паводле стандартаў у рамках пэўнага палітычнага ці ідэалагічнага праекту. Вартасць тут ацэньваецца адпаведна поглядам і густам прадстаўнікоў пэўнай ідэалогіі, сацыяльнай групы ці класа. Важнасць эстэтыкі ў мадэрнасці падкрэслівалася ў сувязі з яе месцам у сацыялістычных ідэалогіях. Вялікае значэнне мела эстэтыка як у вузкім, так і шырокім значэнні ў палітычных і мастацкіх праектах інтэлектуалаў Усходне-Цэнтральнай Еўропы⁵¹.

Адкідванне і адмаўленне, жорсткая крытыка той ці іншай з’явы абапіраліся на пэўныя ідэалагічныя падставы, якія ў выданнях БХД не мелі выключна

рэлігійнага паходжання. Можна казаць пра сацыякультурную абумоўленасць такіх стандартаў сярод беларускіх хрысціянска-дэмакратычных дзеячаў. Эстэтычныя суджэнні пра вартасць і прымальнасць той ці іншай з’явы, звязанай з горадам, звярталіся перш за ўсё да вясковай культуры, ідэалізаванага рамантычнага вобраза вяскоўца. Гэта тлумачыцца тым, што самі прадстаўнікі хрысціянска-дэмакратычнай плыні паходзілі з вёсак і мястэчак, і зварот да ідэалізацыі вясковага ладу жыцця мог мець настальгічны характар.

Яшчэ адной прымай, праз якую глядзелі на прымальнасць ці непрымальнасць той ці іншай з’явы ў гарадскім уяўным ці рэчаісным кантэксце, быў рамантычны антыкапіталізм. Гэта была рэакцыя на імклівыя сацыяльныя і эканамічныя змены, бурлівую індустрыялізацыю, урбанізацыю, распад традыцыйных структур і сацыяльных сувязяў. Гэта нельга назваць ідэалогіяй. Сутнасць рамантычнага антыкапіталізму – гэта адмаўленне, непрыманне і крытыка пэўных аспектаў мадэрнага грамадства⁵². З гэтым жа была непасрэдна звязана і канцэпцыя культурнага капіталу⁵³ ці культурнай спадчыны, якая, паводле хрысціянскіх дэмакратаў, мела большую вартасць, чым эканамічная складовая грамадства.

Трэцім кампанентам у палітыцы негатыўнага эстэтычнага суджэння станавілася канцэпцыя цялеснасці. У гэты перыяд шырока выкарыстоўваліся цялесныя метафары, якія адносіліся да вобразаў нацыі, грамадства і дзяржавы. Гэта быў спосаб размовы аб нацыі і палітыцы, сацыяльных праблемах, які датычыў як нейкіх лакальных праблем, так і агульнаграмадскіх палітычных пытанняў. Такія праблемы пагражалі ўяўнаму адзінству нацыі як цела⁵⁴.

Калі ў эканамічнай сферы горад мог асэнсоўвацца як адказ на пытанні, якія стаялі перад беларусамі, то ў галіне канструявання ідэнтычнасці ідэалізаванага вобраза беларускага вяскоўца горад пагражаў разбурэннем і знішчэннем яго “чысціні”⁵⁵. Тут на першы план выходзіў ужо не эканамічны крызіс. Першаснае значэнне набывалі розныя тэорыі заняпаду, маральнай і цывілізацыйнай дэградацыі. Горад у такіх тэорыях уяўляўся як асяродак небяспекі для маральнага і псіхічнага стану, які спрыяў знікненню традыцыйных сувязяў індывідаў, рабіўся ўвасабленнем зла⁵⁶.

Адпаведна, не выпадае здзіўляцца, што горад успрымаўся як крыніца негатыўных з’яў, якія нараджалі трывогу і страх. Характар такога крызісу быў значна шырэйшы за эканамічны. Гэта быў маральны і цывілізацыйны крызіс. Часамі гэта спараджала досыць яркія і вобразныя параўнанні, якія павінны былі рэзаніраваць з жыццёвым досведам (*lebenswelt*) чытачоў-сялян як супрацьпастаўленню ўсяго досведу, што выступаў падмуркам разгляду рэчаў як такіх і надзеленых значэннем. Вёска ператваралася ў ахвяру негатыўных уплываў го-

рада. Гэта можа праілюстраваць пасаж, аўтарам якога з'яўляўся Янка Пазняк (1887 – пасля 1939): *“Прычынай гэтага усяго [крызісу] ёсць маральны ўпадок. Разумею гэнае слова шырэі: гэта навеў гнілля, які пераносіцца з гораду ў вёску!”*⁵⁷

Горад і гарадское асяроддзе выразна адрозніваліся ад вясковага. Гэтай розніцы надавалася маральнае вымярэнне. Погляд на горад адштурхоўваўся ад уяўнага вобраза селяніна і вясковай культуры, які існаваў у ідэалах заходнебеларускіх хрысціянскіх дэмакратаў. Вяскоўцы яшчэ *“не сапсавалі крыві атрутай мяшчанскай псеўдакультуры”*. Сяляне былі вышэй паводле сваіх маральных якасцяў не толькі за мяшчан, але і за *“шляхецка-арыстакратычнае”* асяроддзе. Небяспека пагражала вучнёўскай моладзі, што пераехала ў горад. Апынуўшыся там, студэнт ці гімназіст патрапляе *“над уплыў сапсутых кругоў мяшчанскіх і панскіх і пачынае чурацца працы, пасля сваёй народнасці і нават бацькоў сваіх”*⁵⁸.

Ва ўяўленнях хрысціянска-дэмакратычнага друку прасочвалася дакладная сувязь паміж стратай патэнцыйнай ці набытай беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці прадстаўнікамі моладзі ў горадзе і маральным кантэкстам такой страты. Паланізацыя магла быць вынікам маральнай дэградацыі асобы пад уплывам гарадскога асяроддзя. Нават адукацыя, якая падавалася абаронай ад негатыўнага ўплыву, выяўлялася, хутчэй, яго правадніком. Моладзь папярэдзвалі пра небяспеку гэтай з'явы ў артыкулах, якія нагадвалі біблейныя прыпавесці⁵⁹.

Трывога аб дэмаралізацыі тых, хто сутыкаецца з горадам, часам праецыравалася на вобраз “іншага”, як у апісанні французскай вёскі на старонках часопіса “Шлях моладзі”. Сітуацыя там была выбрана, каб падкрэсліць, што людзі, якія губляюць сувязь з вёскай і зямлёй, губляюць і сваю маральнасць. Аўтар артыкула глядзеў на Францыю праз “беларускія акуляры” і хрысціянска-дэмакратычнае ідэалагічнае шкло: *“Шмат ваколіц Францыі маюць пустуючыя вёскі. Гаспадары іх кінулі вёску, зямлю, забілі хаты дошкамі, а самі паехалі ў гарады, дзе лягчэй і прыямней пражыць, але і лягчэй дэмаралізавацца”*⁶⁰.

Рамантызаваны вобраз селяніна на старонках хрысціянска-дэмакратычнага друку ўключаў ў сябе і такія яго бакі, як наіўнасць і прастадушнасць. Але яны маглі прынесці вяскоўцам непрыемнасці, бо іх маглі падмануць людзі з горада. Жыхар вёскі больш наіўны і значна менш інфармаваны ў параўнанні з гараджанамі, у чым не сумняваліся не толькі палітыкі-папулісты, як абаронцы інтарэсаў вяскоўцаў, але і некаторыя даследчыкі⁶¹.

Часам нават адсутнасць буйных гарадоў інтэрпрэтавалася пазітыўна, бо дзякуючы гэтаму беларусам, якія разумеліся не як асобныя індывіды, але як

элементы карпаратыўнага нацыянальнага цэлага, нібыта не пагражала небяспека. Адзін з вядучых інтэлектуалаў хрысціянска-дэмакратычнага асяроддзя Станіслаў Грынкевіч-старэйшы (1902–1945), напрыклад, на старонках “Беларускай крыніцы” сцвярджаў, што якраз адсутнасць буйных гарадскіх цэнтраў на беларускіх землях і захаванне “супорай сялянскай маральнасці” не дазволілі шырока распаўсюдзіцца венерычным хваробам.

Некаторыя аўтары менавіта з гарадамі звязвалі распаўсюджанне “распусты” і венерычных хваробаў. У іншым матэрыяле “Беларускай крыніцы”, надрукаваным праз некалькі месяцаў пасля папярэдняга, праблема ставілася так: “*Да вайны ў нас аб венерычных хваробах ня чуваць было, а цяпер яны прыймаюць страшныя разьмеры, разносяць іх усялякія бадзьякі і нашыя людзі, якія набывалі ў горадзе або ў войску...*”⁶²

Усё гэта ўпісвалася ў вобраз горада як крыніцы зла. Адпаведна, вёска бедавала і страчвала свае станоўчыя якасці менавіта па віне горада. Тут таксама прысутнічаў настальгічны матыў пра даваенны перыяд як больш дасканалы і пазбаўлены праблемаў.

Горад часам уяўляўся найпрост фізічна небяспечным асяроддзем. Паведамленні пра гвалт з ужываннем зброі, пра ахвяры сеялі трывогу і былі як кравым пацвярджэннем страху перад горадам, апраўданнем яго дэманізацыі. Дарэчы, у пасляваенныя гады інцыдэнты са стралянінай у гарадах усходніх ваюводстваў Польшчы, не звязаныя з крымінальным бандытызмам, перыядычна здараліся па віне звольненых у запас вайскоўцаў ды іх сваякоў⁶³. Да таго ж на гарадскім бруку маглі мець месца беспарадкі і хваляванні, вынікам якіх былі чалавечыя ахвяры і страта маёмасці. Гаворка ідзе аб антысеміцкіх выступленнях, якія цягам 1930-х гг. адбыліся ў Гародні і Вільні. Падкрэслівалася нянавісць пагромшчыкаў да габрэяў, а таксама недарэчнасць саміх беспарадкаў, якія стваралі атмасферу страху і няпэўнасці⁶⁴.

На старонках беларускага хрысціянска-дэмакратычнага друку няма праяў антысемітызму і распальвання нянавісці да габрэяў-гараджан. Так, публікацыя ў “Беларускім фронце”, прысвечаная пагрому ў Берасці ў траўні 1937 г., толькі тлумачыла карані гвалту ў адносінах да габрэйскага насельніцтва, але не апраўдвала яго. У іншых матэрыялах гэтага выдання беларусаў папярэджвалі пра неабходнасць устрымлівацца ад варожасці да суседзяў-габрэяў⁶⁵. Гэтым хрысціянска-дэмакратычным выданні выразна адрозніваліся ад таго ж “Новага шляху”, які ў антысеміцкім ключы інтэрпрэтаваў колькасную і эканамічную перавагу габрэяў у гарадах⁶⁶.

Хоць канцэпцыі крызісаў і тэорыі выраджэння ці дэгенерацыі былі зыходнымі кропкамі для асэнсавання задач, якія стаялі перад заходнебеларускім

грамадствам, яны не абсалютызаваліся. У адрозненне ад шпенглерыянства, беларускія хрысціянскія дэмакраты бачылі выхад з крызісу і мелі пазітыўную праграму эвалюцыйнай трансфармацыі беларускага грамадства. Іх можна аднесці, хутчэй, да гістарычных аптымістаў.

Аднак пакуль такая трансфармацыя заходнебеларускага грамадства не ажыццявілася, на старонках выданняў горад часта фігураваў у якасці цалкам чужой прасторы, якая нават не мела еўрапейскага выгляду і ў якой панавалі беднасць і аднастайнасць. Прыклад такога ўяўлення можна знайсці ў травелогу ксяндза Яна Тарасевіча “На Бацькаўшчыну”, часткі якога друкаваліся ў “Хрысціянскай думцы”, а пазней выйшлі асобным выданнем.

Адразу трэба сказаць, што свае ўражанні аб Гародні ён атрымаў, нават не выходзячы з цягніка: “Але вось і ў Гарадню ўжо ўяжджаем... Усоды панура. Народ, што бачым, дрэнна ды ўбога ўбраны, некаторыя босыя. Дамы, якія відаць, усе старыя, закураныя. Мост, праз які праяжджаем, так, здаецца, і гатоў заваліцца. Словам, зноў самы глыб Азіі прыпамінаецца”. Цікава, што перад гэтым аўтар ахарактарызаваў Варшаву як “азіяцкі” горад⁶⁷.

Гэтае кароткае апісанне горада мае ў сабе матывы арыенталізму, прыпісвання Усходу негатыўных рысаў адсталасці і культурнай другараднасці⁶⁸. Выкарыстанне арыенталізацыі нельга аднесці выключна на рахунак досведу Я. Тарасевіча, які стала жыве ў ЗША. Такі погляд таксама быў звязаны з адмаўленнем той арыенталізацыі і часам негатыўнай экзатызацыі, якую адносна жыхароў Заходняй Беларусі практыкаваў польскі друк, мастацкая і падарожная літаратура. Арыенталізацыя выступала тут як аспрэчванне дамінавання польскай культуры, імкненне падкрэсліць яе чужы і ненатуральны характар адносна горада.

Горад таксама выступаў у ролі падманлівага люстэрка, якое ператварала сапраўдныя характарыстыкі беларускай вясковай культуры і ландшафту ў несапраўдныя. Горад характарызаваўся не толькі як культурна чужы, але і як варожы, здольны сказаць, перайначыць і нават знішчыць. Тут прысутнічала таксама тэма слядоў беларусаў у гарадах і элементаў вясковай культуры, якія на старонках хрысціянска-дэмакратычных выданняў артыкуляваліся як этнічныя сімвалы беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці.

Асобныя здарэнні і з’явы інтэрпрэтаваліся як сістэматычны наступ горада, яго культуры і каштоўнасцяў, на якія глядзелі як на антыкаштоўнасці, на беларускую вёску. У польскай нацыянальнай культуры і формах нацыянальнай ідэнтычнасці, безумоўна, мелася і вясковае вымярэнне, але паколькі на беларусаў глядзелі перш за ўсё як на вяскоўцаў, то супрацьпастаўленне “гарадская культура – вясковае культура” адыгрывала цэнтральную ролю ў канс-

труканні і правядзенні лініі паміж тым, што беларускае, а што – не. Зонай канфлікту была не толькі вёска, але і горад.

Падставай канфлікту маглі стаць творы мастацтва, напрыклад кінастужкі. На горад глядзелі як на месца распаўсюджання непрымальных з пункту гледжання некаторых аўтараў хрысціянска-дэмакратычных выданняў узораў культуры і мастацтва. Але пры гэтым такая рэакцыя на гэтыя творы сведчыла, якія каштоўнасці самі аўтары лічылі найбольш адпаведнымі для заходнебеларускіх вясцоўцаў. Так, у матэрыяле аглядальніка, які выступаў пад псеўданімам “Дзядзька Сцяпан”, асуджалася кінастужка “Культ цела”. Яго абурыла тое, што ў фільме танчылі жанчыны, якія нібыта станавіліся падобнымі да малпаў. Цалкам непрымальным для яго было спакойнае стаўленне да гэтага фільма з боку гарадской моладзі. Кіно, на думку “Дзядзькі Сцяпана”, павінна распаўсюджаць не *“маральную людскую брыдоту”*, а сціпласць⁶⁹.

Новыя сродкі сувязі і камунікацыі ў міжваенны перыяд мелі пазітыўны патэнцыял для развіцця беларускай культуры, але не толькі. Віленская радыёстанцыя рабіла праграмы, прызначаныя для вясцоўцаў. Такія праграмы ўключалі ў сябе беларускія традыцыйныя песні. Рэдакцыйных аглядальнікаў і карэспандэнтаў хрысціянска-дэмакратычных выданняў абурала тое, што такія песні абвясчаліся ў праграме як “народныя песні Віленшчыны”, а не беларускія⁷⁰. Сказанне мовы, неадпаведны рэпертуар, няправільная перадача песень, на іх думку, адбываліся ў асяроддзі, якое не спрыяла беларускай культуры. Беларускія радыёпраграмы з Вільні, Варшавы ці Баранавічаў не маглі ажыццяўляцца таму, што, паводле “Хрысціянскай думкі”, польскі ўрад не прызнаваў існавання беларусаў як асобнага народа⁷¹.

Эстэтычна неадпаведную і фальшывую рэпрэзентацыю вясковай культуры Палесся ўгледзеў наведвальнік II Палескага кірмашу ў Пінску, што адкрыўся ў жніўні 1937 г. Увагу карэспандэнта прыцягнула на выставе мадэль дома, якая павінна была ўвасабляць палескую вясковую хату, але *“фактычна на ўсім Палессі толькі на выстаўцы можна гэткую спаткаць”*. У міжваенны перыяд забудова вёскі змянілася, і гэтыя змены закранулі Палессе, таму пра тыповасць жытла ў такой сітуацыі не выпадала казаць з поўнай упэўненасцю. Аўтару не спадабаўся твар лялькі, апранутага ў традыцыйны палескі строй. На гэты тып паляшучкі яму *“глядзець гадка”*. Тут мы яшчэ раз сутыкаемся з эстэтычнай рэакцыяй, якая спрабуе абапірацца на самавідавочнасць, але падкрэсліваецца выкліканнем цялеснай рэакцыі агіды да таго, што ўяўляецца непрымальным⁷². Чытачоў не павінны былі ўводзіць у зман супярэчныя з эстэтычнымі і маральнымі ўстаноўкамі сітуацыі, калі ад імя беларусаў Віленшчыны прамаўлялі палякі, якія “пераапраналіся” ў беларусаў. Таксама важна звярнуць увагу на

раней адзначанае фактычнае прызнанне, што гарадское асяроддзе з'яўляецца першасным для ацэнкі вясковых прэзентацый⁷³.

Горад уяўляўся як патэнцыяльна небяспечнае асяроддзе. У спалучэнні з яго здольнасцю да негатыўнай трансфармацыі, скажэння і маральнай небяспекі канфлікт вакол слядоў сімвалічнай ці рэальнай прысутнасці беларусаў у горадзе, у Вільні мог прывесці да праяваў адкрытай агрэсіі ў адносінах да іх. Прыкладам можа служыць знішчэнне шылдаў беларускіх арганізацый у Вільні. Таксама аб'ектам нападаў была беларуская друкарня імя Францішка Скарыны⁷⁴.

Асяроддзе горада магло спакусіцца не толькі на такія часовыя элементы гарадскога пейзажу, як шылды, але таксама на тыя сляды беларускай прысутнасці, якія мелі значна большае культурнае і эстэтычнае значэнне. Гаворка ішла пра аб'екты архітэктуры, якім надавалася найвялікшае значэнне.

Улетку 1938 г. увагу газеты “Беларускі фронт” прыцягнула рэалізацыя паліцыяй загаду па зразанні ў вёсках, у павятовых гарадах і ў самой Вільні стрэшковых брамаў. Гістарычнае і культурнае значэнне гэтых брамаў для выдання было бяспрэчным: “Выглядае, што беларускія брамы архітэктурна і ідэалагічна стаяць у сувязі з брамамі беларускіх княжых замкаў”. Утылітарнага значэння такія брамы не мелі, але ў культурным сэнсе, паводле карэспандэнта газеты, былі звязаны з вясельным абрадам прыезду жаніха да нявесты. У матэрыяле адзначалася, што паланізаванае ў сваёй масе віленскае мяшчанства з вялікім шкадаваннем і нежаданнем сустрэла загад паліцыі. На мяшчанства не глядзелі як на частку беларускага народа, а яго культура была для беларускіх вяскоўцаў чужой⁷⁵. Трэба зазначыць, што знаходжанне ў горадзе нейкай сімвалічнай беларускай прысутнасці падмяняла апазіцыю “вясковы – гарадскі” апазіцыяй “нацыянальны – ненацыянальны”.

Падкрэслівалася неабходнасць захаваць хаця б памяць пра гэтыя брамы ў выглядзе фатаграфій для Віленскага беларускага музея Івана Луцкевіча. Паведамлялася, што Беларускае навуковае таварыства зрабіла адмысловы зварот у Міністэрства асветы з тым, каб прыпыніць рэалізацыю загаду ліквідацыі аб'ектаў для “захавання і пазнання даўнейшага беларускага стылю”. Газета выказала занепакоенасць, што шкода ад такой акцыі ўладаў будзе не толькі матэрыяльная, але і культурная, наступствы якой не выправяць “ніякія ўрбанізацыі”⁷⁶.

Улетку 1939 г. падобная практыка распаўсюдзілася і на Гародню. Карэспандэнт віленскага “Слова” паведамляў пра распачатую ў гэты час ў горадзе кампанію па замене драўляных навесаў і брамаў. Такі крок тлумачыўся менавіта эстэтызацыяй. Але калі для выдання ксяндза Гадлеўскага быў важным факт

прыналежнасці гэтых элементаў гарадской архітэктуры да беларускай спадчыны, то для польскага журналіста было важным захаванне “аблічча старой Гародні”, якое патрабуе кансервацыі і рэканструкцыі, а не бурлівай дзейнасці гарадскіх уладаў па выдаленні “неэстэтычных” элементаў архітэктуры⁷⁷.

Ужо напрыканцы 1930-х гг. урбанізацыя стала надзвычай актуальнай, калі яшчэ не ў рэчаіснасці, то, прынамсі, у думках і дыскусіях. Верагодная індустрыялізацыя і ўрбанізацыя, масавае перасяленне заходнебеларускіх вяскоўцаў у гарады нараджала новыя і ўзмацняла старыя непакоі беларускіх інтэлектуалаў і палітыкаў з хрысціянска-дэмакратычных колаў. У гэтым кантэксце прыклад ЗША для беларусаў уяўляўся ў іншым святле.

Згаданая публікацыя газеты “*Slowo*” толькі спрыяла меркаванню, што хуткае прамысловае развіццё і перасяленне беларусаў у гарады прывядзе да іх хутчэйшай асіміляцыі. Земляробчыя народы цяжка падаваліся асіміляцыі, але “*масы меставыя, тым больш згуртаваныя, прамысловыя*” лягчэй было асіміляваць. Такая перспектыва магла прывесці да страты беларускімі вяскоўцамі культурнага капіталу, ідэнтычнасці. Гэта ж супадала з уяўленнямі пра “*людзей кінутых на бруку вялікіх гарадоў і фабрык, людзей без нацыі і гісторыі*”⁷⁸.

Прызма культурнай і ідэалагічнай апазіцыі, праз якую глядзелі на горад, не была адзінай магчымай. Аднак трэба адзначыць і тое, што погляды на горад як на зло падзялялі прадстаўнікі іншых ідэалагічных плыняў. У якасці прыкладу можна прыгадаць паэта, сябра КПЗБ Максіма Танка, які чытаў хрысціянска-дэмакратычныя газеты і часопісы, а таксама асабіста ведаў інтэлектуалаў і палітыкаў гэтага кола, шмат з кім сябраваў⁷⁹. У дзённікавым запісе ад 16 чэрвеня 1939 г. знаходзім вельмі красамоўнае супрацьпастаўленне двух тапаграфічна блізкіх, але маральна і ідэалагічна аддаленых вобразаў горада. Гэтае супастаўленне можна назваць своеасаблівым падсумаваннем амбівалентнага стаўлення заходнебеларускіх інтэлектуалаў да гарадскога асяроддзя.

Яно магло аформіцца не толькі пад уплывам хрысціянска-дэмакратычнага друку, але таксама ўласнага досведу гарадскога жыцця паэта: “*Я ўзышоў на Замкавую гару, адкуль рукой падаць да Трохкрыжовай, увянчанай арыгінальным помнікам, бачаным амаль з усіх кварталаў гораду. Каля магільы паўстанцаў 63-га года – група турыстаў. Пад крыжом – цярновы, зроблены з дрэва, вянок*”. І далей: “*Вячэрняя зара доўга дагарае на шпілі званіцы кафедральнага сабора, якая, быццам узняты палец праведніка, грозіць гораду, што западае ў змрок распусты, у пякельнае полемя рознакалёрных рэкламных агнёў рэстаранаў, бараў, кіно, магазінаў...*”⁸⁰

У гэтым супрацьпастаўленні ўвасобіўся рамантычны антыкапіталізм і адмаўленне матэрыяльнасці, якую нібыта навязваў горад. Яны супрацьпастаўле-

ныя набыткам нематэрыяльным: гісторыі, памяці, ахвярнасці і пакутамі барацьбы. Культурны капітал нават тапаграфічна аказваецца вышэй. А тое, што менш маральна вартае, – унізе, дзе пекла. Культурны капітал – антытэза капіталу фінансаваму. Эканамічны капітал апанаваў ніжнюю частку горада. Гэта своеасаблівае аўгустыянскае супрацьпастаўленне “горада зямнога” і “горада Богага”.

Негатыўны бок горада больш прадстаўлены на старонках беларускага хрысціянска-дэмакратычнага друку. Сюжэтаў, звязаных з насцярожаным і адмоўным стаўленнем да яго, значна больш, чым са станоўчым. Апошнія ўяўляюць сабою выключэнне на фоне першых. Фарміраваўся вобраз горада як крыніцы непакою, трывогі і небяспекі для беларусаў.

Горад па-за межамі добра і зла

Беларускія інтэлектуалы і палітыкі з хрысціянска-дэмакратычных колаў не маглі пазбыцца амбівалентнага пачуцця ў дачыненні да горада. Тым не менш новыя выклікі і сітуацыя, калі мог адбыцца “канец свету” ці распачацца вайна⁸¹, прымусалі паглядзець на горад і тэмы, якія былі з ім звязаныя, без ідэалізуючых і рамантычных “акуляраў”, але таксама без дэманізацыі горада, а разам з ім і мадэрнасці.

Абедзве тэмы – горад як дабро і горад як зло – не зніклі. Новыя меркаванні існавалі побач з уяўленнямі пра традыцыйныя каштоўнасці сялянскага грамадства, якія былі супрацьпастаўленнем фармальным сацыяльным іерархіям і эканамічнай эфектыўнасці, што вымяралася ў манетарным эквіваленце. Уяўленні пра спрадвечны прэстыж прыналежнасці да сялянства і працы на зямлі як самастойныя каштоўнасці, якія надавалі сімвалічную перавагу сялянскай беднасці, не пераставалі з’яўляцца на старонках хрысціянска-дэмакратычных выданняў. Наадварот, у другой палове 1930-х г. іх нават пачалі больш выразна артыкуляваць⁸².

Гэтыя каштоўнасці, якія адзін з антрапологаў назваў *communitas*, што азначала сімвалічную прыналежнасць і здольнасць рэпрэзентаваць усё чалавецтва праз беднасць, перыферыйнасць і маргінальнасць, своеасаблівую “ўладу слабых”, супрацьпастаўляліся эканамічнай, сацыяльна-іерархічнай ці палітыка-юрыдычнай уладзе больш магутных чужынцаў⁸³. Сам факт таго, што гэтыя каштоўнасці артыкуляваліся ў публічнай сферы замест іх ранейшага функцыянавання як неартыкуляванага і нявымаўленага, сведчыць, што гэта была далёка не адзіная каштоўнасная сістэма, даступная вяскоўцам, што існавалі яе выразныя альтэрнатывы, іншыя сацыяльныя крытэрыі і іерархіі прэстыжу.

Каштоўнасці, якія лічыліся апірышчам вясковага грамадства, не маглі даць адказ на выклікі, якія ў міжваенны перыяд стаялі перад беларусамі.

Імклівае развіццё прамысловасці дазваляла вёсцы адчуць станоўчы эфект ад гэтага, бо яно стымулявала попыт і рост коштаў на сельскагаспадарчую прадукцыю. Прыклад вёскі ў Цэнтральнай прамысловай акрузе паказваў, што сяяне могуць выйграць за кошт індустрыяльнага развіцця. Так, пакрысе хрысціянска-дэмакратычныя выданні адыходзілі ад ранейшага больш насцярожанага погляду на гарады і прамысловасць⁸⁴.

Развіццё ўласных рамёстваў і прамысловасці дазваляла фактычна пакідаць сродкі на вёсцы. Паводле Язэпа Найдзюка (1909–1984), гэтае развіццё магло не толькі вырашыць пытанне беспрацоўя і перанаселенасці, але таксама зменшыць залежнасць ад замежных гандляроў і рамеснікаў, перадусім палякаў⁸⁵.

Пашырэнне слою гандляроў, здольных фінансаваць развіццё нацыянальнага руху і інвеставаць у нацыянальную культуру, а таксама развіццё прамысловасці давала надзею на з'яўленне больш палітычна актыўнага, салідарнага і свядомага рабочага класа. Трэба было дбаць аб яго нацыянальнай ідэнтычнасці⁸⁶. Ксёндз Гадлеўскі ў сваіх публікацыях фактычна ішоў следам Ф. Энгельса, які бачыў у прамысловым горадзе сродак пазбаўлення сяян і дробных рамеснікаў рысаў сервільнасці і развіцця пралетарскай самасвядомасці⁸⁷.

“Хрысціянская думка” ішла яшчэ далей ў пераглядзе пазіцый адносна мадэрнізацыі. Сцвярджалася, што развіццё гандлю і прамысловасці мела больш пазітыўных наступстваў, чым негатыўных. Выданне заяўляла, што “*бываюць у гісторыі народаў часіны, калі ўласная буржуазія і ўласны капітал яму вельмі патрэбны і нават неабходны. Не інакш з гэтым стаіць справа і для беларускага народу*”. Уласны беларускі капіталізм і буржуазія, а значыць і развіццё гарадоў, больш не палохалі хрысціянска-дэмакратычных інтэлектуалаў і палітыкаў. Яны разумелі неабходнасць погляду на гарады і мадэрнасць па-за межамі ідэалагізаванай маральнасці, як і неабходнасць прыняцця індустрыяльнай і ўрбанізаванай мадэрнасці⁸⁸.

Таксама трэба адзначыць з'яўленне на старонках хрысціянска-дэмакратычных выданняў думкі, што сельская гаспадарка магла быць арганізавана паводле “фабрычных” прынцыпаў. Аўтары “Беларускай крыніцы” заяўлялі, што кіраванне фабрыкай мае больш рацыянальнага, чым кіраванне асобнай вясковай гаспадаркай. Гэта магло быць выхадам з крызісу заходнебеларускай вёскі. Гэтая ідэя не была новай, яе вытокі можна знайсці яшчэ ў К. Маркса і яго паслядоўнікаў⁸⁹.

Побач з ранейшым пастулатам аб тым, што беларусы – гэта выключна сялянскі народ, пачала афармляцца думка, што жыхароў горада трэба актыўна ўцягваць у “народнае будаўніцтва”⁹⁰. Пры гэтым даводзілася адмаўляцца ад меркавання, што горад – гэта цалкам паланізаваны асяродак. Мяшчане і працоўныя маглі стаць такімі ж носьбітамі беларускай ідэнтычнасці, як і сяляне. Беларускі нацыянальны рух меў патэнцыял развіцця ў гарадах Заходняй Беларусі. Часта паўтараўся аргумент, што працоўныя з’яўляюцца значна больш арганізаванымі, інфармаванымі і здольнымі да актыўных дзеянняў. Аўтары газеты “Шлях моладзі” прызнавалі прысутнасць беларусаў і беларускай мовы ў гарадах і сярод рабочых⁹¹.

Асаблівыя перспектывы з пункту гледжання палітычнай дзейнасці мелі Гародня і Беласток, бо там беларускія групы і партыі, паводле згаданага выдання, маглі дамагчыся значных вынікаў. Гэта паказалі выбары ў Беластоку, падчас якіх беларусы здабылі два месцы ў гарадской радзе. У Вільні і Лідзе трэба было наладжваць кантакты з тамтэйшымі працоўнымі. Баранавічы, Слонім і Наваградак мелі, паводле польскай статыстыкі, як сцвярджаў “Шлях моладзі”, у дзесяць разоў больш беларускага насельніцтва, чым Вільня.

Нацыянальная агітацыя сярод працоўных становілася надзённай праблемай. Нацыянальны рух павінен быў ахапіць усе пласты гарадскога насельніцтва. Тым не менш хрысціянска-дэмакратычныя выданні не давалі або не паспелі даць разгорнутай праграмы вырашэння гэтых задач. Усё абмяжоўвалася сціплымі крокамі ў кірунку асветы і навязвання элементарных кантактаў з гарадскімі асяродкамі⁹².

Эканамічны чынік у рэшце рэшт аказаўся галоўным у пераацэнцы вобраза горада, асабліва ў сітуацыі, калі ў Польшчы звужаліся магчымасці для палітычнай і гаспадарча-культурнай дзейнасці беларускіх арганізацый.

Высновы

Мы не знойдем нейкага суцэльнага і ідэалізаванага вобраза горада ў хрысціянска-дэмакратычным друку, нават калі гаворка ідзе пра яго станоўчыя бакі. Гэта розныя ідэі і розныя тэмы, якія не з’яўляюцца самастойнымі сюжэтамі. Яны пераплятаюцца з іншымі сацыякультурнымі кантэкстамі, часта непасрэдна не звязанымі з горадам, а таксама з канцэпцыямі другой паловы XIX – першай чвэрці XX ст. агульнаеўрапейскай, польскай і расейскай думкі.

Абраныя сюжэты не з’яўляюцца поўным апісаннем вобраза горада ў дыскурсе выданняў БХД – БНА, але яны павінны дапамагчы зразумець сувязь ідэяў аб горадзе з дыскусіямі пра прыроду беларускай нацыі і характар мадэрнасці.

Горад мысліўся толькі ў сувязі з вёскай. Яны супрацьпастаўляліся, але не маглі існаваць паасобку. Эстэтыка артыкулявала і падкрэслівала гэта праз аперыраванне базавымі культурнымі апазіцыямі, такімі як “сталлае – часовае”, “высокае – нізкае”, “сапраўднае – фальшывае”, “хаос – парадак”, “чыстае – бруднае”, “сціпласць – распуста”, “працавітасць – бяздзеінасць” ды інш.

Толькі калі гаворка заходзіла аб сімвалах, горад, як канцэнтрацыя касцёлаў, цэркваў, помнікаў ды іншых знакавых месцаў, набываў адназначна пазітыўны сэнс для хрысціянскіх дэмакратаў. Ён існаваў як сувязь эпохаў, як сведчанне вечнага, а не часовага. Мова сімвалаў і мова культурнага капіталу была больш зразумелай для інтэлектуалаў і палітыкаў, блізкіх да БХД – БНА.

Іх уласнае становішча ў горадзе і тое, што самі называлі “матэрыяльнымі ўмовамі”, было няпэўным, пагражала стратай даху над галавой⁹³. Ім не падабаўся матэрыяльны бок горада і наогул капіталістычнай мадэрнасці. Горад, які існаваў у іх уяўленнях, быў нябачным для іншых назіральнікаў. Яны бачылі толькі пастаральны, ідэальны, пазбаўлены канфліктаў і заганаў горад, як падчас паломніцтва да віленскай Кальварыі⁹⁴. Менавіта такой мадэрнасці яны і шукалі. Каб такое бачанне горада і тыя сэнсы, што звязваліся з ім, сталі рэчаіснасцю, павінна была адбыцца сацыяльная трансфармацыя, мадэрнізацыя беларускага грамадства. Яна ж, у сваю чаргу, закранала матэрыяльны, эканамічны чыннік, які таксама быў звязаны з пошукам месца для сябе ў горадзе і ў мадэрнасці.

З апошнім былі звязаны таксама складанасці іншага парадку. У выніку некалькіх стагоддзяў эканамічнай стагнацыі і адсутнасці ўласнай групы гараджан-бюргераў ідэя мадэрнасці стала “імпартам з горада”, калі выкарыстаць фразу Эжэна Вэбера⁹⁵. Міжваенныя беларускія хрысціянскія дэмакраты перанеслі бачанне мадэрнасці з еўрапейскіх дыскурсаў. Носьбітамі гэтых ідэяў былі прадстаўнікі гарадскіх сярэдніх класаў Еўропы і Паўночнай Амерыкі⁹⁶. Такія ідэі станавіліся імператывамі ў заходнебеларускім кантэксце, бо фігуравалі як умовы для калектыўнага адкуплення ў выглядзе нацыі, якая мыслілася як увасабленне праекту мадэрнасці. Усе індывідуальныя спробы далучыцца да мадэрнасці ці сутыкнуцца з горадам разглядаліся ў катэгорыях пагрозы “маральнага разлажэння”⁹⁷.

Стаўленне да горада заставалася глыбока амбівалентным і ў пазнейшыя часы. Горад увасабляў страту культурнага капіталу і нацыянальнай ідэнтычнасці. Калі паглядзець з перспектывы ўжо сённяшняга дня, то можна прыйсці да высновы, што хваляванні беларускіх хрысціянскіх дэмакратаў мелі ўсе падставы. Беларускія пісьменнікі 1960–70-х гг. таксама ўказвалі на маральны кантэкст гэтай страты. Нават нарадзіўся метафарычны вобраз “сена на асфа-

льце”, які адлюстроўваў лёс сялян у гарадах пасляваеннай Беларусі, страту імі сваіх вясковых каранёў⁹⁸.

Аднак пэўнай іроніяй гісторыі стала тое, што буйнамаштабная ўрбанізацыя Беларусі адбылася не ва ўмовах капіталізму, але ў сітуацыі савецкага посттаталітарнага грамадства з планавай і цэнтралізаванай эканомікай, разгалінаваным рэпрэсіўным апаратам. Савецкі праект таксама адмаўляў капіталізм, але сапраўдным патрэбам чалавека і там не знайшлося месца.

Гарады ў пасляваенны час ператвараліся ў “сялянскія метropolісы”⁹⁹. Як паказвае савецкі досвед і гісторыя многіх краінаў Усходне-Цэнтральнай Еўропы міжваеннага перыяду, вясковая культура таксама можа быць амбівалентнай і стрымліваць патэнцыял для развіцця як аўтарытарнай дыктатуры, так і дэмакратыі¹⁰⁰.

Яшчэ сёння на горад і мадэрнасць у Беларусі глядзяць праз прызму рамантызаванага міфа вёскі і селяніна. Нават навуковыя выданні, прысвечаныя перспектывам развіцця краіны, маюць адбітак рамантычных дыскурсаў XVIII–XIX стст., дзе вяскоўцы надзеленыя вышэйшымі маральнымі якасцямі ў параўнанні з гараджанамі эпохі мадэрнасці¹⁰¹. Аднак час патрабуе глядзець на горад без гэтай настальгічнай прызмы і шукаць новую мову яго апісання.

Заўвагі

- ¹ Аснову артыкула склаў рэферат, з якім аўтар выступіў на міжнароднай канферэнцыі ў Гародні “Гарадзенскі соцыум: чалавек у прасторы горада. X–XX стст.” (7–8 лістапада 2014 г.). – заўвага рэд.
- ² Терешкович П. В. Этническая история Беларуси 19 – начала 20 вв. в контексте Центрально-Восточной Европы. Минск, 2004; Токць С. М. Беларуская вёска ў эпоху зьменаў. Другая палова XIX – першая траціна XX ст. Менск, 2007.
- ³ Герасімов І. Rusticus natio? // Украіна модерна. 2010. Ч. 17 (6). С. 183–186.
- ⁴ Miłosz Cz. Rodzina Europa. Paryż, 1959. S. 32; Jedlicki J. Świat zwyrodniały. Wyroki i lęki krytyków nowoczesności. Warszawa, 2000. S. 70–71, 83; Moore B. Jr. Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World. Harmondsworth, 1991. P. 108; Heiberg M. Basques, anti-Basques and the Moral Community // Becoming National. A reader / Ed. by Eley G. and Suny R. G. New York-Oxford, 1996. P. 329.
- ⁵ Jedlicki J. Świat zwyrodniały... S. 83–112.
- ⁶ Буршта В. Горад і вёска – апазіцыя мітычных настальгіяў // Фрагменты. 2006. № 1. С. 88–101.
- ⁷ Jedlicki J. Świat zwyrodniały... S. 68; Engelstein L. Slavophile Empire: Imperial Russia’s Illiberal Path. Ithaca & London, 2009. P. 20.
- ⁸ Papparc J. Siła sialanstwa // Krynica. 1923, № 16. 21 śnieżnia. S. 1–2; Frank S. P. Confronting the Domestic Other: Rural Popular Culture and its Enemies in Fin-de-

- Séicle Russia // Cultures in Flux. Lower-class Values, Practices, and Resistance in Late Imperial Russia / Ed. by Frank S. P. and Steinberg M. D. Princeton, 1994. P. 78; Berend I. T. Decades of Crisis. Central and Eastern Europe before World War II. Berkeley-Los Angeles-London, 1998. P. 76–83.
- ⁹ Carey J. The Intellectuals and the Masses. Pride and Prejudice among the Literary Intelligentsia, 1880–1939. New York, 1993. P. 36–38.
- ¹⁰ Geertz C. Local Knowledge. Further Essays in Interpretative Anthropology. New York, 1983. P. 36–54.
- ¹¹ “Рабі пільна – і тут Вільня!” (Беларуская народная прыказка) // Шлях моладзі. 1932, № 5. Травень. С. 2.
- ¹² Moore B. Jr. Social Origins of Dictatorship and Democracy. P. 414; М. Ш [Мікола Шкялёнак]. Аб “тутэйшых” // Беларускі фронт. 1939, № 14. 15 ліпня. С. 2–3.
- ¹³ Notkowski A. Polska prasa prowincjonalna Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939). Warszawa-Łódź, 1982. S. 222.
- ¹⁴ Landau Z., Tomaszewski J. Druga Rzeczpospolita. Gospodarka-społeczeństwo-miejsce w świecie (sporne problemy badań). Warszawa, 1977. S. 217–240; Mackiewicz J. Bunt rojstów. Warszawa, 1990. S. 83–107.
- ¹⁵ Гародня Х–ХХ стст. Каралеўскі горад з правінцыйным лёсам / Пад рэдакцыяй А. Ф. Смаленчука. Гародня-Wrocław, 2014. С. 331–357; Miłosz Cz. Rodzinna Europa. S. 52–54.
- ¹⁶ Mędrzecki W. Młodzież wiejska na ziemiach Polski centralnej 1864–1939. Procesy socjalizacji. Warszawa, 2002. S. 75.
- ¹⁷ Вашкевіч А. Эвалюцыя Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі ў святле яе палітычных праграмаў (1917–1939) // Спадчына. 2006. № 1. С. 22–35.
- ¹⁸ Moore B. Jr. Social Origins of Dictatorship and Democracy. P. 422, 429; Bucur M. Eugenics and Modernization in Interwar Romania. Pittsburgh, 2002. P. 137–138.
- ¹⁹ “Рабі пільна – і тут Вільня!” (Беларуская народная прыказка). С. 2.
- ²⁰ Чарнякевіч А. Паміж грызьнёй і барацьбой. Беларускі палітычны нацыяналізм у Гарадні (канец 1918 – пачатак 1921 гг.) // АРСНЕ. 2009. № 3. С. 352, 376, 400; Айчына пад страхом. Гродна як лакальны асяродак беларускага нацыянальнага руху // АРСНЕ. 2014. № 7–8. С. 247.
- ²¹ Вільня. Анталёгія беларускай паэзіі ХХ ст. / Укладаньне і камэнтар Сяргея Дубаўца // АРСНЕ. 2003. № 5. С. 120–213.
- ²² Танк М. Лісткі календара // Збор твораў у чатырох тамах. Мінск, 1967. Т. 4. Вершы, дзённікі, пераклады. С. 219, 222, 245, 388; Белая С. Да роднага ганку. З журналісцкага нагатніка пачатку 90-х. Гутаркі з віленскімі беларусамі Амерыкі. Мінск, 2009. С. 53, 65; Пазьняк З. Гутаркі з Антонам Шукелойцем. Вільня, 2003. С. 20, 21, 25, 26; Tarasewiç J. Na Waśkajšćunu. Wilnia, 1936. S. 17.
- ²³ Станкевіч А. З Богам да Беларусі. Збор твораў. Вільня, 2008. С. 841; Komunikaty dzienne Wydziału Narodowości. 1938–39 // Archiwum Akt Nowych. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Sygn. 968. K 17.
- ²⁴ Schorske C. E. The Idea of the City in European Thought: Voltaire to Spengler // Schorske C. E. Thinking with History: Explorations in the Passage to Modernity. Princeton, 1998. P. 37.

- ²⁵ Таксама.
- ²⁶ Löwith K. *Meaning in History*. Chicago and London, 1949. P. 12.
- ²⁷ Шпенглер О. *Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории*. Москва, 1993; Корнат М. Початкі польскоў советологіі (1917–1939) // *Україна модерна*. 2009. Ч. 14 (3). С. 117–118.
- ²⁸ Berman M. *All That Is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity*. New York, 1988. P. 106.
- ²⁹ Szto białarusy majuć u Wilni // *Krynica*. 1921, № 17. 27 traŭnia. S. 7–8.
- ³⁰ Sk. Horadnia // *Krynica*. 1921, № 25. 14 žniŭnia. S. 6; Farny parachwijanin. Horadnia // *Krynica*. 1921, № 28. 18 wieraśnia. S. 6; Haradzieniec. Horadnia // *Krynica*. 1923, № 1. 13 studnia. S. 4; Niomaniec. Kalectwa białaruskich dzieťak. Horadnia // *Krynica*. 1923, № 8. 10 žniŭnia. S. 5.
- ³¹ 3. Суд за “Ад веку мы спалі”. Горадня // *Біеларуская Кrynica*. 1932, № 36. 23 кастрычніка. С. 4.
- ³² Я. Б. Не забывайма! // *Шлях моладзі*. 1930, № 2. Люты. С. 4–5; “Рабі пільна – і тут Вільня!” (Беларуская народная прыказка). С. 2.
- ³³ Hutarki Staroha Dzieda // *Krynica*. 1924, № 14. 15 červienia. S. 3.
- ³⁴ Пецюкевіч. М. Крыху з нашай гісторыі // *Шлях моладзі*. 1930, № 4. Красавік. С. 8–10; Stankiewicz. Ad. Doktor Franciszał Skaryna – pieršy drukar białaruski // *Krynica*. 1925, № 3. 18 studnia. S. 2.
- ³⁵ W. Słonim // *Біеларуская Кrynica*. 1931, № 9. 6 sakawika. S. 4.
- ³⁶ Fundamant staradaŭniaha zamku // *Шлях моладзі*. 1933, № 6. Чэрвень. С. 18; Kali żyli Białarusy ũ Vilni // *Шлях моладзі*. 1933, № 13. Сьнежань. С. 5.
- ³⁷ М. Ш. Раскопкі ў Горадні і Вільні // *Беларускі Фронт*. 1939, № 13. 1 ліпня. С. 23; Гістарычныя адкрыцці ў Давідгарадку // *Беларускі Фронт*. 1937, № 6. 5 травеня. С. 3.
- ³⁸ Stasiuk z nad Niomna. Ślady białaruskaje minuŭščyny ũ Horadni // *Шлях моладзі*. 1939, № 6. 25 сакавіка. С. 13–14; Tatorynowič. P. Dr. Satniślavu Hrynkieviču pasmiertny uspamin // *Žnič*. 1966, № 88. Krasavik-červień. S. 3–4.
- ³⁹ “Z tutejšych dy ũ palaki” // *Біеларуская Кrynica*. 1929, № 24. 16 lipnia. S. 3; Jašče ab “chreźbinach” // *Біеларуская Кrynica*. 1929, № 25. 31 lipnia. S. 3; Ч. Х. Трымаймся родных назоваў // *Шлях моладзі*. 1930, № 3. Сакавік. С. 2.
- ⁴⁰ U sprawie białaruskich nazowaŭ wulic u Wilni // *Chryścijanskaja Dumka*. 1937, № 20. 20 listapada. S. 6; Віленскія вуліцы па-літоўску // *Беларускі Фронт*. 1938, № 9. 5 верасня. С. 2; Дамаганьне даньня некаторым вуліцам Вільні імянаў заслужаных сыноў Беларусі // *Летапіс Беларускага навуковага Т-ва*. 1938. С. 66–67.
- ⁴¹ Ko-st. Białarusam patrebna kaścioŭ ũ Wilni // *Krynica*. 1923, № 12. 7 kastryčnika. S. 4–5; Katalik. Ab patrebie dla białarusau-katalikoŭ kaścioŭ ũ Wilni // *Krynica*. 1925, № 25. 7 červienia. S. 1–3; Ильин А. Из истории белорусского христианского движения: письма Винцента Годлевского Янке Чарнецкому // *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа*. Зб. навук. артыкулаў. Гродна, 2008. С. 330; Sprava kaścioŭ sla białarusau-katalikoŭ u Vilni // *Шлях моладзі*. 1936, № 11. Лістапад. С. 17.
- ⁴² Пагарэлы А. Стварыць нацыянальны час і прастору: Мемарыяльныя практыкі і месцы памяці беларускіх хрысціянскіх дэмакратаў у міжваеннай Польшчы (1920-я – 1939 гг.) // *ARCHE*. 2009. № 8. С. 84–91; Z. B. Nad mahiŭlami białaruskich piśmiennikaŭ // *Шлях моладзі*. 1938, № 23. 8 Лістапада. С. 3.

- ⁴³ Berman M. All That Is Solid Melts Into Air. P. 181; Schorske C. E. The Idea of the City in European Thought: Voltaire to Spengler. P. 39–40; Скотт Дж. Благими намерениями государства. Почему и как провалились проекты улучшения условий человеческой жизни. Москва, 2005. С. 97–146.
- ⁴⁴ Пагарэлы А. Стварыць нацыянальны час і прастору... С. 91–94.
- ⁴⁵ V. V. Jak budujucca i żyvuć ludzi ў Amerycy? // Шлях моладзі. 1932, № 12. Сьнежань. С. 10–12.
- ⁴⁶ “Рабі пільна – і тут Вільня!” (Беларуская народная прыказка). С. 2.
- ⁴⁷ Bielaruskaja narodnaja pieśnia na radyjo // Bielaruskaja Krynica. 1929, № 13. 29 sakawika. S. 4; Беларуская аўдыцыя ў Віленскім радыё // Шлях моладзі. 1935, № 6. Травень. С. 15.
- ⁴⁸ J. N. “Radyjo dla miesta i wioski” // Шлях моладзі. 1937, № 11. 1 кастрычніка. С. 9; A. Mirončyk. Treba aŭdycyjaŭ radyjovych rabielarusku // Chryścijanskaja Dumka. 1938, № 10. 1 krasavika. S. 2.
- ⁴⁹ П-к. Гаспадарчы крызыс у Польшчы // Беларуская крыніца. 1930, № 26. 9 верасня. С. 2; Заняпад сялянства і шляхі яго вызвалення // Bielaruskaja Krynica. 1933, № 10. 5 сакавіка. С. 1–2; Б-а. Крызыс і слабiзна нашага сялянства (Голас з вёскі) // Беларуская крыніца. 1933, № 40. 20 лістапада. С. 2.
- ⁵⁰ Schorske C. E. The Idea of the City in European Thought: Voltaire to Spengler. P. 43–44, 52–53.
- ⁵¹ Weiner A. Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. Princeton, 2001. P. 22–23; Guran L. Aesthetics: A Modus Vivendi in Eastern Europe? // In Marx’s Shadow. Knowledge, Power, and Intellectuals in Eastern Europe and Russia / Ed. by. Oushakine S. A, Bradatan C. Lanham, Boulder, New York, etc., 2010. P. 53–72; Bourdieu P. Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste. Cambridge, 1996.
- ⁵² Weiner A. Introduction // Landscaping the Human Garden. Twentieth-Century Population Management in a Comparative Framework / Ed. by Weiner A. Stanford, 2003. P. 5–6; Чым замяніць капіталізм? // Беларускі Фронт. 1937, № 6. 5 травеня. С. 1–2.
- ⁵³ Bourdieu P., Passeron J. C. Reprodukcyja. Elementy teorii systemu nauczania. Warszawa, 2006.
- ⁵⁴ Kalaso. Aprača zloha jość i dobraje // Bielaruskaja Krynica. 1926, № 12. 11 krasawika. S. 6–7; Mikołka-Kalitka. Zaraza šyrycca // Bielaruskaja Krynica. 1927, № 23. 3 čerwienia. S. 3–4; J. P. Naša chwaroiba i leki ad jaje // Bielaruskaja Krynica. 1928, № 46. 12 kastyčnika. S. 1; Wincuk Niomanski. Ab Bielarusach, što zabylisia bačkaŭskuju mowu // Krynica. 1922, № 5. 30 wieraśnia. S. 4–5.
- ⁵⁵ Douglas M. Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo. London and New York, 2001; Douglas M. Natural Symbols. Explorations in Cosmology. London and New York, 1996.
- ⁵⁶ Нордау М. Вырождение. Современные французы. Москва, 1995.
- ⁵⁷ p-k. Ci našaje sialanstwa baronić siabie ci paddzierżywaje karteli pramyśloŭcaŭ, abo handlaroŭ? // Bielaruskaja Krynica. 1933, № 5. 29 studzienia. S. 1–2.
- ⁵⁸ Ко-ст. “Awadzień” // Krynica. 1925, № 3. 18 studnia. S. 8; Choć raz “Dziennik Wileński” nie przykryšia katalickaścij // Bielaruskaja Krynica. 1929, № 27. 11 wieraśnia. S. 2; J. Malecki. Nie čurajmasia pracy // Bielaruskaja Krynica. 1933, № 24. 25 čerwienia. S. 4.

- ⁵⁹ Ваўштолскі Я. «Вучоны» сын // Шлях моладзі. 1930, № 6. Травень. С. 12–13.
- ⁶⁰ П. 3. Сучаснасьць і беларусы ў будучыні // Шлях моладзі. 1939, № 14. 5 жніўня. С. 2.
- ⁶¹ Padoby // Bielaruskaja Krynica. 1927, № 6. 4 lutaha. S. 4; Susied. Ścierażeciesia ašukancaŭ. Zdareńnie ŭ Wilni // Bielaruskaja Krynica. 1929, № 14. 6 krasawika. S. 4; Hindzik. Falšywuja praroki // Bielaruskaja Krynica. 1931, № 13. 15 krasawika. S. 3–4; Moore B. Jr. The Social Origins of Dictatorship and Democracy. P. 219.
- ⁶² Hrynkiewič. St. Chwaroby weneručnyja // Bielaruskaja Krynica. 1934, № 44. 2 śniežnia. S. 4; Баранаўскі. Дэмаралізацыя беларускай вёскі (Ад нашага баранавіцкага карэспандэнта) // Bielaruskaja Krynica. 1935, № 6. 3 lutaha. S. 1.
- ⁶³ У дадзеным выпадку гаворка ідзе пра інцыдэнт з забойствам віленскім гімназістам аднаго са сваіх настаўнікаў: Mamonič L. Pa krywawych śladoch // Krynica. 1925, № 20. 17 traŭnia. S. 1–2; вуснае паведамленне Владзімежа Мэнджэцкага (Włodzimierz Mędrzecki) аўтару, 19 лютага 2007 г., Варшава.
- ⁶⁴ Польска-жыдоўскія студэнскія забурэньні // Bielaruskaja Krynica. 1931, № 36. 15 listapada. S. 1; Prociūżydoŭskija zawaruşeñni ŭ Horadni // Bielaruskaja Krynica. 1935, № 27. 30 čerwienia. S. 4; Студэнцкая завяруха ў Вільні і студэнты беларусы // Bielaruskaja Krynica. 1936, № 48. 29 listapada. S. 1.
- ⁶⁵ Падзеі ў Берасці // Беларускі фронт. 1937, № 7. 5 чэрвеня. С. 3; В. Г. Жыдоўская справа і беларусы // Таксама. С. 2–3; Antysemityzm jość hańbaj // Chryścijanskaja Dumka. 1938, № 2. 20 studnia. S. 5.
- ⁶⁶ Булат. Беларуская вёска і горад // Новы шлях. 1935, № 4. 10 жніўня. С. 4–5.
- ⁶⁷ Tarasewič J. Na Baŭkaŭščyni. S. 14, 12.
- ⁶⁸ Said E. W. Orientalizm. Poznań, 2005.
- ⁶⁹ Hutarkia dziadźki Ściapana. Ab polskich arhanizacyjach, “Беларускай газэце” і “kinach” // Bielaruskaja Krynica. 1933, № 32. 25 wieraśnia. S. 4. Гаворка, хутчэй за ўсё, ідзе пра кінастужку “Культ цела” (Kult ciała) 1930 г. рэжысёра Міхала Вашыньскага (Michał Waszyński).
- ⁷⁰ Słuchač. Jak heta nazwać? // Bielaruskaja Krynica. 1936, № 32. 15 lipnia. S. 4.
- ⁷¹ Sprawa ŭkrainskich i bielaruskich aŭdycyjaŭ u Polskim Radyjo // Chryścijanskaja Dumka. 1939, № 17. 1 čerwienia. S. 2–3.
- ⁷² Х. У. II-гі Палескі Ярмарк у Пінску // Шлях моладзі. 1937, № 8. Жнівень. С. 13.
- ⁷³ р-к. Polski asadnik ubraŭsia za bielarusa // Bielaruskaja Krynica. 1934, № 35. 7 kastryčnika. S. 3–4; Łuhanowič P. “Litoŭcy” і “Bielarusy” // Bielaruskaja Krynica. 1935, № 25. 9 čerwienia. S. 2–3.
- ⁷⁴ Нішчэньне беларускіх шыльдаў у Вільні // Шлях моладзі. 1935, № 6. Травень. С. 15; Напад на беларускую друкарню ім. Фр. Скарыны // Bielaruskaja Krynica. 1931, № 36. 15 listapada. S. 1.
- ⁷⁵ Загад зразаць беларускія брамы // Беларускі Фронт. 1938, № 7. 5 ліпня. С. 3–4.
- ⁷⁶ Таксама. С. 4.
- ⁷⁷ Grodzieńska Hulaj-Siekiera // Slowo. 1939, № 190. 13 lipca. S. 3. Аўтар выказвае падыжку гісторыку Андрэю Чарнякевічу з Гародні, які звярнуў яго ўвагу на гэты тэкст.
- ⁷⁸ Як і нашы хацелі-б паны ўпрамысловіць “Крэсы”? // Самаротаč. 1938, № 7. Ліпень. С. 77; Rapucewicz V. Rasizm, hitlerouški śvietapahlad // 25 сакавіка. 1937, № 2. Сакавік. С. 7.

- 79 Танк М. Лісткі календара. С. 220, 262, 307, 364, 406, 419.
- 80 Таксама. С. 419–420.
- 81 Bazyl St. Kaniec śvietu // Шлях моладзі. 1933, № 9. Верасень. С. 5–6; Я. Н. Імкненьні і дамаганьні беларускае моладзі на найбліжэйшую будучыню // Шлях моладзі. 1936, № 7–8. Ліпень-жнівень. С. 5.
- 82 Pierastańcie думаць ab panskim lohkim chlebie! // Bielaruskaja Krynica. 1934, № 27. 10 ліпня. С. 1; С. Я-віч. Не для хлеба, а для працы! // Самаротаč. 1938, № 8. Жнівень. С. 88–90; W. D-а. Pluh – našaje bahaćcie // Bielaruskaja Krynica. 1936, № 36. 20 žniunia. С. 4.
- 83 Turner V. Dramas, Fields, and Metaphors. Symbolic Action in Human Society. Ithaca and London, 1974. P. 234, 258–259.
- 84 З. Патрэба промыслу ў нашым краю // Шлях моладзі. 1939, № 4. 25 лютага. С. 1–2.
- 85 Пякучае пытаньне // Самаротаč. 1937, № 11. 10 ліпня. С. 1; М. А. Падтрымлівайма сваіх рамеснікаў // Шлях моладзі. 1938, № 15. 30 чэрвеня. С. 2; Я. Н. Рамясло і промысел нашага краю // Шлях моладзі. 1939, № 9. 5 мая. С. 1–2.
- 86 В. Г. Як памагчы беларускім “ройстам” // Беларускі фронт. 1939, № 2. 15 студня. С. 2–3.
- 87 Schorske C. E. The Idea of the City in European Thought: Voltaire to Spengler. P. 46–47.
- 88 Treba bracca za handal i promysiel // Chryścijanskaja dumka. 1939, № 4. 20 studzienia. С. 1.
- 89 A. K. Świata aščadnaści // Bielaruskaja Krynica, 1932 h. № 37. 30 kastryčnika. С. 1; Berman M. All That Is Solid Melts Into Air. P. 91.
- 90 p-k. Bielarusy – sialanski narod // Chryścijandkaja dumka. 1939, № 26. 1 wieraśnia. С. 5; Усведамленьне вёскі // Bielaruskaja Krynica. 1930, № 16. 30 красавіка. С. 2.
- 91 Я. Н. Беларускі адраджэньскі рух мусіць ахапіць усе слаі народу! // Шлях моладзі. 1939, № 14. 5 жніўня. С. 1–2.
- 92 Таксама; Da robotnikaў // Bielaruskaja Krynica. 1936, № 45. 8 listapada. С. 2.
- 93 К. У тых, хто праз холад і голад ідуць да сьвятла // Шлях моладзі. 1938, № 7. 5 сакавіка. С. 2–4.
- 94 Пагарэлы А. Стварыць нацыянальны час і прастору. С. 93.
- 95 Weber E. Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870–1914. Stanford, 1976. P. 344.
- 96 Frykman J, Löfgren O. Narodziny człowieka kulturalnego. Kształtowanie się klasy średniej w Szwecji XIX i XX wieku. Kęty, 2007.
- 97 Berman M. All That Is Solid Melts Into Air. P. 124–125.
- 98 Карпюк А. Развітанне з ілюзіямі. Эсэ, апавяданні, дзённікі. Гародня-Wrocław, 2008. С. 71–72; McMillin A. Writing in a Cold Climate. Belarusian Literature from 1970s to the Present Day. London, 2010. P. 4.
- 99 Hoffmann D. L. Peasant Metropolis: Social Identities in Moscow, 1929–1941. Ithaca and London, 1994.
- 100 Moore B. Jr. The Social Origins of Dictatorship and Democracy.
- 101 Человеческий потенциал белорусской деревни / ред. Смирнова Р. А. Минск, 2009.

“ОПЕРАЦИЯ 1005” В БЕЛАРУСИ. 1942–1944 гг. ОБЩЕЕ И ОСОБЕННОЕ¹

Леонид Смиловицкий

PhD (Тель-Авив)

Summary

The article is devoted to the little-studied topic of concealing the traces of Nazi mass crimes on the territory of Belarus, in the period from the spring of 1942 to the liberation of the republic in the summer of 1944. “Operation 1005” is the code name of a top-secret large-scale operation, carried out by Nazi Germany in order to hide the traces of mass killings committed in Europe during World War II. Citing numerous examples of the cities, regions and areas of Belarus, the author reveals the mechanism used by the Nazis for concealing the consequences of mass murders, names the initiators of these crimes, the executioners and their accomplices. The article has been written on the basis of documentary materials found in various archives, which have been supplemented by the testimony of witnesses of those events, that allowed the author to show the general and the particular, and to draw the necessary conclusions.

В годы Второй мировой войны на территории Беларуси (в современных границах) нацисты организовали свыше 260 мест принудительного содержания военнопленных и гражданского населения: концентрационные, трудовые и пересыльные лагеря СС и СД, тюрьмы, штрафные, женские и детские колонии². Еврейское население республики было изолировано в больших и малых гетто (свыше 300), которые были обречены. По приблизительным оценкам, в

лагерях смерти и гетто Беларуси из 10 млн довоенного населения республики погибло свыше полутора миллиона мирных граждан и около 800 тыс. военнопленных Красной Армии³.

Программа массового уничтожения была хорошо продумана, организована и носила плановый характер. Советская историография традиционно объясняла эту политику Берлина исключительно как абсурдную и античеловечную, называя ее «кровожадной» и «людоедской». В действительности нацистское руководство добивалось при помощи жестокости определенных практических целей, а именно беспрекословного исполнения приказов, наказания несогласных, предотвращения очагов сопротивления в своем тылу, лишения источников снабжения и поддержки партизан, а не только устрашения и возмездия.

Поголовному уничтожению подлежало исключительно еврейское население республики⁴. Однако и для славян немецкая оккупация не была ни «раем», ни освобождением. При этом на территории генерального округа «Белорутения» (нем. *Generalbezirk Weißruthenien*), которым руководил гауляйтер Вильгельм Кубе, с большими ограничениями и оговорками были открыты учебные заведения (школы и учительские курсы), действовали учреждения религиозного культа (духовные семинарии, церкви, костелы, монастыри), дома культуры, музеи, театр, кино, выпускались газеты и книги, была разрешена частная предпринимательская деятельность. Все это существовало в строгом соответствии с нацистскими установками, направленными на демонстрацию превосходства арийской нации⁵.

Это должно было продемонстрировать местному населению несостоятельность «сталинской дружбы народов», представить немецкого солдата как «освободителя» от тирании евреев и коммунистов, а не жестокого и беспощадного палача. Результатом такого подхода стал коллаборационизм, который принял в Беларуси внушительные размеры⁶. Однако коллаборации противостояло движение сопротивления, значение которого по известным причинам советская историография преувеличила, но тем не менее оно было значительным фактором истории оккупации.

Несмотря на семь десятилетий, минувших со времени окончания Второй мировой войны, раскрытие злодеяний против мирного населения на оккупированных территориях сохраняет свою актуальность. В наши дни она приобретает особую значимость в условиях отрицания уроков Второй мировой войны и самой ужасной ее страницы – Катастрофы восточноевропейского еврейства⁷.

«Операция 1005», задуманная в Берлине весной 1942 г., представляла собой широкомасштабную долговременную программу по сокрытию следов военных преступлений на востоке. Начальник Главного управления имперской безопасности Германии Рейнхард Гейдрих по поручению рейхсфюрера СС Генриха Гиммлера возложил непосредственное исполнение «Action 1005» на Пауля Блобеля (Paul Blobel)⁸.

Первые документальные подтверждения получали *Армейские комиссии*. Они состояли из офицеров, начиная с командира роты и выше, нескольких военнослужащих, включая рядовых. Комиссии опрашивали местных жителей, описывали факты уничтожения еврейского населения открыто, тогда как в актах, составленных для гражданских властей, евреи чаще именовались “мирными советскими гражданами”. Информация о немецких преступлениях попадала в распоряжение армейского командования непосредственно от советских солдат, первыми вступивших на освобожденную территорию⁹. Возможности Армейских комиссий были ограничены. Они были привязаны к постоянно движущимся войскам и не могли вести тщательное расследование. Членов комиссий отвлекали на решение боевых задач, а расследование преступлений нацистов для них было делом второстепенным¹⁰.

В задачу комиссий *ЧГК СССР* (представители партийных и советских органов, местного населения под руководством госбезопасности) входило выявление ущерба, нанесённого действиями немецкой стороны, определение количества погибших советских граждан. Они собирали и обобщали данные о местах экзекуций и численности расстрелянных, перепроверяли полученные сведения, вскрывали места захоронений.

Административная переписка разных немецких ведомств сохранилась лишь фрагментарно, и в основном касалась крупных мест заключения. После окончания войны дополнительная информация была получена в ходе подготовки судебных преследований в связи с запросами из-за границы или возбуждения уголовного дела в отношении участников массовых карательных акций.

Свидетельские показания можно условно разделить на две категории:

I. Записанные сразу после освобождения БССР и до начала 1960-х гг. (представляют наибольшую ценность).

II. Поступившие в последние 15–20 лет в Yad Vashem, Holocaust Museum in Washington, Архив аудиодокументов Hebrew University in Jerusalem, Йельский университет, Beit Lohmei ha-Gettaot, Фонд Спилберга, Claims Conference (требуют дополнительной проверки).

Поле «деятельности» для осуществления «Операции 1005» в Беларуси было очень широким. Наиболее крупные массовые захоронения жертв нацистского геноцида находились вблизи лагерей советских военнопленных в Бобруйске (50 тыс. погибших), у д. Березино Минской обл. (27 тыс.), у д. Колбасино Гродненского района (18 тыс.). В Барановичском районе Брестской обл. – у д. Колдычево (22 тыс.) и железнодорожной станции «Лесная» (89 тыс.). В окрестностях Могилева – у д. Лупалово (свыше 40 тыс.), в Молодечно (33 тыс.), у д. Масюковщина Минского района (80 тыс.), на Бронной Горе в Березовском районе Брестской обл. (50 тыс. чел.)¹¹.

Большинство жертв составляли военнопленные, евреи, советские активисты, партизаны, подпольщики, члены их семей и заложники из мирного населения. Из 1, 4 млн чел., погибших на оккупированной территории Беларуси, свыше 800 тыс. человек составляли евреи. Уже к началу 1942 г. в Беларуси погибло 250 тыс. евреев, в т. ч. 120 тыс. евреев в зоне военной оккупации, 60 тыс. в районах, включенных в рейхскомиссариат «Остланд», 70 тыс. в районах Западной Беларуси, включенных в рейхскомиссариат «Украина», и округе «Белосток». Самые многочисленные жертвы на территории республики понесло еврейство Минска – около 80 тыс. чел. В Белостоке погибло от 43 до 58 тыс., в Пинске – 25 тыс., в Бресте – 22 тыс., в Бобруйске, Витебске, Гродно и Слуцке – по 20 тыс., Лиде – 16 тыс., в Барановичах – 12 тыс., в Могилеве – 10 тыс. евреев¹².

Наибольшая часть белорусских евреев (свыше 500 тыс.) погибла зимой 1942 – осенью 1943 г., когда в массовом порядке проводилась ликвидация гетто в Западной и Центральной Беларуси. С осени 1943 г. до освобождения ее территории в июле 1944 г. нацисты убивали евреев, уцелевших от погромов в гетто и рабочих лагерях. Например, в лагере у д. Колдычево под Барановичами последних узников расстреляли в марте 1944 г. Жертвами карателей стали евреи, скрывавшиеся в лесных семейных лагерях и у партизан – всего 10 тыс. чел.¹³

Территория Беларуси одной из первых в оккупированной Европе была использована нацистами для уничтожения евреев Германии, Австрии, Венгрии, Голландии, Польши, Чехословакии и Франции. С ноября 1941 г. по октябрь 1942 г. из Европы в Минск было депортировано по разным данным от 22 до 35 тыс. евреев, которые почти полностью погибли¹⁴.

В Беларуси к операции по сокрытию следов преступлений приступили осенью 1943 г., когда Пауль Блобель прибыл в Минск и передал руководителю политической полиции и начальнику айнзацгруппы «Б» оберштурмбанфюреру СС Эриху Эрлингеру соответствующие инструкции. Начальник отдела

4-б (по делам евреев и поляков) политической полиции в Минске Герхард Мюллер¹⁵ подготовил первоначальный список мест массовых казней и захоронений убитых, который впоследствии неоднократно дополнялся. Эрлингеру подчинялись районы Восточной Беларуси под управлением военной администрации. В зоне армейского командования ответственным за проведение акции «1005» назначили руководителя айнзацкоманды-8 Фридриха Зеекеля¹⁶.

Зондеркоманда 1005-Центр (Mitte) состояла из сотрудников политической полиции Минска, 30 немецких полицейских и взвода 4-й полицейской бронетанковой роты. Подразделения белорусской полиции, усиленной украинцами и латышами, обеспечивали охрану «объекта» во время сожжения останков расстрелянных людей. Однако вскоре из-за соображений секретности их сменили части политической полиции, в которой служили «фольксдойче» из Венгрии и Румынии. Непосредственное содействие осуществлению операции «1005» на территории Беларуси оказывали гауптштурмбанфюрер СС Георг Хойзер¹⁷, оберштурмбанфюрер Эдуард Штраух¹⁸ и генерал-майор СС Герф Эберхард¹⁹.

Крупнейшим местом массового захоронения на территории Беларуси являлся Тростенец²⁰. Он занимает четвертое место в Европе после Освенцима, Майданека и Трешлики. Здесь погибли советские военнопленные, евреи Беларуси и ряда европейских государств, подпольщики и партизаны, мирные жители, арестованные в качестве заложников.

Название «Тростенец» объединяет несколько мест массового уничтожения людей: место расстрелов в урочище Благовщина, концлагерь рядом с деревней Малый Тростенец и место массового сожжения людей в урочище Шашковка²¹.

Благовщина

В качестве места массового уничтожения урочище Благовщина было выбрано нацистами осенью 1941 г. Оно находилось на 11-м километре шоссе Минск–Могилев, в 1, 5 км от д. Малый Тростенец. Людей привозили сюда по железной дороге и на грузовых машинах. До последнего момента поддерживалась видимость переселения узников на новое место жительства или работы: переписывались ценные вещи, выдавались квитанции. Расстреливали у заранее подготовленных рвов, трупы утрамбовывали гусеничными тракторами и закапывали²².

Сформировать команду по уничтожению трупов было поручено капитану войск СС Артуру Гардеру²³. Он прибыл в Минск осенью 1943 г. в со-

провожении 60 немецких и 30 русских полицейских и 4 переводчиков. С 27 октября по 15 декабря 1943 г. в Благовщине нацисты вскрыли 34 места массового захоронения, чтобы извлечь трупы 150 тыс. чел. Некоторые из могил достигали 50 м в длину.

Акцию поручили команде «1005-Центр», которой руководили Артур Хардер, Фридрих Зеекель и Макс Кранер. Адольф Рюбе²⁴ осуществлял контроль и руководил рабочей силой. Последний жаловался Гиммлеру, что мусорные ковши экскаваторов были очень неудобны в использовании. Отто Гольдап и Отто Древис отвечали за действия дежурных подразделений из 60 полицейских службы охраны порядка и 40 солдат войск СС из «фольксдойче». Извлечение трупов и их сожжение производила группа заключенных-евреев, присланных из Минска. После побега евреев из Бабьего Яра евреев, занимавшихся аналогичной работой в Тростенце, убили, заменив военнопленными²⁵.

Заключенные вскрывали могилы, коваными крюками извлекали мертвых, переносили их на самодельных носилках и укладывали для большого костра в штабеля: слой бревен, слой трупов, пока высота не достигала 3–5 м. В каждом штабеле было сложено до 200 тел, которые поливали бензином и другими горючими материалами и поджигали факелами. В отдельных случаях людей сжигали живыми. Рабочие команды состояли, как правило, из 50–100 советских военнопленных. Через определенное время людей, занятых на этих работах, убивали и сжигали, заменяя новыми могильщиками, которые были тоже обречены. Прах дробили на куски молотками и выбрасывали в открытые ямы. К декабрю 1943 г. рвы в Благовщине были заполнены, и нацисты выбрали новое место в полукилометре от лагеря Тростенец, в лесу недалеко от деревни Шашковка²⁶.

После освобождения Минска на этом месте при вскрытии могил на глубине трех метров обнаружили перегоревшие человеческие кости. Слой пепла составлял от 0,5 до 1 м, под которым стояла темно-бурая жидкость. Вокруг ям было разбросано множество мелких костей, волосы с гребенками, зубные протезы и предметы личного обихода (вилки, ножи, котелки, кошельки, детские игрушки)²⁷.

Лагерь Тростенец

В начале 1942 г. полиция безопасности и СД на 200 га угодий довоенного колхоза им. Карла Маркса открыли трудовой лагерь для производства продуктов питания и обслуживания подсобного хозяйства. Работала мельница, лесопилка, вспомогательные мастерские. Одновременно лагерь использо-

вался как место физической расправы. Здесь убивали участников Сопротивления, заложников из числа мирных жителей и евреев. Сначала арестованных направляли в тюрьму на ул. Володарского в Минске, потом в концлагерь на ул. Широкая, а оттуда – в Тростенец. С осени 1942 по осень 1943 г. комендантом лагеря Тростенец был Генрих Эйхе²⁸, которого сменил Ридер (Зайдер)²⁹.

28–30 июня 1944 г. незадолго до освобождения Минска на территории лагеря и в бывшем колхозном сарае (размером 17x88x3 м) было расстреляно, а затем сожжено 6,5 тыс. чел. Рядом на штабеле бревен осталось 127 не до конца сгоревших тел мужчин, женщин и детей в разной степени обугливания. Среди трупов были найдены остатки немецких зажигательных бомб, которые применялись для усиления температуры горения. Судебно-медицинская экспертиза установила, что в ряде случаев смерть наступила не сразу, живых сжигали вместе с мертвыми³⁰.

Шашковка

Осенью 1943 г. в окрестностях д. Малый Тростенец нацисты построили печь для сжигания трупов расстрелянных людей. От шоссе Минск–Могилев к месту сожжения была специально проложена дорога, которая имела особый спуск для автомашины. Печь представляла собой вырытую в земле яму размером 9x9 м и 4 м в глубину с отлогим подходом к ней, огороженную колючей проволокой и плотным дощатым забором высотой в три метра. На дне ямы были уложены параллельно шесть рельсов длиной 10 м., поверх рельс – железная решетка³¹.

Печь в Тростенце называли «киевской», поскольку она очень напоминала сооружение, построенное в Сырецком лагере Бабьего Яра в северной части Киева, где в августе-сентябре 1943 г. были откопаны и сожжены тысячи трупов, а пепел рассеян. В Минске этот термин впервые услышали от членов украинского полицейского батальона, переброшенного в Тростенец из Киева в мае 1943 г.³²

Для подвозки дров были мобилизованы крестьяне ряда волостей. Только из урочищ Любавщина и Даниловщина было вывезено 5 тыс. куб. дров, а из бора Апчак – 2 тыс. куб.³³ Команда оцепления была размещена вокруг котлована на расстоянии 100 м от могил. Часовые сменялись регулярно в течение 24 часов, имея потом двое суток отдыха. По свидетельству очевидцев, запах с места сожжения был невыносим³⁴.

Печь работала ежедневно, узников доставляли в «душегубках», специальных автомашинах, приспособленных для удушения углекислым газом.

Иногда обреченных привозили в открытых машинах с прицепами. Расправа происходила очень быстро. Расстреливали возле печи и внутри нее, в других случаях группы людей взрывали гранатами. Пепел из кремационной печи использовался как удобрение на полях подсобного хозяйства «Тростенец». Всего с октября 1943 г. до лета 1944 г. по данным ЧГК СССР здесь было уничтожено и кремировано не менее 50 тыс. чел. Возле печи были обнаружены бочка и черпак с остатками смолы, одежда, обувь, предметы личного обихода и остатки еды³⁵.

Кроме Тростенца в районе Минска и его ближайших окрестностей были обнаружены следы расстрелов и сожжения на кладбище военнопленных у деревень Глинице, Тучинка, на хуторе Петрашкевича, в урочищах Уручье, Дрозды, на еврейском кладбище, в парке культуры и отдыха им. Челюскинцев.

В 5 км от Минска, у железной дороги Минск–Молодечно, было найдено 197 могил различных размеров, братских – 35x25 м и единичных – 2,5x1,5 м. Предполагается, что захоронение содержало 80 тыс. замученных пленных и гражданских лиц. Были начаты работы по сожжению трупов, однако полностью уничтожить столь обширное захоронение нацисты не успели.

Хутор Петрашкевича

Было обнаружено 8 ям-могил размером 21x4 м и 5 м в глубину. Перед каждой ямой осталось пепелище диаметром 5–6 м как след сожжения извлеченных из ям трупов весной 1944 г. Были обнаружены залежи пепла, останки обгоревших и обугленных костей, пучки волос, зубные протезы, костыли, мелкие металлические вещи, остатки женской и детской обуви. По приблизительным оценкам, здесь были сожжены 25 тыс. чел.

Дрозды

Урочище находилось северо-восточнее концлагеря у поселка Дрозды. При раскопке траншеи размером 4x2,5x2,5 м на глубине от нескольких метров до полуметра были обнаружены черепа, кости, пепел, остатки горючей смеси и дров. По свидетельским показаниям, сюда для экзекуций из Минска было привезено 10 тыс. чел.

Уручье

Урочище находилось на 9-м км автомагистрали Минск–Москва. Там было обнаружено 10 массовых захоронений (район Корничи болота). Размеры: 8 могил – 21х5 м, 1 могила – 35х6 м и 1 могила – 20х6 м, глубиной от 3 до 5 м. В каждой из могил было сложено 3 продольных ряда трупов в 7 слоев каждый. По данным экспертизы и свидетелей, здесь погибло свыше 30 тыс. чел. Массовые захоронения планировалось уничтожить путем сожжения, но сделать это не успели из-за стремительного наступления Красной Армии³⁶.

Огромные масштабы работы по выполнению директивы «1005», сжатые сроки, отсутствие необходимого количества исполнителей и охраны требовали совершенствования методов сокрытия преступлений. Одновременно с Тростенцом печи для сожжения трупов были построены в других городах Беларуси.

Одна из первых печей в ноябре 1942 г. была построена в концлагере Колдычево (урочище Лозы) Барановичского района. В ней сожгли 600 трупов заключенных, доставленных из тюрем в Столбцах и Барановичах. Однако устройство печи оказалось не эффективным, сожжение прекратили, печь взорвали, а 6 человек, которые ее обслуживали, расстреляли³⁷. Весной 1944 г. в окрестные села были посланы полицейские в поисках печников: прибыли чертежи новой крупной печи для сжигания трупов. Однако приближение линии фронта заставило нацистов прекратить работы. Недостроенная печь была взорвана, а печников (около 20 чел.) расстреляли³⁸.

В октябре 1943 г. печь была устроена у д. Пашково Могилевского района. Группа заключенных из Могилева выкопала котлованы 8 м в длину и 1 м в ширину и глубину. Два котлована, вырытых параллельно на расстоянии 2 м, пересекались под прямым углом с другой парой таких же котлованов. Получался квадрат. На эту систему котлованов клали в один ряд бревна и жерди, а поверх – колотые дрова. Далее шла прослойка из кусков смолы, смешанной с каменным углем, на которую в один ряд складывались трупы. Штабель достигал 8–10 м высоты, имея до 20 рядов трупов. Работа наверху требовала сноровки, некоторые военнопленные падали, калечили себя, и под видом направления в госпиталь их увозили на расстрел. Печь поджигалась с трех сторон, дрова поливали бензином. Доступ воздуха был свободным, и пламя охватывало штабель быстро.

Пока одни доставали трупы и укладывали их в штабель, другие заготавливали дрова, подвозили бревна и жерди, уголь и смолу из Могилева и близлежащих сел. К работавшим людям не проявлялось никакого снисхождения.

Тех, кто не решался брать в руки разложившийся труп, немцы заставляли ложиться лицом вниз и вдыхать трупный запах 5–10 мин. Часы, золотые протезы, деньги и другие ценности, обнаруженные в земле, рабочие сдавали немцам, за что получали вознаграждение: кусок хлеба, сигарету, кружку кваса, в обед – увеличенную порцию супа.

Всего было устроено пять подобных печей. Когда очередная печь догорала, военнопленные подбирали уцелевшие части костей и дробили кувалдами на деревянном помосте, а затем перемешивали с грунтом. Охрана состояла из 68 немцев, вооруженных автоматами, станковыми пулеметами, розыскными и сторожевыми собаками. По шоссе вблизи места работ могли проезжать только немцы, а случайные прохожие расстреливались и сжигались вместе с выкопанными телами. Кормили рабочих на месте рядом с трупами, руки перед едой не мыли. Начались желудочные заболевания. Больных увозили якобы в госпиталь, но на другой день их замечали в верхних штабелях печей. Так было сожжено 25 тыс. чел.³⁹

После проверки методики сокрытия следов массовых преступлений под Минском в районе Тростенца зондеркоманда «1005-Центр» развернула бурную деятельность, двигаясь с запада на восток республики, нигде долго не задерживалась. Опираясь на местные силы тайной полиции и СД, ее члены руководили сожжением тел, передавали свой «опыт» и направлялись к новым массовым захоронениям.

С 16 по 22 декабря 1943 г. зондеркоманда действовала недалеко от Молодечно, уничтожив в огне 2 тыс. трупов. 17–26 января 1944 г. она сожгла еще 5 тыс. трупов в районе Смолевичей, а в начале февраля приступила к «работе» к северу от Минска, где было ликвидировано 20 тыс. тел. 3 апреля 1944 г. зондеркоманда перебазировалась в район Пинска, где получила от СД в свое распоряжение 60 заключенных. Арестанты извлекли из земли и сожгли тела 21 тыс. евреев, расстрелянных здесь в 1941–1943 гг. Затем был район Кобрин (31 мая – 24 июня 1944 г.) и район Слонима (25 июня – 5 июля 1944 г.). Занятых в акции советских военнопленных умертвили и сожгли по окончании работ⁴⁰. В районе Орши и Борисова из могил были извлечены и сожжены тела около 6 тыс. евреев. В районе Бобруйска трупы сжигали в конце 1943 – начале 1944 г.⁴¹

Зондеркоманда-8 начала действовать в октябре 1943 г. Для сожжения трупов был образован специальный отряд из 68 немцев и 280 заключенных. С 20 октября в 12 км к северу от Гомеля было уничтожено 3,5 тыс. трупов, включая не менее 1 тыс. трупов евреев. 26 октября отряд был уже в Озаричах к западу от Гомеля и за пять дней сжег 4 тыс. трупов. В начале ноября

1943 г. отряд слился с основной частью зондеркоманды в д. Полковичи, где сжег около 11 тыс. трупов. После завершения работ заключенных ликвидировали⁴².

В начале ноября 1943 г., за две недели до отступления из Брагина, нацисты заставили советских военнопленных и арестованных из числа гражданского населения выкапывать и сжигать трупы убитых. Место сожжения было замаскировано ельником. После окончания работ все, кто принимал в них участие, были расстреляны и сожжены⁴³.

В Витебске в октябре 1943 г. сжигали трупы евреев из захоронений 1941 г. у реки Илово, в долине Толобаск и других местах⁴⁴. В акции принимали участие комендант полевой комендатуры полковник Биккель, его заместитель майор Рейнгорд, инспектор полевой юстиции Шефран, майор Морендарх. Непосредственное руководство осуществляли обер-лейтенант Зенге, военно-полевой судья Рэч и его заместитель Трейхель⁴⁵.

В Западной Беларуси, входившей в Генеральный округ «Белосток», операция «1005» началась весной 1944 г. Начальником зондеркоманды назначили гауптштурмфюрера Вальдемара Махоля. Его отряд состоял из сотрудников тайной полиции, 60 полицейских службы охраны порядка и жандармов. Зондеркоманда занималась уничтожением следов массовых преступлений в Августово, Скиделе и Лунно (4 тыс. трупов)⁴⁶.

В апреле 1944 г. зондеркоманда прибыла в район Бреста, где получила в свое распоряжение от СД 100 заключенных. Сожжение трупов начали с Бронной Горы, где в 1941–1943 гг. были расстреляны около 50 тыс. узников гетто Бреста, Пинска, Дрогичина, Иванова, Кобрин, Березы-Картузской, а также узники тюрем из Западной Беларуси других национальностей. Операция продолжалась до середины мая 1944 г.⁴⁷

В окрестностях Гродно, в лагерях военнопленных Колбасино, Кульбаки, Лососно и Фолюш, извлекать и сжигать трупы начали во второй половине мая 1944 г., когда было уничтожено 10 тыс. тел. По свидетельству А. А. Владыкина, «немеццы привезли откуда-то евреев»⁴⁸, которых заставили откапывать человеческие останки и сжигать на кострах. Удушливый трупный запах чувствовался даже в д. Наумовичи (пригород Гродно), откуда был родом свидетель. Когда все было кончено, евреев расстреляли⁴⁹.

В самом Гродно для захоронения трупов нацисты использовали крепостные рвы фортификационных сооружений (всего вокруг города было 12 фортов). Летом 1944 г., по свидетельству Тодрика, за две недели до немецкого отступления к форту №2 приехали «большие начальники», которые совещались, а затем стали подвозить на машинах дрова. Место расстрела оцепили

солдаты и усиленно охраняли. Привезли рабочих, могилы вскрыли, вокруг распространился сильный трупный запах. Тела укладывали штабелями по 3–7 рядов, перекадывали соломой и поджигали. Сжигание производилось в течение недели круглые сутки. Пепел просеивали через сито, а могильные холмы равняли граблями. Возле каждого костра было углубление, куда ссыпали человеческий пепел и золу⁵⁰.

Поддержку операции «1005» в Гродно обеспечивали уездный комиссар фон Плетц, начальник городского гестапо Эфрелис, начальник тюрьмы Шендель, комендант гетто №1 Визе. Работы по сжиганию трупов шли до 26 июня 1944 г., пока зондеркоманда не вернулась в Белосток, где продолжила свои действия⁵¹.

Секретность и сокрытие следов массовых убийств были в центре внимания нацистского руководства уже в первые месяцы советско-германской войны. Приказ Гиммлера от 12 ноября 1941 г. запрещал вести кино- и фотосъемку казней, а в случае крайней необходимости обязывал хранить записи в архиве. 16 апреля 1942 г. Гейдрих издал дополняющую его директиву, в которой указал, что разрешение на кино- и фотосъемку имеют право выдавать только начальники айнзацкоманд и зондеркоманд, командиры рот войск СС. К подобным материалам следовало относиться как к секрету рейха, и они еще в виде негативов должны передаваться в 4-й отдел РСХА (гестапо)⁵². Эти требования были ужесточены после появления публикаций в советской прессе, а затем и в других странах информации о массовых захоронениях, обнаруженных в районах, освобожденных во время контрнаступления Красной Армии в 1941–1942 гг.⁵³

Отряды зондеркоманды «1005», отправлявшейся в новые районы, были строго засекречены. Операции именовались условно, чтобы нельзя было угадать предполагаемые действия: «Разравнивание» (Тростенец), «Умиротворение» (Гродно), «Тайная натура» (Орша и Борисов), «Метеосводка» (Рогачев). Большинство распоряжений отдавалось устно, документации не велось.

Именно соображения сверхсекретности заставили нацистов крайне редко пользоваться услугами белорусских, русских или украинских полицейских, которым доверяли находиться только в первой линии оцепления, в 100–200 м. Непосредственно у места извлечения и сожжения трупов находились немецкие полицейские, жандармы или на худший случай «фольксдойче». Если этого нельзя было избежать, то по окончании работ полицейских-славян ликвидировали. Уничтожались даже случайные свидетели, оказавшиеся поблизости от «раскопок».

Смысл операции акции «1005» держали в тайне до последнего момента даже от немецких военнослужащих. Роттенфюрер СС Эрвин Хансен вспоминал, что осенью 1943 г. недалеко от Рогачева он получил приказ от гауптшарфюрера СС Штертцингера подготовиться к операции «Веттермельдунг» («Метеосводка») без разъяснения, что имеется в виду. Когда Хансен и его солдаты оказались в лесу на небольшой просеке, прилегавшей к еврейскому кладбищу, они увидели большую кучу дров и 20 военнопленных под охраной Рогачевского СД. Только здесь Штертцингер⁵⁴ сообщил, что такое «Метеосводка».

По свидетельству Хансена, на лице каждого из его солдат можно было прочесть, что они скорее 10 лет готовы не ездить в отпуск, чем заниматься такой работой. Эсэсовцы образовали ограждение в виде большого круга, чтобы ни один солдат вермахта, полицейский или местный житель не наблюдал за тем, что должно происходить. Когда могилы вскрыли, то запах наводил такой ужас, что стоявшие в оцеплении едва держались на ногах. Пленным, занятым сжиганием трупов, давали водку и папиросы и даже обещали, что отправят на работу в Германию. Оцепление сняли только тогда, когда догорел последний штабель. Пепел погрузили на автомашину и куда-то вывезли. Всех участников акции строго предупредили, чтобы никому и в голову не пришло произносить хоть слово об операции «Метеосводка». Спустя неделю Эрвин Хансен и его отряд принимали участие в новом раскопе и сжигании трупов⁵⁵.

Когда не успевали сжечь, то места массовых захоронений тщательно маскировали. В Гродно начиная с весны 1944 г. нацисты приказали срывать надмогильные холмы, высадить на поверхности захоронений цветники и овощные грядки. После освобождения города в тюрьме Гродно по улице Коминтерна на центральном дворе было вскрыто 4 «цветника» размером 5 х 10 м. У северной стены тюрьмы грядки картофеля прятали могилы длиной 30 м и шириной 2 м, а у восточной стены – такие же «грядки» по 50 м в длину и 2 м в ширину. Между аптекой и госпиталем могилы были засыпаны мусором. Во дворе тюрьмы убрали бульжник и закопали, а сверху на площади 200 кв. м. посеяли ромашку. Всего там обнаружили останки более 1 000 чел.⁵⁶

В Барановичах в березовой роще Арабовщина на могилах, в которых покоились тысячи расстрелянных, высадили лес. Недалеко от Колдычево (шталаг №337), где канавы, рвы и траншеи были доверху заполнены трупами, выровняли поверхность земли и насыпали ложные одиночные могильные холмики⁵⁷.

Сведения об уничтожении нацистами следов своих преступлений систематически поступали в Белорусский штаб партизанского движения (БШПД)

начиная с осени 1943 г. Одно из первых сообщений пришло в октябре 1943 г. Командир Осиповичской военно-оперативной группы Королев докладывал, что в Минске (Тростенец, Красное Урочище, Уручье и других местах) немцы приступили к раскопке мест массовых захоронений и сжиганию трупов⁵⁸. Это подтвердил К. Д. Самушев⁵⁹, уточнивший, что сжигаются трупы жертв еврейских погромов: *«Тела обливают неизвестной жидкостью и посыпают порошком, в результате чего они сгорают почти полностью»*⁶⁰. Полученные сведения были немедленно доложены первому секретарю ЦК КП(б)Б П. К. Пономаренко, наркому госбезопасности Л. Ф. Цанаве, начальнику Разведуправления Красной Армии Ф. Ф. Кузнецову⁶¹, которые переехали в освобожденный Гомель из-под Москвы.

Подобные сигналы приходили из разных концов республики. По данным диверсионной группы из Витебска, с 5 по 12 ноября 1943 г. немецкие власти *«открыли все ямы с трупами»*⁶². В январе 1944 г. в Борисове⁶³ и Смоленевичах они производили раскопку и сжигание трупов людей, расстрелянных в 1941–1942 гг. Для выяснения подробностей в оккупированные Минск и Бобруйск были посланы разведчики с целью захватить одного или двух участников зондеркоманды «1005»⁶⁴.

Наиболее частыми и подробными были сообщения из Минска. В апреле 1944 г. по донесению Корешкова⁶⁵ в Блогосский лес (Благовщина) с июля по октябрь 1943 г. были вывезены и расстреляны тысячи евреев. В феврале 1944 г. в Тростенце заготовили большие ямы, а с 5 по 10 марта возле них расстреляли и сожгли 15 тыс. беженцев из Смоленской, Курской и других областей: *«... Немцы сжигают трупы, просеивают и закапывают останки»*⁶⁶.

Иногда возникали непредвиденные ситуации. Весной 1942 г. в Рогачеве на месте массового захоронения размыло ров, где покоилось более 3 тыс. тел. Трупы поплыли по реке Друть. Немцы заставили местных жителей вылавливать их баграми и закапывать заново. В декабре 1943 г. в Рогачеве разложившиеся трупы, скелеты и кости были выкопаны и сложены в штабеля, которые горели в течение трех суток непрерывно. Ко рву никого не допускали. После освобождения Рогачева советскими войсками место пожарища вскрыли (ноябрь–декабрь 1944 г.). Слой пепла составлял 40 см. Тут же находились остатки обожженных костей, мелкие металлические предметы одежды – пряжки от брюк, пуговицы, крючки⁶⁷.

Несмотря на строжайшие меры предосторожности, нацисты не сумели полностью избавиться от прямых свидетелей операции «1005»⁶⁸. В ряде мест Украины, Прибалтики и Беларуси евреи, поставленные на работы по ликвидации трупов, совершили ряд дерзких побегов, которые увенчались

успехом. Бегство из Бабьего Яра под Киевом произошло 29 сентября 1943 г., из IX форта в Каунасе – в ночь на 25 декабря, из Понар около Вильнюса – в ночь на 15 апреля 1944 г.⁶⁹ Большинство беглецов было убито во время погони, других захватили и замучили. Однако даже малой части живых свидетелей оказалось достаточно, чтобы рассказать правду об акции «1005».

Каждый подобный случай уникален и находится на грани понимания человеческого сознания. Так, весной 1943 г. из Тростенца бежали три человека: еврей Г. М. Кантор⁷⁰, один татарин и один русский, работавший возчиком. Однако попытка не удалась, беглецов задержали и нещадно избили. Г. Кантора оставили в живых как искусного механика. В конце июня 1944 г. немцы начали демонтаж лагеря. Прибыли грузовые автомобили, румыны и венгры садились на них и уезжали. Одновременно в поле зрения появились другие машины, которые шли навстречу. Это была команда СД для уничтожения узников. На 15–20 мин. лагерь остался без охраны, и несколько десятков узников бросились за ограждение из колючей проволоки в пшеницу. Там они пролежали до темноты, слышали, как в лагере начался массовый расстрел людей. Ночью бежали в лес в поисках партизан, которых встретили под Новогрудком⁷¹.

В концлагере Тростенец уцелела Степанида Савинская. Она была арестована за связь с партизанами зимой 1944 г. и содержалась в концлагере по ул. Широкой в Минске. 30 июня 1944 г. Савинскую в числе других заключенных отправили на расстрел в Тростенец. В колхозном сарае для просушки сена был сложен огромный штабель из человеческих тел и дров. Заключенным приказали забраться наверх и лечь, потом раздались выстрелы. Эсэсовцы подожгли сарай и бросили несколько гранат. Савинская была легко ранена в голову и решила бежать, рассчитывая, что если убьют, то это лучше, чем умирать в огне. Когда женщина выбиралась из-под трупов, она заметила двух уцелевших мужчин. В этот момент охранник открыл стрельбу, и мужчины погибли. С. Савинская убежала и пряталась в болоте 15 дней, не зная, что Минск уже был освобожден. Первые два дня немцы искали свидетельницу на лодках с собакой. Савинская питалась водорослями и лягушками, сильно «изморилась» и решила покончить с собой. Она сломала иголку и проглотила ее, а когда смерть не наступила, женщина вышла из болота и направилась в Тростенец, где узнала, что немцы бежали. Наступило 16 июля 1944 г.⁷²

Чудом остался в живых партизан Степан Пилунов, который стал свидетелем сожжения свыше 30 тыс. трупов в октябре-ноябре 1943 г. в районе Могилева и Гомеля. «Объект», в уничтожении которого он принимал участие,

находился у д. Польшковичи Могилевского района. Из 6 могил предстояло извлечь 11 тыс. трупов. Когда работы были завершены, четверым последним военнопленным нацисты приказали взобраться на верх штабеля. Немцы открыли огонь из автоматов, Степан был легко ранен в голову и притворился мертвым. Эсэсовцы облили штабель бензином и подожгли с трех сторон термитными шашками. Когда они уехали, сторожить горящий штабель остались шофер «душегубки» и часовой. Улучив момент, Пилунов выбрался из-под трупов и бежал к партизанам⁷³.

В марте 1944 г. из концлагеря Колдычево бежали 100 евреев. 20 человек охранники обнаружили в лесу Арабовщина недалеко от лагеря и застрелили, еще 10 человек поймали, привели в лагерь и забили палками. Трупы сложили в одном месте. После чего выгнали из бараков остальных узников, заставляли пинать трупы ногами и повторять: «Я не побегу!»⁷⁴

Вскоре после освобождения Минска начались поиски виновных для привлечения к ответственности, установления мест массовых захоронений, сбора материалов об уничтожении мирных граждан и военнопленных Красной Армии. Была сформирована бригада следователей и судебно-медицинских экспертов, которая немедленно приступила к раскопкам и исследованию сожженных трупов. Для опроса свидетелей и немецких военнопленных, выявления обстоятельств уничтожения советских людей выделили группу из 12 следственно-прокурорских работников. НКВД БССР получил указание провести подробный опрос людей, работавших в немецких учреждениях, чтобы выявить систему и методы уничтожения советских граждан и конкретных виновных из числа нацистов и их пособников⁷⁵.

Материалы и вещественные доказательства, собранные в результате расследования преступлений Команды «1005», были переданы рабочей группе по созданию Белорусского государственного музея истории Великой Отечественной войны, образованной летом 1944 г.⁷⁶

Юридически неотвратимость возмездия вытекала из Московской Декларации «Об ответственности гитлеровцев за совершенные зверства» от 30 октября 1943 г., подписанной руководителями Великобритании, США и СССР⁷⁷. Принципы Декларации были развиты в Потсдамском соглашении держав-победительниц, признаны ООН и подтверждены в качестве принципов международного права. Еще ранее, в ноябре 1942 г., советское государство установило принцип уголовной ответственности для нацистских преступников и их пособников за совершенные злодеяния в виде расстрела или тюремного заключения. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 19 апреля 1943 г. устанавливал порядок суда над военными преступниками

и предусматривал смертную казнь через повешение и ссылку на каторжные работы сроком от 15 до 20 лет⁷⁸.

«Операция 1005» нашла освещение в ходе открытых судебных процессов, на которых разбирались злодеяния нацистов. Первый такой процесс состоялся в августе 1943 г. в Краснодаре и в декабре того же года в Харькове и Смоленске. Позднее подобные публичные процессы прошли в Киеве, Риге, Ленинграде, Брянске, Великих Луках и др. городах⁷⁹.

В Беларуси первым был судебный процесс в Минске 15–29 января 1946 г. Ежедневно в зале суда присутствовало 300 чел. из разных районов республики, которых доставляли в Минск на автомашинах⁸⁰. В ходе заслушивания 57 свидетелей, изучения письменных показаний и других документов, достоинством гласности стали новые примеры осуществления операции «1005». В качестве вещественного доказательства к следственному делу был приобщен документальный фильм «О зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории Белорусской ССР».

Все обвиняемые апеллировали к тому, что преступные действия, за которые они предстали перед трибуналом, совершались на основании приказов немецкого командования и руководителей германского государства. Однако параграф 47 военно-уголовного кодекса Третьего Рейха гласил, что подчиненный, выполняющий приказ начальника, несет уголовную ответственность только в случае, если ему было известно о преступном характере действия, вызванного этим приказом⁸¹. Утверждать, что нацисты не ведали, что творили, невозможно. Лучшим подтверждением этого стала сама идея операции «1005». Исходя из этого, суд не признал исполнение приказа как смягчающее обстоятельство, исключаящее уголовную ответственность⁸².

30 января 1946 г. суд в Минске вынес приговор, по которому 14 обвиняемых были приговорены к смертной казни, а четверо к длительным срокам каторжных работ. Приговор был приведен в исполнение в тот же день на Минском ипподроме в присутствии десятков тысяч человек.

Суд в Минске положил начало судебной практике по применению уголовного законодательства к лицам, виновным в преступлениях против человечества⁸³. С 1946 по 1947 г. в республике состоялись судебные процессы над сотрудниками немецких карательных органов и военнослужащими Вермахта. В Витебске было осуждено 10 чел., Бобруйске – 22 чел. и в Гомеле – 16 чел. Всего было предано суду около 3 тыс. чел., включая 20 генералов и старших офицеров⁸⁴. Не избежал этой участи организатор и вдохновитель «Операции 1005» Пауль Блобель, который в апреле 1948 г. на Нюрнбергском процессе был приговорен к высшей мере наказания⁸⁵.

Выводы

Беларусь оказалась одним из основных мест проведения «Операции 1005». Территория республики, оккупированная к началу сентября 1941 г., оставалась под немецким контролем до середины лета 1944 г. За это время она покрылась густой сетью многочисленных захоронений сотен тысяч людей, подлежащих ликвидации согласно программе Главного управления имперской безопасности Германии.

В начале осуществления директивы «1005» (апрель 1942 г.) сокрытие следов массовых убийств должно было избавить руководителей Третьего Рейха от ненужной огласки и критики. Исход войны тогда еще был не ясен. Однако конец 1943 г. и наступивший 1944 г. в корне изменили мотивировку ее проведения. Итоги военного противостояния с Красной Армией стали очевидны. Теперь наиболее важным стало избавление от неоспоримых доказательств вины, чтобы избежать ответственности за совершенные преступления против человечества.

Сама идея проведения акции «1005», которой был придан статус государственной секретности, говорит о самонадеянности ее инициаторов. Сроки, масштабы ее осуществления и состав исполнителей указывали на невозможность достигнуть поставленной цели. Несмотря на это, операция началась, используя весь потенциал репрессивного аппарата подавления. Она проводилась исключительно интенсивно, а график осуществления был очень напряженным. Отряды айнзацкоманд должны были передвигаться стремительно из одного региона республики в другой, а костры из человеческих тел гореть круглые сутки.

В Беларуси, две трети территории которой к началу 1944 г. фактически находились под контролем партизан, а сеть коммуникаций противника постоянно подвергалась угрозе нападения, выполнение акции «1005» в полном объеме стало проблематичным. Все усилия, направленные на сохранение тайного характера «мероприятий» по ликвидации сотен тысяч трупов, не увенчались успехом. Наконец, случилось то, чего больше всего опасались нацисты: в живых остались свидетели, непосредственные участники проведения самой акции.

Обширный фактический материал, собранный в Беларуси по следам деятельности команд «1005», был широко использован не только в Нюрнбергском трибунале, но и ряде процессов (открытых и закрытых) над нацистскими преступниками и их пособниками в самой республике. Мы никогда не узнаем точного количества извлеченных из могил и кремированных тел,

как и большинства имен ее исполнителей. Однако важно иное: нацистским преступникам не удалось скрыть следы массовых злодеяний против человечества, что послужит уроком всем, кто пытается отрицать преступный характер нацистского режима.

Примечания

- ¹ Основой статьи стал реферат “Operation 1005 in Belarus: Minsk, Vitebsk, Mogilev, Bobruisk, Borisov, Grodno, Gomel”. International conference “Aktion 1005: Nazi Attempts to Erase the Evidence of Mass Murder in Eastern and Center Europe, 1942–1944, organized by Yahad-In Unum, the University of Paris IV Sorbonne, the US Holocaust Memorial Museum’s Center for Advanced Holocaust Studies and College Bernardine, June 15–16, 2009 in Paris.
- ² Нямецка-фашысцкі генацыд на Беларусі, 1941–1944 гг. Пад рэд. У. М. Міхнюка. Мінск, 1995. С. 295.
- ³ Справочник о местах принудительного содержания гражданского населения на оккупированных территориях Беларуси, 1941–1944 гг. Минск, 2001.
- ⁴ Smilovitsky L. Holocaust in Belorussia, 1941–1944. Tel Aviv, 2000.
- ⁵ Смілавіцкі Л. Невядомыя старонкі беларускай школы. Гады нямецкай акупацыі, 1941–1944 гг. // “Польмя” 1994, № 12. С. 192–198; Также см. материалы тематического номера журнала «ARCHE» (2008, № 5) «Беларусь пад нямецкай акупацыяй».
- ⁶ Martin Dean. Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944. New York, 2000; Романовский В. Саўдзельнікі ў злачынствах. Мінск, 1964; Літвін А. Акупацыя Беларусі, 1941–1944 // Пытанні супраціву і калабарацыі. Мінск, 2000; Романько О. В. Коричневые тени в Полесье. Белоруссия. 1941–1945 гг. Москва, 2008.
- ⁷ Отрицание отрицания, или Битва под Аушвицем. Дебаты о демографии и геополитике Холокоста. Сост.: А.Кох, П. Полян. Москва, 2008.
- ⁸ Paul Blobel (1894–1951) – по образованию архитектор, член НСДАП (1931), штандартенфюрер СС (30 января 1941). Руководил массовым уничтожением мирного населения в Украине, в том числе расстрелами в Бабьем Яру 29–30 сентября 1941 г.
- ⁹ Smilovitsky L. Puya Ehrenburg on the Holocaust of the Jews in Belorussia: Unknown Evidence // East European Jewish Affairs (London). Vol. 29. Nr 1–2, Summer-Winter 1999. P. 61–74.
- ¹⁰ Документы обвиняют. Холокост: свидетельства Красной Армии. Сост. Ф. Д. Свердлов. Москва, 1996.
- ¹¹ Беларусь в годы Великой Отечественной войны. Под ред. А. Ковалени, А. Литвина, В. Кузьменко и др. Минск: Институт истории НАН РБ, 2005. С. 150–165.
- ¹² Альтман И. Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941–1945 гг. Москва, 2002. С. 245.
- ¹³ Там же. С. 246.
- ¹⁴ Иоффе Э. Белорусские евреи. Трагедия и героизм, 1941–1945 гг. Минск, 2003. С. 146–148.

- ¹⁵ Герхард Мюллер в конце 1942 г. сменил на посту руководителя отдела 4-б полиции безопасности СД в Минске Эриха Люткенхуса (*замечание авт.*).
- ¹⁶ Ицхак Арад. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза, 1941–1945 гг. Москва, 2007. С. 505.
- ¹⁷ Георг Хойзер, род. в 1913 г. в Берлине, с декабря 1941 г. в Минске, начальник 4-го отдела полиции безопасности и СД, организатор, руководитель и исполнитель массовых убийств в Минске и окрестностях. После войны жил в ФРГ, криминалоберкомиссар земли Рейн-Пфальц, арестован (1959), за умышленные убийства приговорен к 15 годам тюремного заключения (1963), амнистирован (1971).
- ¹⁸ Эдуард Штраух, род. 1906 г. в Эссене, с марта 1942 по июль 1943 г. руководитель полиции безопасности и СД, затем в штабе уполномоченного рейхсфюрера СС по борьбе с партизанами. На Нюрнбергском процессе приговорен к смертной казни (1948), которая была заменена на пожизненное заключение (1952). Умер в 1955 г.
- ¹⁹ Герф Эберхард, род. в 1887 в Крефельде, командующий полицией порядка в Беларуси с сентября 1943 до января 1944 г., повешен по приговору суда в Минске 30 января 1946 г.
- ²⁰ Barbara Epstein. The Minsk Ghetto, 1941–1943 // Jewish Resistance and Soviet Internationalism, London 2008. P. 106.
- ²¹ ГАРФ. Ф.7021, оп. 87, д. 123. Протокол следствия военной прокуратуры Минского гарнизона капитана юстиции Семенова об осмотре мест уничтожения людей в окрестностях д. Малый Тростенец, 14–21 июля 1944 г. Ч. 1. Л. 36–42.
- ²² Тростенец. Сборник документов и материалов. Под ред. Р. А. Черноглазовой и С. В. Жумарь. Минск, 2003. С. 39–40.
- ²³ Артур Гардер, род. в 1910 г. в Франкфурте-на-Майне, гауптштурмфюрер СС, летом 1943 г. прикомандирован в особый отряд «1005», после 1945 г. работал каменщиком, служащим фирмы «Круп-автомобиль» в Франкфурте-на-Майне, предан суду в Кобленце по обвинению в пособничестве убийству (1963), приговорен к 3,5 годам тюремного заключения.
- ²⁴ Адольф Рюбе, род. в 1896 г. в Карлсруэ, гауптшарфюрер СС, с 1942 по июнь 1944 г. служил в полиции безопасности и СД Минска, отвечал за массовые расстрелы евреев, арестован (1947) и осужден (в 1949) на 15 лет тюремного заключения, освобожден по амнистии (1971).
- ²⁵ Paul Kohl. Das Vernichtungslager Trostenez. Dortmund, 2003. S. 77: Из показаний Адольфа Рюбе. 17 декабря 1947 г. Карлсруэ.
- ²⁶ Лагерь смерти Тростенец. Документы и материалы. Минск, 2003. С. 183.
- ²⁷ Wegweiser zu ehemaligen jüdischen Leidensstätten der Deportationen von Hamburg nach Minsk. Hamburg, 1995. P. 61, 62, 64.
- ²⁸ Генрих Эйхе, родился в 1911 г. в Риге, унтершарфюрер СС, служил в полиции безопасности в Минске. После 1945 г. скрывался в Аргентине. Считается пропавшим без вести.
- ²⁹ Ридер (Риддер, Рейдер, Риздер, Зайдер), в показаниях свидетелей упоминается как организатор кремации. Специально с этой целью в Тростенец был направлен Гардер с командой «1005». Можно предположить, что это одно и то же лицо: или Ридер – искаженное от Гардер, или сами нацисты называли его рыцарем (Ritter).

- ³⁰ Преступления немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии, 1941–1944. Сборник документов и материалов. Под ред. П. П. Липило и В. Ф. Романовского. Минск, 1963. С. 212.
- ³¹ НАРБ. Ф. 845, оп. 1, д. 11. Свидетельство от 17 июля 1944 г. Федора Федоровича Божко, бывшего узника концлагеря Тростенец. Л. 40–41.
- ³² Лагерь смерти Тростенец ... С. 189.
- ³³ ГАРФ. Ф. 7021, оп. 87, д. 124. Протокол допроса П. Н. Головача, жителя д. Большой Тростенец Минского района от 19 июля 1944 г. Л. 59–61.
- ³⁴ Из показаний солдата роты «фольксдойче» об уничтожении массовых захоронений в районе д. Тростенец Минского района от 13 февраля и 9 августа 1943 г. Гамбург, февраль 1968 г. // Уничтожение европейских евреев. Мюнхен–Цюрих, 1989. С. 151–152.
- ³⁵ Сообщение Чрезвычайной государственной комиссии (ЧГК СССР) по расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков от 19 сентября 1944 г.: Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Т. IV. Москва, 1959. С. 83–88.
- ³⁶ ГАРФ. Ф. 7021, оп. 87, д. 9. Акт Минской областной комиссии от 13 августа 1944 г. о массовом истреблении советских граждан на территории г. Минска и его окрестностей немецко-фашистскими захватчиками в 1941–1944 гг. Л. 26–34.
- ³⁷ НАРБ. Ф. 845, оп. 1, д. 6. Акт Барановичской городской комиссии содействия ЧГК СССР о массовом истреблении советских граждан в г. Барановичи и его окрестностях в 1941–1944 гг., 1 января 1945 г. Л. 18–28.
- ³⁸ Шерман Б. П. Барановичское гетто. Колдычевский лагерь смерти. Барановичи, 1997. С. 65.
- ³⁹ НАРБ. Ф. 3500, оп. 2, д. 8. Заявление от 20 мая 1944 г. С. И. Пилунова, жителя д. Присна Могилевского района начальнику Белорусского штаба партизанского движения П. З. Калинину о сокрытии нацистами следов преступлений с 15 сентября по 4 ноября 1943 г. Л. 211–220.
- ⁴⁰ Ицхак Арад. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза, 1941–1945 гг. Москва, 2007. С. 507.
- ⁴¹ Из допроса Ганса Коха, бывшего начальника полиции безопасности в Орше, Борисове и Слониме, 18 января 1946 г. // Судебный процесс по делу о злодеяниях, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в Белорусской ССР (15–29 января 1946 г.). Минск, 1947. С. 108–110, 112–113.
- ⁴² Karl Loewenstein. Minsk: Im Lager der Deutschen Juden. Bonn, 1961. S. 19, 22, 39.
- ⁴³ Ботвинник М. Памятники геноцида евреев Беларуси. Минск, 2000. С. 214.
- ⁴⁴ ГАРФ. Ф. 7021, оп. 84, д. 3. Материалы ЧГК СССР Л. 17.
- ⁴⁵ Часть участников акции «1005» в Витебске была арестована. В 1962 г. земельный суд в Берлине приговорил Фильберта к пожизненному заключению, Шнайдера – к 10 годам. Штрука и Тунната – к 4 годам, Грайфенберга – к 3 годам. Позднее наказание Фильберту смягчили, и он умер не в тюремной камере, а в собственном доме. См.: Рывкин М., Шульман А. Хроника страшных дней. Трагедия Витебского гетто. Витебск, 2004. С. 142–143.
- ⁴⁶ Шалом Холавский. В гибельной буре (иврит). Иерусалим, 1988. С. 222–223.

- 47 Иоффе Э. Белорусские евреи... С. 142–143.
- 48 Для вскрытия могил и сожжения трупов в зондеркоманду В. Махоля были переведены 40 евреев из тюрьмы по ул. Коминтерн в Гродно.
- 49 ГАРФ. Ф. 70, оп. 86, д. 40. Свидетельство Александра Алексеевича Владыкина. Л. 3, 9.
- 50 ГАРФ. Ф. 70, оп. 86, д. 48. Свидетельство Ивана Ивановича Тодрика. Л. 10.
- 51 НАРБ. Ф. 7021, оп. 86, д. 34. Акт Гродненской областной комиссии ЧГК от 25 июня 1945 г. Л. 13–19.
- 52 Jan Kershaw. Hitler, 1936–1945. New York–London, 2001. P. 117.
- 53 Документы обвиняют. Сборник документов о чудовищных зверствах германских властей на временно захваченных ими советских территориях. Вып. 1–2. Москва, 1943–1945.
- 54 По словам Эрвина Хансана, Штертцингер считался самым «опасным» следователем гестапо в Рогачеве.
- 55 НАРБ. Ф. 3500, оп. 2, д. 38. Сообщение ротенфюрера СС Э. Хансена из зондеркоманды 7-А о проведении операции «1005» в районе Рогачева, 24 апреля 1944 г. Лл. 431–433.
- 56 НАРБ. Ф. 861, оп. 1, д. 7. Акт Гродненской городской комиссии от 29 июля 1944 г. Л. 8, 24.
- 57 Шерман Б. П. Барановичское гетто ... С. 66.
- 58 НАРБ. Ф. 3500, оп. 11-а, д. 4. Телеграмма Н.Ф. Королева заместителю начальника БШПД И. П. Ганенко от 28 октября 1943 г. Лл. 60, 66, 86.
- 59 Самуцев Константин Данилович, командир разведывательной группы на территории Минской области для выполнения специальных поручений БШПД с 1 августа 1943 по 1 августа 1944 г.
- 60 НАРБ. Ф. 3500, оп. 11а, д. 4. Из донесения партизанских формирований в БШПД о боевой деятельности за октябрь–ноябрь 1943 г. Л. 16.
- 61 НАРБ. Ф. 3500, оп. 1, д. 4. Разведывательная сводка БШПД № 76 (107) от 30 ноября 1943 г. Л. 529–530.
- 62 Там же. Д. 856. Л. 272.
- 63 Розенблюм А. Память на крови. Евреи в истории города Борисова. Петях-Тиква, 1998. С. 63.
- 64 НАРБ. Ф. 3500, оп. 1, д. 856. Разведывательная сводка БШПД № 14(131) от 26 февраля 1944 г. Л. 491.
- 65 Корешков Михаил Иванович, командир партизанской бригады им. С.М. Кирова (октябрь 1943 – июнь 1944 гг.).
- 66 НАРБ. Ф. 3500, оп. 2. д. 8. Радиограмма командования Первой Минской партизанской бригады в разведотдел БШПД от 17 апреля 1944 г. Л. 144.
- 67 Государственный архив Гомельской области. Ф. 1345, оп. 1, д. 15. Акт Рогачевской районной комиссии содействия ЧГК СССР по расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков на территории района в 1941–1943 гг., 15 декабря 1944 г. Л. 1–6.
- 68 НАРБ. Ф. 249, оп. 5, д. 1174а. Из письма начальнику Главного Архивного Управления при СМ БССР А. И. Азарову об организации выявления документов о преступлениях зондеркоманды «1005» в Беларуси, 25 января 1968 г. Л. 79–80.

- ⁶⁹ Алекс (Алтер) Файтельсон. Непокорившиеся. Летопись еврейского сопротивления. Тель-Авив, 2001. С. 515–517.
- ⁷⁰ Кантор Григорий Менделевич, с 28 августа 1941 г. находился в концлагере по ул. Широкой в Минске, а в мае 1943 г. был направлен в Тростенец.
- ⁷¹ Фонды Белорусского государственного музея истории Великой Отечественной войны (БГМИВОВ). Н/в 11057. Из стенограммы беседы сотрудников БГМИВОВ с бывшими узниками Тростенецкого лагеря смерти и очевидцами, 31 января 1960 г.
- ⁷² НАРБ. Ф. 845, оп. 1, д. 64. Протокол свидетеля С. И. Савинской от 24 июля 1944 г. Л. 70–73.
- ⁷³ Подробный рассказ Пилунова о деятельности зондеркоманды «1005» был процитирован в докладе П. К. Пономаренко на VI сессии Верховного Совета БССР 21 марта 1944 г. // Преступления немецко-фашистских захватчиков Беларуси ... С. 140–149.
- ⁷⁴ Центральный Архив КГБ Республики Беларусь (Минск). Уголовное дело Андрея Королевича.
- ⁷⁵ НАРБ. Ф. 4-п, оп. 29, д.5. Информационная записка представителей ЧГК СССР Б. Т. Готцева и В. Ф. Табелева от 17 июля 1944 г. на имя П. К. Пономаренко о необходимости организации расследования преступлений немецко-фашистских захватчиков в окрестностях д. Малый Тростенец. Л. 43–44.
- ⁷⁶ В настоящее время музей БГМИВОВ является единственным в мире местом хранения останков людей, их личных вещей и инвентаря, при помощи которого действовали палачи и могильщики: будка часового, носилки, багры, емкости для горючей жидкости, бревно для сжигания трупов, кости и прах сожженных.
- ⁷⁷ Внешняя политика Советского Союза в период Великой Отечественной войны. В трех томах. Москва, 1946. Т. 1. С. 419.
- ⁷⁸ Советское государство и право накануне и в годы Великой Отечественной войны (1936–1945 гг.). Москва, 1985. С. 324–325.
- ⁷⁹ Семиряга М. И. Тюремная империя нацизма и ее крах. Москва, 1991. С. 348.
- ⁸⁰ Там же. Д. 8. Л. 36.
- ⁸¹ Типпельскирх К., Киссельринг А., Гудериан Г. и др. Итоги Второй мировой войны. Выводы побежденных. СПб-Москва, 1998. С. 564.
- ⁸² Шарков А. В. Правовые основы уголовной ответственности Вермахта за уничтожение гражданского населения, военнопленных и материальных ценностей на территории Беларуси // Беларусь у выпрабаваннях Вялікай Айчыннай вайны: масавыя забойствы нацыстаў. Матэрыялы міжнароднай навучнай канферэнцыі 2 июля 2004 г. Минск, 2005. С. 121.
- ⁸³ Шарков А. В. Архипелаг ГУПВИ на территории Беларуси, 1944–1951 гг. Минск, 2003. С. 133–135.
- ⁸⁴ 24 человека приговорены к смертной казни, а остальные к каторжным работам на срок от 15 до 25 лет (Архив МВД БССР. Ф. 45, оп. 1, д. 19. Л. 64).
- ⁸⁵ Прощение о помиловании было отклонено. Годы до смертной казни Блобель провел в тюрьме Ландсберга. Повешен 7 июня 1951 г. вместе с другими руководителями полицейских групп: Отто Олендорфом, Эрихом Науманном, Освальдом Полем и Вернером Брауне.

ВУСНАЯ ГІСТОРЫЯ

ORAL HISTORY

ПОСПЕХІ І ПРАБЛЕМЫ ВУСНАЙ ГІСТОРЫІ Ў ПОЛЬШЧЫ¹

Марта Куркоўска-Будзан

д-р хаб. (Кракаў)

Summary

Oral history in most of the countries of Central and Eastern Europe was initiated in the 1980s in the twentieth century in the circles of dissidents. Memories of the politically marginalized or persecuted citizens were the source of insights into uncensored versions of recent past. Therefore the term “a witness to history” is central to the “civic historiography”, which has been developed in Poland.

The article presents epistemological and ethical paradoxes of the concept of “a witness of history” in the light of social and linguistic practice, as well as its historiographical and political usage. Examples of major oral history projects actively present in the public space and state and public institutions influencing oral history practice in Poland are presented.

Калі ў 60-я гг. XX ст. у краінах Заходняй Еўропы шырылася папулярнасць *oral history*, з іншага боку “жалезнай заслоны” таксама пачалі казаць пра магчымасць выкарыстання гісторыкамі г. зв. “выкліканых крыніцаў” (Krystyna Kersten). Прызнаная даследчыца найноўшай гісторыі Польшчы прафесар Крыстына Кэрстэн прапанавала тым, хто імкнуўся пашырыць свой даследчыцкі інструментарый, карыстацца метадамі сацыялогіі: “Гісторык [...], збіраючы сведчанні людзей, якія без ягонай ініцыятывы наогул не прамовілі б і не пакінулі слядоў уласнай актыўнасці, не можа абстрагавацца ад спецыяльнага набору даследчыцкіх

метадаў і сродкаў сацыялогіі. У адваротным выпадку ён будзе нагадваць халупніка, які працуе побач з сучаснай фабрыкай”².

Гэты заклік да пашырэння межаў навуковага пазнання не быў звязаны з этычнымі пастулатамі, якія адчуваліся ў схільнай да марксізму *history from below*³ (Marta Kurkowska-Budzan). Да 1989 г. ні ў Польшчы, ні ў іншых “братніх” краінах спробы гісторыкаў карыстацца вуснымі ўспамінамі (напрыклад, збіраючы ўспаміны ветэранаў Другой сусветнай вайны) ніяк не былі звязаныя з ідэямі, якія паспрыялі развіццю *oral history* на Захадзе.

У прыведзенай цытаце К. Кэрстэн прысутнічала слова, якое можа сімвалізаваць дамінуючую сёння ў Польшчы (прынамсі, на ўзроўні шырокага функцыянавання ў грамадстве) версію *oral history*. Ягоная прысутнасць у тэксце, які прэзентаваў акадэмічныя імкненні мадэрністаў да эпістэمالагічнага ўмацавання гістарычных даследаванняў і быў напісаны вядомай даследчыцай, мела для гэтай сімволікі вялікае значэнне. Гэтае слова – “сведчанне” – абумовіла пазнейшае з’яўленне ключавага паняцця польскай вуснай гісторыі – “сведка гісторыі”.

Пачатак *oral history* у краінах Цэнтральна-Усходняй Еўропы ў 80-я гг. ХХ ст. быў звязаны з ініцыятывай апазіцыйных колаў па зборы ўспамінаў асобаў, што былі выдаленыя на перыферыю палітычнага жыцця або пераследаваліся камуністычнымі ўладамі. Гэтыя ўспаміны знаходзіліся ў канфікце з афіцыйнай версіяй гісторыі⁴. Пасля заняпаду камунізму гэты накірунак грамадскай актыўнасці ператварыўся ў дзейнасць па архівацыі, адукацыі і працягу даследаванняў, якія сталі акрэслівацца як “вусная гісторыя”.

Такі генезіс паўплываў на спецыфіку цэнтральна-еўрапейскай *oral history*, на што звярнула ўвагу Даброхна Калва (Dobrochna Kalwa): “У выніку вусная гісторыя ў гэтым рэгіёне ад пачатку была палітычнай гісторыяй, наколькі пастулат надання права голасу групам “ізгояў” – адзін з падмуркаў вуснай гісторыі – азначаў, у адрозненне ад краінаў заходняй дэмакратыі, магчымасць выказацца прадстаўнікам палітычнай, інтэлектуальнай і культурнай эліты, якія былі рэпрэсаваныя, маргіналізаваныя і выключаныя з дамінуючага дыскурсу”⁵.

Амерыканскі гісторык Майкл Фрыш (Michael Frisch) у 1990 г. вылучаў у вуснай гісторыі накірункі *more history* (“больш гісторыі”) і *anti-history* (анты-гісторыя)⁶. Для першага з іх мерай каштоўнасці вуснай інфармацыі з’яўляўся яе ўнёсак у пашырэнне нашых ведаў пра мінулае. Даследчык знаходзіў “больш гісторыі”, упарадкаўваў веды. Пры такім падыходзе *oral history* мела перш за ўсё эпістэمالагічнае вымярэнне і адпавядала класічнай або мадэрністычнай мадэлі гістарыяграфіі.

Для другога накірунку вуснай гісторыі, паводле М. Фрыша, быў характэрны зварот увагі галоўным чынам на працэс стварэння вусных успамінаў ад моманту першага кантакту з суразмоўцам да публікацыі вынікаў даследавання. Гэтая гісторыя фарміравалася пад уплывам этычнага імператыву, і гэтае вымярэнне было для яе вызначальным. На першым плане аказаўся пастулат аднаўлення справядлівасці шляхам прадстаўлення слова прайграўшым, непрывілеяваным, маргіналізаваным, забытым і выключаным з жыцця.

У выпадку вуснай гісторыі ў Польшчы класіфікацыя М. Фрыша не спраўджаецца. Нягледзячы на блізкасць тэрмінаў, якія ўжываюцца падчас розных апісанняў польскай вуснай гісторыі (напр., “контргісторыя” або “антыгісторыя”, “выключэнне” ды інш.), сярод даследчыкаў Польшчы відавочнае імкненне да пастаяннага злучэння этычных і эпістэمالагічных пастулатаў. Вусная гісторыя павінна заставацца “навучаннем гісторыі”. Падмуркам такога падыходу з’яўляецца нашая прыхільнасць да ўзору гістарыяграфіі паводле катэгорыі “праўды” Арыстоцеля. Гэтая гістарыяграфія зыходзіць з магчымасці пазнання мінулага шляхам адпаведнага і належным чынам выкарыстаннага даследчыцкага інструментарыя.

Як выглядае гэтае спалучэнне эпістэمالагічнага і этычнага ў вуснай гісторыі ў Польшчы? Адказ трэба шукаць у семантычным полі ключавога для гэтай навуковай дысцыпліны паняцця – “сведка гісторыі”. Перш за ўсё “сведка” ў польскай мове функцыянуе ў кантэксце аднаўлення справядлівасці. У другім значэнні “сведка” выступае як “асоба, прысутная пры нейкім здарэнні, якая можа распавесці пра тое, што бачыла; як сведка здарэння, выпадку”⁷.

На мой погляд, паняцце “сведка гісторыі” яднае гэтыя значэнні дзякуючы той вазе, што надаецца грамадскасцю працэдуры выяўлення гістарычных фактаў, якая нагадвае судовы працэс. Аднак, у адрозненне ад судовага сведкі, верагоднасць “сведкі гісторыі” падаецца значна большай. “Сведка гісторыі” і ягонае “сведчанне” таксама маюць больш высокі эпістэمالагічны статус, чым інфарматар і яго паведамленне. “Сведчанне” выступае як паказчык дакладнасці і праўдзівасці. Само слова “сведчанне” ўспрымаецца з большай павагай, чым “інфармацыя”. На пачатку польскай *oral history* “сведчанні” выкарыстоўваліся супраць афіцыйнай гістарыяграфіі, якая абслугоўвала таталітарны рэжым ці, прынамсі, прымалася ім і лічылася – моўчкі або голасна – фальсіфікаванай.

Тэарэтычна вуснагістарычныя “сведчанні” знаходзяцца ў адным шэрагу з іншымі гістарычнымі крыніцамі і павінны падлягаць крытыцы, якая з’яўляецца нормай класічнай гістарыяграфіі. Але з улікам пэўнага культурнага кантэксту такая крытыка становіцца маральна недарэчнай. “Сведкамі гісторыі” ў *oral history* становяцца шляхам свайго роду намінацыі як пэўнай маральнай кам-

пенсацыяй за забыццё, замоўчванне і пераслед з боку ранейшай або афіцыйнай гістарыяграфіі, якія не абавязкова павінны быць ідэнтычнымі.

“Сведкі гісторыі – гэта героі нашага часу”⁸, гэта асобы, да якіх ставяцца з павагай і ўздываюць на пэўны маральны п’едэстал, бо яны былі ахвярамі войнаў, рэжымаў і г. д. Адпаведна, яны звычайна маюць сталы ўзрост і належаць да адыходзячага, а значыць, асабліва каштоўнага пакалення. Мы звяртаемся да чарговых шэрагаў “сведкаў”, каб яны апавядалі наступным пакаленням пра мінулае. Усё гэта грунтуецца на ўяўленні пра выхаваўчую ролю гісторыі. У этычнай прасторы шматлікіх праектаў вуснай гісторыі, незалежна ад таго, ці гэта праекты навуковыя і дакументальныя, ці праекты папулярызатарскія, “сведка гісторыі” застаецца стрыжнем усёй справы.

Калі звернем увагу на дзейнасць па выяўленні і стварэнні гістарычных дакументаў у Польшчы такімі вялікімі цэнтрамі, як “Karta” (Варшава), і шматлікімі іншымі, то ўбачым, што яны тэматычна, храналагічна і геаграфічна ахопліваюць усе значныя палітычныя і сацыяльныя падзеі, якія мелі месца ў Польшчы і сярод палякаў або найбольш іх закранулі. Узнікаюць архівы вуснай гісторыі, хуткімі тэмпамі павялічваецца колькасць гадзін аўдыё- і відэамаатэрыялаў, што захоўваюцца ў розных месцах. Карыстаюцца папулярнасцю адукацыйныя конкурсы і праекты, якія рэалізуюцца школамі і культурніцкімі арганізацыямі. Іх агульная тэматыка і праблематыка, пазначаныя ў анкетах для інтэрв’ю, сведчаць пра тое, што найбольш цікавіць аўгараў праектаў і на што інтэрв’юер павінен звяртаць увагу ў першую чаргу. Гэта такія “лекцыі гісторыі”, як, напрыклад, Другая сусветная вайна, высылка ў Сібір, Халакост, апазіцыя ў Польскай Народнай Рэспубліцы, штодзённае жыццё ў розных перыяды найноўшай гісторыі Польшчы ды інш.

Аднак “сведка гісторыі”, як галоўны герой такога праекту, не з’яўляецца цалкам адказным за свае ўспаміны. Вызначаць, што ён бачыў або перажыў і што ён засведчыў, будзе нехта іншы. “Якія абавязкі Вы выконвалі, калі былі сувязной у Паўстанні?”, “Ці памятаеце першы дзень пасля вайны?” – гісторык, які задае такога тыпу пытанні, найперш хоча высветліць версіі “сведкі” наконт падзеяў або фрагментаў падзеяў з ужо вызначанага гільдыяй гісторыкаў кола таго, што называем “гістарычнымі фактамі”. Напрыклад, паведамленне “сведкі гісторыі”, які ўпэўнены, што перажыў тры сусветныя вайны, фіксуецца ў інфармацыйнай карце інтэрв’ю адпаведна агульнапрынятым гістарычным ведам.

З іншага боку, як ужо адзначалася, у тым самым накірунку *oral history* існуе вера ў патэнцыял адкрыцця новых фактаў пры дапамозе сведкаў. Фактычна гэта вера ў існаванне канала трансляцыі інфармацыі з мінулага ў сучаснае, з пазамоўнага вопыту ў вербальны пераказ паводле схемы: падзея/вопыт – фік-

сацыя ў памяці – аднаўленне – моўнае апісанне. Аднак насуперак гэтай веры ў эпістэمالагічным полі такога тыпу гісторыі “сведка” будзе з’яўляцца элементам другога плана, падпарадкаваным існуючым гістарычным ведам. У якасці прыкладу можна прыгадаць праграму па вуснай гісторыі ў Музеі Варшаўскага паўстання.

Адкрыты ў 2004 г. тагачасным мэрам Варшавы і пазнейшым прэзідэнтам Польшчы Лехам Качыньскім Музей Варшаўскага паўстання стаў флагманам сучаснай польскай гістарычнай палітыкі⁹. У перыяд камуністычнага рэжыму Варшаўскае паўстанне было найперш асуджана, яго ўдзельнікі рэпрэсаваныя, а потым пачалася палітыка замоўчвання.

Музей павінен быў пераламаць гэтую традыцыю і праз 60 гадоў ушанаваць як паўстанцаў, так і шырока трактаваную ідэю польскага змагання за незалежнасць з яе традыцыямі XIX ст. і польскім рэспубліканізмам. У музеі дзейнічае Архіў вуснай гісторыі, якія ўтрымлівае каля 2 700 аўдыё- і відэаўспамінаў удзельнікаў паўстання. Яны выкарыстоўваюцца ў пастаяннай экспазіцыі і ў часовых выставах. Іх можна пачуць і ўбачыць у чытальні музея і на яго сайце.

Супрацоўнікі музея і валанцёры вырашалі задачу захаваць памяць пра Варшаўскае паўстанне, пакуль не адышло пакаленне, якое брала ў ім удзел: “Нам хочацца, каб сабраныя такім чынам сведчанні былі нашай данінай памяці яшчэ жывому пакаленню жаўнераў Паўстання, а таксама іх сябрам па зброі, якія ўжо адышлі”¹⁰.

Гэтая задача спалучалася з імкненнем дакументавання і перадачы гістарычных фактаў: “Мэта Архіва вуснай гісторыі – найбольш дакладны пераказ успамінаў сведак Паўстання. Запісаныя ўспаміны, размешчаныя на сайце музея, амаль не напраўляліся. Яны прэзентуюць не аб’ектыўную гістарычную нарацыю, а суб’ектыўныя сведчанні ўдзельнікаў падзеяў 1944 г. У такой форме яны былі запісаныя, і менавіта ў такой форме сталі архіўным матэрыялам. Прыкладам такой неаб’ектыўнай нарацыі з’яўляюцца даволі частыя згадкі ва ўспамінах паўстанцаў украінцаў, якім прыпісваюцца масавыя забойствы і рабункі цывільнага насельніцтва падчас Варшаўскага паўстання. Пашыраная практыка называць “украінцамі” прадстаўнікоў усіх нацый, якія размаўлялі на расейску, а ваявалі на баку немцаў, выклікае шмат непаразуменняў. На ішчасце, шматлікія навуковыя публікацыі на гэтую тэму цалкам вырашылі праблему”¹¹.

Усе апрацаваныя інтэрв’ю даступныя анлайн у поўнай версіі ў пісьмовай форме, іх мова адрэдагаваная. Зборы Архіва павінны служыць гістарычным даследаванням і адукацыйным мэтам. Яны трактуюцца як “гістарычныя крыніцы” з усімі належнымі атрыбутамі. Наратар – гэта “сведка гісторыі”, што распавядае на тэму гістарычных падзеяў, г. зн. паведамляе пра факты з

галіны палітычнай гісторыі. Аднавадна, найважнейшым з’яўляецца змест тэкстаў, якія патрабуюць ад карыстальніка пэўных навыкаў гісторыка, менавіта ўмення крытычна ацаніць іх верагоднасць. Такім чынам, гісторыі, якія распавялі наратары, прэзентуюць мінулае і ствараюць веды пра яго паводле прынцыпаў класічнай гістарыяграфіі.

Фрагменты ўспамінаў выкарыстоўваюцца ў пастаяннай экспазіцыі Музея Варшаўскага паўстання, у раздзеле “Патэлефануй да сведкі”. У прасторы, аформленай паводле ўзору даваенных публічных тэлефонаў, можна зняць тэлефонную слухаўку і пачуць запіс успамінаў абраных паўстанцаў. Іх вялізныя партрэты вісяць на сцяне над тэлефонамі. У музейнай экспазіцыі, перапоўненай сучаснымі сродкамі інфармацыі, паведамленні Архіва вуснай гісторыі выкарыстоўваюцца ў некалькіх месцах, але гэтая частка з тэлефонамі, на мой погляд, найбольш важная. Менавіта тут пачатак экспазіцыі. Такім чынам, гісторыя Варшаўскага паўстання пачынаецца з памяці яго ўдзельнікаў. Як мне падаецца, рэалізм мастацкага вырашэння гэтага раздзела экспазіцыі перадае ідэю *oral history* так, як яе разумеюць стваральнікі музея, менавіта як “адкрывальніка” доступу да ведаў пра мінулае.

Музей Варшаўскага паўстання, які лічыцца найлепшым польскім музеем, найбольш сучасным і найбольш папулярным, з’яўляецца інстытутам, які функцыянуе ў публічнай прасторы як фізічная з’ява. Яго дзейнасць выходзіць за сцены будынка.

Праект “Віртуальны музей” – гэта захапляючы анлайн-праект, які з дапамогай анімацыі 3D дакладна перадае інтэр’ер і экспанаты Музея Варшаўскага паўстання. Можна нават сцвярджаць, што віртуальная экспазіцыя мае перавагі над рэальнай. Наведвальніка вядзе голас экскурсавода, адсутнічаюць часавыя абмежаванні, нават самыя дробныя дэталі не застаюцца па-за ўвагай, дзякуючы спісу экспанатаў і магчымасці паглядзець іх зблізка. Усе мультымедычныя матэрыялы – фільмы, аўдыёзапісы, фотаздымкі – можна праглядзець па жаданні, не чакаючы ў чарзе наведвальнікаў. Таксама можна “патэлефанаваць” у паўстанне і пачуць ягоныя гісторыі. Апроч копіі экспазіцыі, у Віртуальным музеі знаходзяцца ўспаміны з Архіва вуснай гісторыі разам з фрагментамі відэазапісаў гэтых інтэр’ю.

PR-кампанія, якую ўмела вядзе Музей Варшаўскага паўстання ў “традыцыйных” сродках масавай інфармацыі, г. зн. на тэлебачанні, радыё і ў друку, прычынілася да таго, што гэты інстытут аказвае вялікі ўплыў на грамадскае меркаванне. Чарговыя гадавіны выбуху паўстання суправаджаюцца трансляцыямі ў электронных сродках масавай інфармацыі, выпускам дакументальных фільмаў, пленэрамі ў Варшаве, канцэртамі, рэканструкцыямі

бітваў, якія можна ўбачыць на экранах тэлевізараў. Папулярны сайт “Віртуальны музей”, падкрэсліваецца факт, што экспазіцыя Музея Варшаўскага паўстання з’яўляецца найбольш сучаснай мультымедычнай у Польшчы і адной з найлепшых у Цэнтральнай Еўропе. Таксама часта згадваюцца “сведкі гісторыі” і метады *oral history*. На мой погляд, якраз дзякуючы Музею Варшаўскага паўстання *oral history* пачала існаваць у свядомасці шырокіх колаў грамадскасці як паўнапраўная галіна гістарычнага пазнання.

У той жа час палітычны профіль Музея прэзентуе кансерватыўную плынь, “рэспубліканскі” накірунак. Ягоны дырэктар Ян Алдакоўскі (Jan Ołdakowski) да 2011 г. быў дэпутатам Сейма ад партыі “Права і справядлівасць”. У выніку сёння *oral history* асацыіруецца з *restoration of memory*, дзеяннямі па вяртанні “сапраўднага твару польскай гісторыі” і праграмай “польскай гістарычнай палітыкі”, падрыхтаванай інтэлектуаламі з асяроддзя Цэнтра кансерватыўнай думкі¹².

Oral history ад пачатку набыла папулярнасць сярод гісторыкаў-аматараў, моладзі, настаўнікаў і дзеячаў культуры. Так было на Захадзе, але тое ж мы назіраем у Польшчы. Вось толькі маштаб гэтай папулярнасці працяглы час ніяк не ўплываў на акадэмічную кар’еру вуснай гісторыі. А, можа, нават ёй шкодзіў! Галоўнай праблемай было і застаецца грунтоўнае, свядомае і метадалагічна абгрунтаванае выкарыстанне вусных сведчанняў у навуковых мэтах. Колькі ж праектаў *oral history* закончылася на этапе збору інтэрв’ю? Гэта найбольш прыемная частка працы. Складанасці ўзнікаюць тады, калі спрабуем стварыць нешта больш значнае, чым калаж выказванняў або набор эфектных цытатаў для публікацыі.

У адказ на крытыку, што *oral history* з’яўляецца толькі бяздумным, масавым калекцыянаваннем успамінаў, а таксама ў сувязі з лінгвістычным паваротам 80-х гг. мінулага стагоддзя ў вуснай гісторыі аформіўся новы накірунак, ключавым для якога стала паняцце “наратар”. Адным з шляхоў пранікнення гэтага тэрміна ў гісторыю, апроч агульнай тэндэнцыі згаданага лінгвістычнага павароту, была якасная сацыялогія, а разам з ёй і біяграфічны метады. Апошні выкарыстоўвае самыя розныя тэхнікі збору матэрыялу і яго аналізу. Гаворка ідзе пра аўтабіяграфію, гісторыю жыцця, даследаванні жыццёвых цыклаў, розныя тыпы інтэрв’ю на чале з нарацыйным інтэрв’ю.

Для развіцця біяграфічнага метаду вялізнае значэнне меў постмадэрнісцкі эпістэمالагічны крызіс. У класічнай метадалогіі аўтабіяграфічная аповесць – вусная або напісаная – трактавалася як непасрэдная крыніца ведаў пра чыёсьці жыццё¹³. Норман Дэнзін (Norman Denzin), адзін са стваральнікаў сучаснай канцэпцыі біяграфічнага метаду і адвакат постмадэрнізму, пісаў пра

непразрыстасць мовы і няздольнасць зразумець жыццё наратара, але адначасова прызнаваў, што цэнтральным пунктам біяграфічнага метаду з’яўляецца існаванне рэальнай асобы, якая мае эмоцыі і выклікае эмоцыі ў іншых людзей, жыве “аўтэнтычна”¹⁴.

Эпістэмалагічная дыскусія паспрыяла дапрацоўцы біяграфічнага метаду ў выглядзе прапановы Фрыца Шутцэ (Fritz Schütze), якая з пункту гледжання тэарэтычна-метадалагічнага спалучае ў сабе традыцыі сімвалічнага інтэракцыянізму, феноменалогіі і сацыяльнай этнаметадалогіі з герменеўтычна-лінгвістычнымі прынцыпамі аналізу матэрыялаў. Акадэмічная версія *oral history* знаходзіцца пад моцным уплывам гэтай метадалогіі¹⁵.

Цікава і, на мой погляд, характэрна для вуснай гісторыі ў Польшчы, што паводле метаду Ф. Шутцэ таксама працуюць дасведчаныя дакументалісты Дома сустрэчаў з гісторыяй (Цэнтр „Karta”), якія парадаксальным чынам спалучаюць наменклатуры “сведкі гісторыі” і “наратара”, а разам з тым і цалкам розныя эпістэмалагічныя пазіцыі.

Oral history становіцца ўсё больш папулярнай у Польшчы, але гэты працэс не суправаджаецца амбітнай і паважнай рэфлексіяй над яе будучыняй. Што яшчэ, апроч назапашвання ўспамінаў “сведкаў гісторыі” і іх выкарыстання ў якасці ілюстрацый у выставах і фільмах? Што яшчэ, апроч дэкларацый пра стварэнне архіваў для будучых пакаленняў гісторыкаў? Ніхто не задумваецца над іх формай і пераказам. Нас цешыць сам факт масавасці. Гісторыкі, якія працуюць у парадэгме пазітывізму, захоплены тэматыкай і маральнай вагою ўспамінаў “сведкаў гісторыі”, не бачаць, што яны ствараюць крыніцы, якія дапасоўваюць да ўласнага разумення мінулага і канструююць паводле ўласных прынцыпаў. Магчыма, будучыя пакаленні гісторыкаў будуць карыстацца гэтымі крыніцамі, але ў іншых мэтах, чым падаецца сёння, менавіта каб зразумець дамінуючы ў Польшчы XXI ст. дыскурс пра мінулае...

Зайвагі

- ¹ Тэкст з’яўляецца скарачонай і адаптаванай версіяй артыкула Ajaloo tunnistaja ehk Po-ola suulise ajaloo spetsiifikaat, “MT: Mäetagused” (Estonian), 2014, vol. 56.
- ² Kersten K. Historyk – twórcą źródeł // Kwartalnik Historyczny, 1971, t. LXXVIII, nr 2. S. 318.
- ³ Kurkowska-Budzan M. Historia zwykłych ludzi. Współczesna angielska historiografia dziejów społecznych. Kraków: “Historia Iagiellonica”, 2003.
- ⁴ Holzer J. Oral History in Poland // BIOS - Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History. 1990; Kałwa D. Historia mówiona w krajach postkomunistycznych. Rekonesans // Historia i Kultura, 18/2010.

- ⁵ Kałwa D. Historia mówiona w krajach postkomunistycznych. *Rekonesans // Historia i Kultura*, 18/2010.
- ⁶ Frisch M. *A Shared Authority. Essays on Craft and Meaning of Oral and Public History*. Albany, New York: State University of New York Press, 1990. S. 187.
- ⁷ Markowski A. (ed.). *Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999. S. 1024.
- ⁸ <http://swiadkowiehistorii.pl/relacje.php>. Рэжым доступу: 16.11.2015
- ⁹ Kostro R., Merta T. (ed.) *Pamięć i odpowiedzialność*. Kraków, Wrocław: Ośrodek Myśli Politycznej-Centrum Konserwatywne, 2005.
- ¹⁰ http://www.1944.pl/historia/archiwum_historii_mowionej/. Рэжым доступу: 16.11.2015
- ¹¹ Ibidem.
- ¹² Kostro R., Merta T. (ed.) *Pamięć i odpowiedzialność*. Kraków, Wrocław: Ośrodek Myśli Politycznej-Centrum Konserwatywne, 2005.
- ¹³ Blumer H. *Interakcjonizm symboliczny. Perspektywa i metoda*. Kraków: Zakład Wydawniczy "Nomos", 2007.
- ¹⁴ Denzin Norman K. *Interpretive Biography*. London: Sage Publications, 1989.
- ¹⁵ Kaźmierska K. *Doświadczenia wojenne Polaków a kształtowanie tożsamości etnicznej. Analiza narracji kresowych*. Warszawa: IFiS PAN, 1999; Kaźmierska K. *Wywiad narracyjny jako jedna z metod w badaniach biograficznych // Przegląd Socjologiczny*, 2004, nr 1. S. 71–96; Rokuszewska-Pawefek A. *Chaos i przymus. Trajektorie wojenne Polaków – analiza biograficzna*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2002.

ТРАГЕДЫЯ ХАЛАКОСТУ І ЯЕ ПРЫЧЫНЫ Ё ВУСНЫХ УСПАМІНАХ БЕЛАРУСАЎ

Аляксандр Смалянчук

доктар гіст. навук (Варшава)

Summary

Oral history studies the individual human experience and memory. It has a great potential for re-evaluating Belarusian history of the 20th century and understanding the philosophy and values of contemporary Belarusian society. The article analyzes memories and thinking of Belarusians, who witnessed and survived the German occupation during World War II, about the possible causes of the Holocaust. These reflections have discovered the power of stereotypes, including Jews' cowardice, the image of the passive victim incapable of resisting, mythical Jewish gold, the alleged tendency of Jews to cheat, and others. These stereotypes even today strongly influence mass consciousness, and call into question the myth about famous Belarusian tolerance.

У працэсе пераасэнсавання беларускай гісторыі ХХ ст. асаблівую ролю можа адыграць вусная гісторыя. Грунтуючыся на памяці непасрэдных удзельнікаў гістарычнага працэсу, яна дапамагае сканструяваць новае бачанне мінулага або мадыфікаваць дамінуючую версію, якая звычайна абапіраецца на аналіз пісьмовых крыніцаў. Пры гэтым вусная гісторыя ўлічвае жыццёвую перспектыву той часткі соцыума, якая часцяком застаецца па-за ўвагай даследчыкаў, што ў большасці арыентуюцца на пэўныя палітычныя, нацыянальныя або культурніцкія каштоўнасці эліты.

Гэтая “маўклівая большасць гісторыі” (Арон Гурэвіч) варта асаблівай увагі, бо разуменне яе жыццёвых арыенціраў

або той карціны свету, якая існуе ў сьвядомасці гэтай большасці, спрыяе пэўнаму «ачалавечванню» гісторыі і яе пераасэнсаванню з пазіцыі каштоўнасцяў «простага чалавека». Гэты працэс надзвычай важны, бо ў рэшце рэшт спрыяе больш грунтоўнаму разуменню сучаснага грамадства, разуменню нас саміх.

Адзіная дэфініцыя вуснай гісторыі ўсё яшчэ адсутнічае, але большасць навукоўцаў сярод яе асноўных кампанентаў звычайна называюць запіс інтэрв'ю з дапамогай аўдыё- і відэатэхнікі, яго архівізацыю (стварэнне гістарычнай крыніцы), аналіз атрыманых гістарычных крыніц і прэзентацыю вынікаў вуснагістарычнага даследавання¹.

Фактычна вусная гісторыя сёння выходзіць за межы гістарычнай навукі і выступае як асобны накірунак сацыяльна-гуманітарных даследаванняў, галоўным прадметам якога з'яўляецца індывідуальны жыццёвы вопыт асобнага чалавека, яго памяць².

Сучасныя даследчыкі вуснай гісторыі падкрэсліваюць, што цікавасць да ненапісанага абумоўленая не толькі тым, што соцыумы па розных прычынах (палітычных, рэлігійных, этычных, сацыякультурных і г. д.) не могуць пісаць, але і тым, што гэты незафіксаваны на пісьме матэрыял прынцыпова адрозніваецца ад напісанага. Адпаведна, асноўная задача вуснай гісторыі як метаду гістарычнага даследавання заключаецца ў тым, каб *“надслухаць тое, што вывучаная супольнасць не здолела альбо не нажадала пра сябе распавесці”*³.

Відавочна, што ідэя непасрэднага кантакту вуснага гісторыка з мінулым, пра што пісаў яшчэ “класік” вуснай гісторыі Пол Томпсан⁴ (1978), з'яўляецца ілюзіяй, асабліва калі размова ідзе пра рэтраспекцыю. Як заўважыў англійскі даследчык Дж. Тош, *“голас мінулага”* непазбежна з'яўляецца таксама голасам сучаснага⁵. Яшчэ больш канкрэтна пра гэта пісаў польскі антраполог Ян Кордыс: *“Тое, што мы называем жыццёвым досведам, падвяргаецца пастаяннай рэструктурызацыі: мы ўвесь час перапісваем гісторыю, змяняем ацэнкі дзейнасці людзей і падзеяў, якія належаць мінуламу”*⁶.

Апошнім часам пашыраецца разуменне, што цэнтрам даследчай увагі вуснай гісторыі павінна быць якраз суб'ектыўнасць наратара. Італьянскі гісторык Алесандра Партэлі ў гэтай сувязі заўважыў: *“Вусныя крыніцы гавораць нам не толькі пра тое, што людзі рабілі, але і пра тое, што яны збіраліся зрабіць і што [...] яны сёння пра гэта думаюць. [...] Суб'ектыўнае ўспрыняцце падзеяў у такой самай меры ўваходзіць у сферу кампетэнцыі гісторыка, як і самі падзеі матэрыяльнага свету. Тое, ува што вераць інфарманты, таксама з'яўляецца гістарычным фактам (фактам веры), як і рэальныя падзеі”*⁷.

Ён жа, адказваючы на пытанне наконт дакладнасці гэтага тыпу крыніцаў, заявіў, што *“недакладных”* вусных крыніцаў не існуе, а іх асабліваць у тым, што

нават тыя наведамленні, якія могуць быць прызнаныя “недакладнымі”, патрабуюць гістарычнага тлумачэння. “Памылкі” наратара іншым разам даюць нам больш для разумення мінулага, чым фактычна дакладныя аповеды”⁸.

Адчуванне мінулага, якім валодае рэспандэнт, складаецца з непасрэдных уражанняў у спалучэнні з асабістым разуменнем прыроды таго сацыяльнага свету, у якім ён жыве. Мы амаль нічога не ведаем пра ролю гэтых элементаў у гістарычнай свядомасці ўжо згаданай “маўклівай большасці”. Аднак спосаб асіміляцыі і інтэрпрэтацыі сацыяльнымі групамі ўласнага досведу таксама з’яўляецца фактарам гістарычнага развіцця. Нельга забываць пра тое, што паводзіны людзей іншым разам вызначаюцца не іх рэальным становішчам, а часта памылаковымі ўяўленнямі пра гэтае становішча. У большай ступені яны залежаць ад пэўных мадэляў паводзінаў, якія грунтуюцца на тым, што называюць “жыццёвым вопытам”, і з’яўляюцца ў першую чаргу прадуктам культуры.

Сёння даследчыка вуснай гісторыі больш чым пошук фактаў займае спроба зразумець сэнс (або сэнсы), які людзі надаюць тым ці іншым фактам і які прысутнічае і часта дамінуе ў працэсе прыпамінання.

Сапраўднае багацце сэнсаў утрымліваецца ў матэрыялах экспедыцый па вуснай гісторыі, якія датычылі адлюстравання падзеяў апошняй вайны і трагедыі Халакосту ў памяці жыхароў Беларусі. Рэспандэнтамі былі жыхары беларускіх вёсак Гарадзенскай, Берасцейскай, Віцебскай і Менскай абласцей пераважна каталіцкага і праваслаўнага веравызнання, якія нарадзіліся ў першай трэці ХХ ст. Старэйшаму рэспандэнту было 95 гадоў, а малодшым – 70–75. Дамінавалі жанчыны, узровень адукацыі якіх звычайна абмяжоўваўся некалькімі класамі польскай ці савецкай пачатковай школы. Інтэрв’ю праводзіліся з 2006 па 2015 г. Да 2010 г. запіс успамінаў грунтаваўся на адмысловых апытальніках. Пазней дамінавала форма свабоднага аўтабіяграфічнага аповеду, а пытанні задаваліся ўжо пасля яго заканчэння. Сярод іншых гучала пытанне аб прычынах Халакосту.

Трагедыя жыдоў Беларусі прымушала суседзяў шукаць тлумачэнне таму, што адбывалася літаральна на іх вачах, вызначацца з уласным стаўленнем да масавых забойстваў і здзекаў. Трэба было знайсці сэнс і некалькі прымірыцца з тым “канцом свету”, у якім давялося жыць. Гэтае асэнсаванне часта грунтавалася на пэўных этнічных стэрэатыпах, а таксама на той інфармацыі, якую людзі атрымалі яшчэ да вайны або мелі мажлівасць прачытаць ці пачуць падчас вайны. Нагадаю, што нацысцкая прапаганда вінаваціла жыдоў у «сусветнай сіянісцкай змове», у імкненні падпарадкаваць сабе ўсе еўрапейскія народы і дасягнуць сусветнага панавання.

Таксама трэба ўлічваць і тое, што Халакост увесь пасляваенны перыяд гісторыі БССР быў забароненай тэмай. Антысемітызм пераследаваўся савецкімі законамі, але ён працягваў існаванне нават у пэўных формах дзяржаўнай ідэалогіі. Пра масавае забойства жыдоў не пісалі савецкія гісторыкі, пра гэта маўчалі школьныя падручнікі, а на сціпых помніках на месцах забойстваў звычайна фігуравалі надпісы пра тысячы забітых *“савецкіх грамадзянаў”*. У сучаснай Беларусі шматлікія прыватныя ініцыятывы па вяртанні памяці пра Халакост разыходзяцца з пазіцыяй дзяржаўных структур. Апошняя адлюстравалася, напрыклад, у школьных падручніках па гісторыі (2009–2010 гг.), дзе тэма Халакосту мінімізаваная.

Зразумела, што адказы прадстаўнікоў нежыдоўскага насельніцтва (пераважна беларусаў) на пытанні пра прычыны Халакосту ў большай ступені давалі інфармацыю пра рэспандэнтаў, чым пра жыдоў або падзеі мінулага. Гэта наогул вельмі важная рыса вуснагістарычных даследаванняў, бо, **шукаючы адказы на пытанні даследчыкаў ва ўласным жыццёвым досведзе і памяці, рэспандэнты распавядаюць пра сябе**. Асабліва шмат важнай інфармацыі для роздуму пра светапогляд беларускіх суразмоўцаў даюць якраз размовы пра «чужога» або «іншага».

У большасці выпадкаў размова пра Халакост была неад’емнай часткай апаведу пра жыццё падчас нямецкай акупацыі. Для суразмоўцаў вынішчэнне жыдоў быў адной з найбольш жахлівых падзеяў, сведкамі якой ім давялося быць.

Атмасферу агульнай трагедыі добра перадалі словы адной з рэспандэнткаў, якая была сведкай трагедыі ў былым мястэчку Ленін (зараз вёска ў Жыткавіцкім раёне Гомельскай вобл.):

– А, вобшчом, казалі жыды, наша [...] то вы поберэце, а ваша ніхто не поберэ [...] Бо не будзе кому (жанчына, 1933 г. нар., запіс 2012 г.)⁹.

Аповеды пра масавыя забойствы былі перапоўненыя спачуваннем. Многія суразмоўцы плакалі:

– І некалі я помню [...] стара жыдоўка была. Да кажэ: “Вот, Ленка, мы ўсе погібнемо, все, все погібнемо. А вы будзеце жыць доўго-доўго” (жанчына, 1922, 2012);

– Богато-богато было [жыдоў у Леніне]. Дажэ побілі і ў ямку покідалі, хто жывы, хто нежывы. Тая ямка трэслася... Казалі, шо вельмо кроў цякла із гэтых могіл [...] Ручэйком цякла кроў із ямы (жанчына, 1933, 2012);

– Ой, харошыя людзі былі [...] Забілі іх усіх разам з дзеткамі. Забілі іх у Налібаках. Ой, жалка! Такія харошыя былі... (жанчына, 1921, 2011);

– І мы хадзілі глядзець, як варушылася зямля... Сваімі вачамі бачыла. Жыўём. Расказвалі патом людзі, каторыя наблюдалі хоць здалёк [...] Капалі яны яму

для сябе. А тады над ётай ямай паставілі із пулямёта стралялі, і людзі валіліся. Хто, можа, дажа і не ранены быў. Хто знае, што там было?! Дык, от я бачыла гэтую жывую зямлю, як варушылася (жанчына, 1925, 2011);

– У поляках еврэй жылі мірна і ў рускіх мірна. А немцы кагда прыйшлі, всех еврэй убівалі. До грама ўбівалі. Вот, в Леніно там большінство еврэй. Там могількі, я знаю [...] І расказвалі людзі, каторыя жылі, кроў аж ішла чэрэз песок... Столькі людзей! Там мо іх тысяча была, што лі гэтых еврэй. Всех в обиччу могилу. В одной могиле погіблі (жанчына, 1922, 2012);

– Жыдоў расстрэльвалі. Вёска была Напраснаўка [...] Там адныя жыды жылі [...] Эта жыдоўская была дзярэўня. Каторыя дзяржалі свае магазіны [...] Гэтыя, каторыя былі багатыя, яны зналі, паўцякалі ў Маскву, а бедныя асталіся. І іх тута расстралялі. Во, як дарога ёсць із Шапялёўкі і на Міхайлавічы. [...] Яны вывелі з дзярэўні ўсіх. І ноччу там ямы выкапалі і ўсіх расстралялі (жанчына, 1931, 2004).

Звычайна вельмі эмацыйна суразмоўцы рэагавалі на пытанне пра тое, як можна было дапамагчы жыдам.

– Вы жэ знаеце: ты ўступіцца, і табе эта будзецц. Ну, як? Як то заступіцца? Я сядзела о, у гэтым месце жыла, гляжу: у вокны глядзяць, у сарай пашлі, іскалі, думалі, можа, дзе схуваліся. А нікога тут не нашлі, дак сабралі ўсех у сарай, і тады карацельныя атряды іх пагналі. Транишэя процітанкавая была, у тую транишэю с аўтамата, падхадзілі яны [...] усе ў яму. Жалка іх было. Яны ж харошыя яврэй. Яны дажа лучша за рускага: падзеляцца з табой, пагаворюць. Дак, рускія ж бываюць усякія, а явреі эта... Ён калі цябе нада што-та, ці аддалжыць, ці вызваліць (жанчына, 1917, 2004).

Пры гэтым часта прысутнічала здзіўленне: чаму жыды не супраціўлялася, не спрабавалі збегчы, знайсці паратунак у лесе, у партызанаў? Зрэшты, звычайна здзіўленне суразмоўцы мела фармальны характар. Паводзіны ахвяры ўкладаліся ў стэрэатып “жыда-баязліўца”.

– Яны ішлі на смерць як той кролік да ўдава [...] У лесе ўжо ж былі партызаны [...] Там быў шанс, а тут жа яўная смерць [...] У нас жыдоў ганялі на працу... І хто іх ганяў? Быў такі гіцэль (гіцлі перад вайной лавілі сабак). Не памятаю яго прозвішча [...] У кожным разе ён вёў жыдоў, меў нагайку. А кожны з жыдоў на галаву вышэйшы за гіцля, які іх вядзе. Ён і біў іх [...] падонак... (мужчына, 1928, 2013);

– Еврэеў гналі. У іх быў этат, ну, как у нас бацюшко, а ў іх равін. Сам наперэдзі, і все еврэй за ім ішлі. Сказаў ім: “Всё, мы погібаем” [...] Эты еврэй самі выкапалі могилы. Их так полагаць, перэстрэляюць, другіх ложаць. І потом засыпалі поліцаі (жанчына, 1922, 2012).

Як жа рэспандэнты таумачылі прычыны Халакосту?

Барта заўважыць, што гэтае пытанне амаль заўсёды выклікала моцнае здзіўленне рэспандэнтаў, якія заяўлялі, што не ведаюць прычынаў.

– Я не знаю за што они побілы тых, евреі (жанчына, 1916, 2006);

– Яны самі жыдэ не зналі, за што іх білі (жанчына, 1930, 2011).

Даводзілася настойваць, прасіць, каб прыпомнілі, напрыклад, тое, што казалі ў той час суседзі, сваякі або бацькі, ці шукаць іншага падыходу. Відавочна, што для большасці рэспандэнтаў гэтае пытанне не было тым, што мучыла і не давала спакою ў пасляваенныя гады. Для многіх яно памерла разам з жыдоўскай супольнасцю. Толькі пасля пэўных высілкаў з боку даследчыкаў гучалі адказы і разважанні адносна прычынаў Халакосту.

Першая найвялікшая група адказаў была звязаная з перакананнем суразмоўцаў, што масавае забойства нацыстамі соцень тысяч жыдоў было абумоўлена “хітрасцю” (як варыянт, “розумам”) ахвяры і яе нежаданнем працаваць:

– Пачаму яны нацыю эту ю явейскую хацелі скасаваць? Пачаму што яны не работалі нікагда [...] Яны ўсё спекуліравалі. Во, як цяперя, хто што. Бывала ж, прадаець адзін магазіншчык, а [...] ніхто не йдзе. А яны прадалі, прадалі, к ім усё шлі [...] Так іх хацелі скасуваць савсем, нацыю іх (жанчына, 1917, 2004);

– Они не работалы, да они только старалісь жыць комерчэско (мужчына, 1924, 2006);

– Жыд – хітры чоловік (жанчына, 1910, 2006);

– Бо гэта хітры народ. Не патрэбны [...] Работаць ён усё роўна не будзець (мужчына, 1930, 2007);

– Жыды не работалі. Ашуквалі людзей (мужчына, 1915, 2007);

– Старые люди говорили: немцы не любят хитрых, а жид хитрейшы. Немец жиды никогда не обманет (мужчына, 1930, 2009);

– Вольф сам казаў: “У нас закон такі, хоць на капейку, але абмануць павінен чалавека” (мужчына, 1931, 2011);

– Людзі гадалі: жыды такія хітрыя, як і немцы. Яны [немцы] такіх не любілі (жанчына, 1920, 2010);

– А што они неку врэду робылы? (жанчына, 1930, 2006);

– Слухі былі, што жыд забіў нейкага там немца [...] За гэта і пачалася вайна (мужчына, 1931, 2011).

У гэтым выпадку ўласная ацэнка рэспандэнтамі жыдоў заяўляецца як пазіцыя нямецкіх акупацыйных уладаў, якія караюць “хітрых жыдоў”, што “не работалы [...] только старалісь жыць комерчэско”. Тут таксама відавочна прысутнасць даўніх стэрэатыпаў. У разуменні беларускіх сялян працаваць

можна толькі на зямлі. Гандаль і рамяство – гэта не праца, гэта “заняткі”. Адпаведна, жыды адразу ж ператвараліся ў нейкіх лайдакоў.

Магчыма, у гэтым пераносе віны на самую ахвяру адлюстравалася не да канца асэнсаванае беларускімі рэспандэнтамі жаданне неяк апраўдаць уласную пазіцыю пабочнага назіральніка, на вачах якога забівалі добрых суседзяў. Пазіцыя “яны самыя вінаватыя” здымала адказнасць за бяздзейнасць, дапамагала знайсці самаапраўданне.

Але вусная гісторыя таксама дапамагла заўважыць цалкам іншы аспект успрыняцця Халакосту. Аднойчы пасля шчырага спачування загінулым прагучала наступнае:

– Ну, хто ж их знает, что бы было [...] с нами, славянами, если б евреев не [убілі]... Дык они ж заплодили б нас всех уже, нам нельзя было б повернуться... Так рассуждал народ (мужчына, 1924, 2013).

Пачутае прымушае больш крытычна ставіцца да пашыранага сцверджання, што беларуска-жыдоўскія адносіны ў даваенны перыяд былі добрымі, што ніхто нікога не крыўдзіў, панавала ўзаемапавага і талерантнасць і г. д.

Таксама сярод названых прычынаў фігуравала асабістая непрыязь Гітлера да жыдоў або нават асабістая помста “фюрэра” за пэўныя крыўды:

– Гэта Гітлер даў такі ўказ [забіваць жыдоў]. Казалі, што ў яго жонка, у Гітлера, была яўрэйка (жанчына, 1924, 2011);

– Адзін стары немец мне сказаў: калі Гітлер быў малады, то жыды яго вылгчылі (мужчына, 1921, 2011);

– Казалі, што жыдоўка выкалала вока Гітлеру (жанчына, 1929, 2013);

– Гітлер – сын жыдоўкі, якая яго кінула (жанчына, 1932, 2013);

– Гітлеру жыды не дазволілі ажаніцца на жыдоўцы (жанчына, 1931, 2013);

– Гітлер быў з беднай яўрэйскай сям’і, з яго іншыя смяяліся. Калі ён вырас, дык адпомсціў (жанчына, 1933, 2007).

У адказах таксама прысутнічалі ўяўленні пра жыдоў як пра «пракляты народ», які нясе адказнасць за забойства Хрыста:

– Гаварылі, а эта за то, што ані над Ісусам іздевалісь [...] Хрыстом (жанчына, 1940, 2007);

– Казалі, што яўрэяў забіваюць з-за Хрыста (мужчына, 1933, 2007);

– Ну, гэ, ліхо іх ведае, што-то по прычыне. Все ж кажуць, што жыды некія, гэ, Ісуса Хрыста мучылі. Да, мо то они провініліся так. А за гэто іх так не любяць [...] То они всех жыдоў позводзілі (жанчына, 1922, 2012);

– Все говорили, что это как им, так сказать, уже было определено терпеть это гонение. Им было, так сказать, исторически, як па-беларускі наканавана, определено пережить этой нации (мужчына, 1924, 2013).

Як водгук антысеміцкай прапаганды ў міжваеннай Польшчы, даволі часта рэспандэнты з Заходняй Беларусі згадвалі гэтак званы “крывавы навет”. Праўда, аповеды пра тое, што жыды выкарыстоўваюць чалавечую кроў, калі на Пейсах гатуюць мацу, звычайна суправаджаліся агаворкамі, накшталт:

– *Гэтак людзі казалі, а я не ведаю, ці праўда... Бог яго ведае* (жанчына, 1921, 2011).

Аднак толькі некаторыя распавядалі пра гэта з жартам:

– *А малва ж усё ішла, ну, я то не ведаю. Кажуць, яны з хрысціянскай кроўю адгаўляюцца. У іх чуць-чуць трэба і ўсё. А мая падруга аднаго разу і кажа: “Пані Броха, дайце мацы хоць з чалавечаскую кроўю”* (жанчына, 1927, 2011).

Зрэдку ў якасці прычыны фігуравала “блізкасць” немцаў і жыдоў, якія нібыта мелі падобную мову і паходжанне:

– *Іх жэ мову знаюць. [...] Іх мова блізка* (жанчына, 1910, 2006).

Гэтая “блізкасць” у перакананні жыхароў беларускіх вёсак вяла да вострай канкурэнцыі паміж немцамі і жыдамі. Менавіта таму, паводле аповеду адной з рэспандэнтак, шлях Гітлера да панавання над светам пачынаўся якраз з забойства жыдоў.

– *Каб самім заўладзець, каб самім заняць міравое гасподство. Як сёння Амэрыка, як Польша. Не важна, што жыды бедныя. Важна, што разныя нацыя. І немцы баяліся, я так думаю, то маё мнение [...] што еслі много нацый, много дажэ вероісповедаваній, то як рыба, лебядзь, шчука і рак – каждый у сваю сторону цягне. Эта ж мешае. А еслі вот все одно – тады нешта будзе. Вот Гітлер гэтага і хацеў, я так думаю, і многія так рассуждалі* (жанчына, 1925, 2011).

Адзін з рэспандэнтаў, чалавек з вышэйшай адукацыяй, які падчас вайны працаваў перакладчыкам у нямецкай гаспадарчай арганізацыі, у сваім адказе на пытанне пра прычыны Халакосту прыгадаў антысемітызм у міжваеннай Польшчы, нацысцкую прапаганду і асаблівасці... беларускай ментальнасці:

– *Людзі разважалі: яны ж укрыжавалі Хрыста [...] Гэта рэзультат таго, што ішла страшная антысеміцкая прапаганда, прадаваліся календары, кніжкі, дзе пісалі, што ты не купляй у жыда, страшны антысемітызм... Асабліва ў 38-м і 39-м годзе. Таксама была прапаганда, што яны (і цыганы таксама) шкодзяць руху наперад... Немцы ж мелі ўсю Еўропу. Заставаўся толькі Сталінград [...] Меркавалася, што немцы будуць “новую Еўропу”. Так і казалі: “новая Еўропа”, “новы парадак”. А ўсё, што яму перашкаджала, навінна быць знішчанае [...]*

Думаю, што таксама была зайздрасць, бо жыды заўсёды жылі лепей. А чаму жылі лепей?.. Бацька Ізі працаваў у лесе, правяраў якасць дрэвесіны [...] Пасада невеликая [...] Але да яго прыходзіў цырыльнік. Жыд не прап’е, жылі эканомна [...] Умее ўгаварыць, каб ты з крамы не выйшоў без пакупкі... І ў канцы канцоў ён

збірае гэтыя грошы... А людзі гэтага не бачаць. Нараджаецца велькая зайздрасць [...] На жаль, наш народ такі... Вось калі вывозілі ці раскулачвалі людзей, ты думаеш, што суседзі шкадавалі? Не, халера з ім! Ён жа мне грошы не пазычыў, то і правільна, што забіраюць... (мужчына, 1928, 2013).

Даволі шырокі кантэкст інтэрв'ю дазволіў весці гаворку пра мясцовых саўдзельнікаў злачынстваў. Звычайна пра гэта гавораць неахвотна. Напрыклад, вуснагістарычныя даследаванні берасцейскіх даследчыкаў Яўгена Разэнблата і Ірыны Яленскай, якіх цікавілі славянска-жыдоўскія дачыненні ў перыяд 1921–1953 гг., выявілі менавіта нежаданне казаць пра «сваіх»¹⁰.

У нашых даследаваннях пра «сваіх» казалі. Пры гэтым прыгадвалі паліцыю (напрыклад, у Слоніме або ў вёсцы пад Радашковічамі, дзе людзі ўспаміналі мясцовага паліцэйскага, які забіваў жыдоў з помсты за сваякоў, рэпрэсаваных Саветаў у 1937 г.), солтысаў і нават партызанаў.

«Свае» як забойцы даволі часта фігуравалі ў вусных успамінах жыхароў беларускіх вёсак. Часам менавіта яны, а не нямецкія акупанты, выступалі як галоўнае зло апошняй вайны. Магчыма, гэта тлумачыцца тым, што на «сваіх» найбольш спадзяваліся, а спадзяванні часцяком аказваліся марнымі. Падчас вайны жыхары Беларусі мелі вялікія праблемы са звычайнай чалавечай салідарнасцю. Панаваў чалавек са зброяй, які не меў літасці нават да «сваіх».

У якасці забойцаў фігуравалі таксама мясцовыя партызаны. Так, былы партызан, распавядаючы, як асабіста выратаваў з гэта ў мястэчку Быцень пад Слонімам (зараз Івацэвіцкі раён Берасцейскай вобл.) жыдоўскую сям'ю, з крыўдай прызнаваўся, што яму за гэта нічога не заплацілі. Пасля заўвагі, што выратавання, магчыма, пазней усё ж загінулі, прызнаўся, што быў сведкам іх смерці:

– Я знаю, дзе яны пагіблі! Толькі гаварыць пра гэта как-та... Стыдна... Іх патопілі парцізаны... Быў у нас такой камандзір Гусеў. Адзін, а патом Бабкоў, другой... Бабков лётчык быў. Палучілі указанне ад генерала Капусты – сабраць ад яўрэяў дзеньгі на танкавую калону. Патаму што ў іх у кожнага есць золата... хоць немнога, но есть... Скажаў, не дзеньгі, а сняць всё золата. Ну, яны прабавалі ў нашым атрадзе «Савецкая Беларусь», у «Чапаева»: «Прадстаўляйце золата». – Не сдают [...]

А тут панадабілася выгнаць літоўцаў, за Піронімам есць такая местнасць – Савічы. Там ізвястковы завод быў. І вот на Савічы паішлі ваяваць нашы. Партызанаў паслалі... А каго напярод? Яўрэяў напярод! Гэтыя два камандзіры – Бабкоў і Гусеў: Яўрэяў напярод!.. Усіх. А яны ж ні плаваць, ні страляць... Мужчыны яшчэ кое-как. А там жа жэнішчыны, дзеці... Іх тады многа пагібла.

Шчара шырокая там. А Шчару нада перахадзіць, каб патом наступаць. Тыя там страляюць, а тут нада ісці... (мужчына, 1911, 2006).

Тое ж «золата» або багацце часта фігуравала ва ўспамінах як прычына таго, што жыдам спачатку дапамагалі, а потым забівалі або выдавалі немцам.

– *Золата ж можна ўзяць, а яго забіць. А нашто яго хаваць?! І гэтых было. Усяк было* (жанчына, 1924, 2007);

– *Выдаваў солтыс [...] Адна сям'я трымала мельніцу. Жыды багатыя былі. Як забілі багатага, то набраў падушкі яго [забойца] (жанчына, 1916, 2009);*

– *По хатах оні жылі [...] І іх зогналі на одну вуліцу [...] І іх обгородзілі дротом такім. А далей побралі, іх побілі. То я не ведаю, казалі в Леніне, шо там озеро е... То там вельмо золато богато кідалі туды [...] у тэе озеро. То гэто казалі ленінцы* (жанчына, 1933, 2012).

Але значна часцей прыгадваліся эпізоды бескарыслівай дапамогі або жадання дапамагчы. Пры гэтым адсутнічаў нават намёк на грошы ці нейкую іншую форму ўдзячнасці з боку жыдоў-уцекачоў. Таксама падкрэслівалася небяспека гэтай дапамогі і прыгадваліся выпадкі пакаранняў тых, хто ратаваў. Усё ж такі чалавечае спачуванне часта аказвалася мацнейшым нават за страх смерці.

– *Жалелі людзі іх. Слонімскіх евреев каждый знал, і оні всех зналі [...] Он не плакал. Только гаворілі: “Нікого нету, нікого нету”. Нех Пані выбачы. Маёй радзіны нема* (мужчына, 1930, 2009);

– *А ў мяне быў хлопчык, вон усё па-суседску да хлопчыка нашага хадзіў [...] А я прышла ў сарай ды клічу: “Шолом, Шолом, Шолом”. Думала, мо дзе заховаўся... Няма нідзе [...] І яго забілы [...] А я того Шолома шукала, шукала. Думала, дам адзёжу ды сховаю... Няма яго* (жанчына, 1916, 2012).

Наогул, паводле статыстыкі Інстытута «Яд ва-Шэм», толькі ва Усходняй Беларусі (даваеннай БССР) «праведнікамі свету» стала болей за 700 чал.¹¹

Сабраны матэрыял патрабуе грунтоўнага вывучэння з удзелам прадастаўнікоў розных гуманітарных дысцыплін. А пакуль можна адзначыць відавочнае імкненне нашых суразмоўцаў дыстанцыявацца ад трагедыі Халакосту, апраўдаць уласны нейтралітэт ці бесстароннасць. У гэтай пазіцыі няма пакаяння, затое ёсць жаданне перанесці віну на самую ахвяру.

Часта аповедам пра Халакост, асабліва запісаным на тэрыторыі Заходняй Беларусі, якая да Другой сусветнай вайны знаходзілася ў складзе Польшчы, не хапала шчырасці. Была заўважальнай змена інтанацыі. Некаторыя рэспандэнты спрабавалі пазбегнуць гэтай тэмы, адказваючы пытаннем на пытанне або заяўляючы: “*Вы ж самі ўсё ведаеце...*” Іншыя спасылаліся на пачутае ў размовах і г. д.

Успаміны жыхароў Усходняй Беларусі, даваеннай БССР, на першы погляд былі цалкам пазбаўленыя налёту антысемітызму. Рэспандэнты карысталіся словам “яўрэі”, пазбягаючы тэрміна “жыды”, які ў гэтай частцы Беларусі, таксама як і ў расійскай культурнай прасторы, успрымаецца як знявага. Аднак разважанні пра прычыны Халакосту амаль не адрозніваліся ад пачутага ў Заходняй Беларусі.

Вусныя ўспаміны пра Халакост выявілі моц стэрэатыпаў, сярод якіх – вообраз жыда як пасіўнай ахвяры, не здольнай на супраціў, баязлівасць, міфічнае жыдоўскае “золата”, меркаваная схільнасць жыдоў да падману ды інш. Гэтыя стэрэатыпы і сэнныя моцна ўплываюць на масавую свядомасць.

Відавочна, што тэма Халакосту вельмі важная для разумення беларусамі саміх сябе. Між іншым яна ставіць пад сумнеў міф славуатай “беларускай талерантнасці” і прымушае яшчэ раз задумацца пра ўласную адказнасць за мінуўшчыну, у т. л. часоў нямецкай акупацыі Беларусі.

Заўвагі

- ¹ Кісь О. Усна історія: становлення, праблематика, методологічні засады // Украіна модэрна. Ч. 11. 2007. С. 13–14; Kurkowska-Budzan M. Informator, świadek historii, narrator – kilka wątków epistemologicznych i etycznych *Oral History* // Wrocławski rocznik historii mówionej. Roczник 1. 2011. S. 10–11.
- ² У Беларусі важным цэнтрам такіх даследаванняў стаў Беларускі архіў вуснай гісторыі (<http://www.nasharamiac.org>), створаны ў 2011 г. па ініцыятыве гісторыка Ірыны Кашталян.
- ³ Гуревич Арон. История в человеческом измерении. Размышления медиевиста // <http://magazines.russ.ru/nlo/2005/75/gu4.html>. Рэжым доступу 19.02.2014 г.
- ⁴ Thompson Paul. *The Voice of the Past*. Oxford: Uniwersuty Press, 1978.
- ⁵ Тош Джон. Стремление к истине. Москва: Весь мир, 2000. С. 267
- ⁶ Цыт. па: Sebastian Wasiuta, *Mówienie (o) historii* // *Historia mówiona w świetle etnolingwistyki*. Red. Stanisława Niebrzygowska-Bartmińska, Sebastian Wasiuta. Lublin: Polihymnia, 2008. S. 111.
- ⁷ Портелли А. Особенности устной истории // *Хрестоматия по устной истории*. Сост. М.В. Лоскутова, Санкт-Петербург: Европейский университет, 2003. С. 40.
- ⁸ Польскі даследчык П. Філіпкоўскі гаворыць пра “сацыялагічную перспектыву” (*Historia mówiona i wojna* // <http://www.staff.amu.edu.pl/~ewa/Filipkowski,20Historiamowionaiwojna.pdf>. Рэжым доступу 10.09.2013 г.
- ⁹ Усе цытаты падаюцца з захаваннем асаблівасцяў мясцовай гаворкі. Варта адзначыць, што беларускамоўныя рэспандэнты з Заходняй Беларусі звычайна карысталіся словам “жыд”, якое ў беларускай мове не мае адмоўнай канатацыі. Гэтым жа абумоўлена і аўтарскае ўжыванне гэтага слова. Адмоўная канатацыя слова “жыд”, характэрная для рускай мовы і культуры, па меры працэсаў русіфікацыі пашыралася ва Усходняй

Беларусі. Мясцовыя рэспандэнты звычайна ўжывалі слова “яўрэі”. Поўныя запісы інтэрв’ю захоўваюцца на сайце Беларускага архіва вуснай гісторыі. Гл.: <http://www.nasharamiac.org/archive/home>.

- ¹⁰ Розенблат Е., Еленская И. Память о Холокосте в западных областях Белоруссии // История – миф – фольклор в еврейской и славянской культурной традиции. Сборник статей. Москва, 2009.
- ¹¹ Музей истории и культуры евреев Беларуси (<http://www.meod.by/ru/organizacii-meoda/muzej-istorii.html>). Рэжым доступу 10.10.2015.

«ЧАМУ Я ТАКІМ СТАЎ...»

З вусных успамінаў Сяргея Пятровіча Яноўскага (1925–2010)

Summary

The publication presents the memoirs of Siarhiej Piatrovič Janoŭski, recorded in 2009. They reflect the main events of Belarusian history of the twentieth century: everyday life in Western Belarus in the interwar period, teaching and education there, World War II, anti-Soviet resistance, the post-war repressions, the history of the Greek-Catholic Church etc. Siarhiej Piatrovič's memoirs is his attempt to associate himself with the past, in the context of national life, and to answer the question why and what happened with him. The memories are thoughtful summing of his life, which can be useful for descendants.

The specific method of publication allowed to present the sequence of the story, the author's structure of the narrative and his vocabulary without changing. Yet it presents the oral memories in most readable form.

Аўтабіяграфія Сяргея Пятровіча Яноўскага – гэта адлюстраванне асноўных падзей гісторыі Беларусі ХХ ст., а аповед пра іх – спроба злучыць сябе з мінулым, упісацца ў кантэкст агульнага жыцця краіны, знайсці адказ на пытанне, чаму тое, што здарылася, здарылася менавіта з ім. Яго ўспаміны з'яўляюцца прадуманым падвядзеннем вынікаў жыцця, якое мусіць быць карысным для нашчадкаў.

Сяргей Яноўскі нарадзіўся 19 жніўня 1925 г. у в. Залессе, якая знаходзіцца паблізу мястэчка Ілля на Вілейшчыне. Яго

дзе Фёдар Шэрамет і бацькі былі настаўнікамі. Бацька арганізаваў беларускую школу ў Залессі, меў кантакты з дзеячамі беларускага руху: Браніславам Тарашкевічам, Сымонам Рак-Міхайлоўскім ды інш. У 1939 г. Сяргей Яноўскі скончыў польскую школу, спрабаваў паступіць у Віленскую электрамеханічную гімназію, але не прайшоў па конкурсе. У 1941–1942 гг. вучыўся на настаўніцкіх курсах для моладзі. Некаторы час працаваў настаўнікам, а потым дырэктарам школы ў в. Раёўка. Падчас адпачынку ў бацькоў у Іллі быў мабілізаваны ў партызанскі атрад “За Советскую Белоруссию” брыгады А. М. Смоліна. У гэты ж час быў прыняты ў камсамол. У чэрвені 1944 г. падчас ліквідацыі партызанскіх атрадаў трапіў у палон. Дахаты вярнуўся летам 1944 г. і быў накіраваны на настаўніцкую працу ў пачатковую школу в. Сачыўкі (Вілейскі раён, Менская вобл.). У гэтым жа годзе паступіў завочна ў Менскае педвучылішча адразу на другі курс, а потым – у Менскі педінстытут на матэматычны факультэт.

У 1946 г. ён далучыўся да антысавецкай падпольнай арганізацыі “Чайка”, якую ўзначальваў Васіль Супрун. У наступным годзе быў арыштаваны і асуджаны па арт. 63-1 і 76 Крымінальнага кодэкса БССР на 10 гадоў лагера. Быў этапаваны ў Інту (Рэспубліка Комі), пасля працаваў у Котласе і Сольвычагодску (Архангельская вобл.), на Брацкай ГЭС, у Тайшэце (Іркуцкая вобл.). У 1955 г. быў вызвалены, працягваў жыць у Тайшэцкім раёне, дзе пазнаёміўся са сваёй жонкай. У 1957 г. вярнуўся ў Беларусь. Працаваў будаўніком, загадчыкам гаспадаркі піянерскага лагера, інспектарам Міністэрства фінансаў. У 1991 г. падаваў дакументы на рэабілітацыю, але прысуд 1947 г. быў пацверджаны. Вернік грэка-каталіцкай царквы. Павянчаўся ў дзень свайго залатога вясялля. Памёр 16 снежня 2010 г.

Сяргей Пятровіч быў вельмі папулярным аповядальнікам. У Беларускім архіве вуснай гісторыі (www.nasharatiac.org) захоўваюцца ягоныя 4 інтэрв’ю агульнай працягласцю ў 12 гадзін! Таксама захаваліся фотаздымкі і фотакопіі дакументаў, якія добра ілюструюць апавед. Ва ўсіх інтэрв’ю ўдзельнічала жонка рэспандэнта Марыя Сяргееўна Яноўская.

Першыя тры інтэрв’ю былі запісаныя ў кастрычніку-лістападзе 2007 г. у рамках праекта “Пакаянне” Валерыяй Чарнаморцавай. У другім удзельнічаў пастар Эрнэст Сабіла, у трэцім – прыхаджане грэка-каталіцкай парафіі Маці Божай Нястомнай Дапамогі. Гэтыя размовы былі напоўненыя разважанымі пра лёс былых рэпрэсаваных, лёс грэка-каталіцкай царквы і ўсёй краіны. Размовы абцяжарваліся тым, што Сяргей Пятровіч Яноўскі меў кепскі слых, не заўсёды чуў суразмоўцу.

Нягледзячы на тое, што кожнае інтэрв’ю мела ўласную тэму і дастаткова вялікую “размоўную” частку, у кожным з іх утрымліваліся закончаныя нарацыі рэспандэнта, якія паўтараліся ў рознай паслядоўнасці. Пытанні інтэрв’юераў С. Яноўскі выкарыстоўваў дзеля агучвання ўжо зафіксаванага сюжэта ягонай аўтабіяграфіі.

Карціна жыцця напаўнялася меркаваннямі і разважаннямі. Слухачу прэзентавалася пэўная ідэальная паслядоўнасць падзеяў з вышыні перажытага і асэнсаванага досведу. Відавочна, што сканструяваная наратарам логіка аўтабіяграфіі мела істотныя лакуны. У размове з Эрнэстам Сабілам і Валерыяй Чарнаморцавай добра прасочвалася боязь сказаць пад запіс “што-небудзь не тое”, што магло нашкодзіць рэспандэнту ці ягоным блізкім.

Прадстаўлены аўтабіяграфічны наратыў прайшоў праз сур’ёзную ўнутраную цэнзуру. Гэтым тлумачыцца і той факт, што ўсе інтэрв’ю ўтрымліваюць адны і тыя ж сюжэты ў рознай паслядоўнасці. Адрозніваюцца яны толькі нязначнымі фактычнымі дэталямі, якія не ўплываюць на высновы і логіку аповеду.

Усё гэта датычыць таксама чацвёртага інтэрв’ю, запісанага Ірынай Кашталян 23 сакавіка 2009 г., працягласцю каля пяці з паловай гадзін. Яно запісвалася ў межах даследавання па гісторыі пасляваеннай штодзённасці беларускага грамадства. Гэтае інтэрв’ю мае працяглы г. зв. “нязмушаны аповед”, у якім рэспандэнт паслядоўна і падрабязна распавядаў пра падзеі асабістага жыцця. У другой частцы інтэрв’ю С. Яноўскі адказаў на пытанні, датычныя гісторыі штодзённасці.

Апошняе інтэрв’ю мае менш “размоўных” частак, менш удзельнікаў, якія мяняюць кірунак размовы і выказваюць свае думкі. Таксама яно з’яўляецца найбольш поўным і паслядоўным. Менавіта таму яно і было абранае для публікацыі¹.

Прадстаўленая публікацыя заснаваная на транскрыпцыі, зробленай Русланам Рэвякам і праверанай Таццянай Касатай у 2012 г. Асноўная яе задача – перадача вуснага аўтабіяграфічнага наратыву ў максімальна зразумелай форме. Якраз таму былі выдаленыя размоўныя, удакладняючыя і дыялагічныя часткі, аповед Марыі Пятроўны Яноўскай, а таксама пытанні і адказы па гісторыі штодзённасці ды іншых тэмах, калі яны вымушалі рэспандэнта адыходзіць ад галоўнай сюжэтнай лініі. Быў скарачаны вельмі падрабязны аповед пра палон і ўцёкі.

Усе пропускі ў інтэрв’ю пазначаліся шматкроп’ем у квадратных дужках – [...]. Калі мелі месца вялікія сэнсавыя скарачэнні, курсівам дадавалася кароткая характарыстыка выдаленага тэксту. Квадратнымі дужкамі пазначаліся таксама

прапушчаныя рэспандэнтам словы. Размоўныя формулы, паўторы, фрагменты сказаў, незакончаныя і незразумельныя думкі прыбіраліся без пазначэнняў. Гэтак-сама выпраўляліся няўзгодненыя канчаткі. Паслядоўнасць аповеду не змянялася. Пры публікацыі захаваная мова рэспандэнта. Літаратурная апрацоўка не рабілася. Заўвагі і каментары ўнізе старонкі, а таксама вылучэнне асобных частак успамінаў і іх загаловкі належаць аўтару гэтых радкоў.

Вольга Іванова (Менск)

Пра бацькоў, дзядоў, прадзеда

[уступная размова пра мову, змест інтэрв'ю ды інш.]

Кагдае пакаленне ў сваю эпоху павінна штосьці зрабіць. Ну і мы, наша пакаленне –эта пакаленне даваеннае і ваенных часоў, – таксама штосьці выразілі. Выказалі думку, якая была ў народа. [...] Сучаснае пакаленне таксама неспакойна, асобенна моладзь. Вот мы былі маладыя, нам тожа хацелася штосьці зрабіць і аставіць пасле себе памяць. Мы зрабілі. Як нам гэта ўдалося, гэта ўжо другая справа. [...] Чаму я із многіх такім стаў? Чаму мяне лёс сустрэў у такім стане і заставіў па гэтай дарозе пайсці?

Мой прадзед быў удзельнікам паўстання 1863-га года і загінуў у гэтым паўстанні. Гэта там, на маёй радзіме. А я радзіўся каля Іллі, Вілейскі р-н. Каля гэтай Іллі пахаранілі паўстанцаў. У [вёсцы] Владыкі.

[пра кніжку пра Філістовіча, удакладненне даты нараджэння ды інш.]

Дык вот яно адкуль усё пачалася? Аб гэтым памятніку і маім прапрадзедзе я не знаў. Тока перад смерцю мой бацька адкрыў нам эту тайну. Калі прадзед згінуў, у той час Мураўёў быў. Жосткі рэжым. Усіх уніятаў перавялі ў праваслаўе. Гэтаксама і нашую сям'ю перавялі. Ад нас, дзяцей, скрывалі эта. А мы калі ў Іллю, у школу, хадзілі, мы часта хадзілі к этаму памятніку. На выщечку. Знаў, што там загінулі паўстанцы. А што там быў і мой прадзед – аб гэтым не знаў. Но якіясьці імпульсы, гены ілі, як хочаце называйце, нябачныя токі ад прадзеда [майму] пакаленню перадалісь. Штосьці закралася ў душу, і яно жыло і жыло. І я патом прышоў пачці што на гэты самы шлях.

Другая ішчо прычына ёсць, чаму я такім стаў. Мой бацька быў настаўнікам. Ён у школе працаваў, у беларускай. І да вайны (ён старага пакалення) працаваў у школе. А па маме дзед таксама быў настаўнікам. [...] Другі [дзед], [Фёдар] Шэрамет, – настаўнік, каля Радашковіч меў свой хутар. Вельмі маляўнічая мясцовасць. Часта прыязджалі з Радашковіч госці, таму што не к каму было. Інтэлігенцыі не так многа была. Прыязджалі Рак-Міхайлоўскі, Тарашкевіч,

Мятла – усе, каторых з Мінска выгналі. Уласаў² у гімназіі ў Радашковічах працаваў.

*Крыж загінулым паўстанцам атрада Паклеўскага ў в. Уладыкі.
Здымак 2008 г.*

Тут усе ані аседлі недалёка ад Радашковіч. Ані былі пачці аднаго пакалення, часта прыезджалі да дзеда ў Канатопу³. Гутарылі ці абгаварывалі сітуацыю, якая скалалася ў Беларусі пад Польшчай. Як палякі іх прыціскалі. Як яны арганізоўвалі Грамаду. Яны тут спорылі, перажывалі, гаварылі, разважалі, шукалі выхад, а я пад стол хадзіў. Но, відаць, штосьці адкладвалася такога. Хоць у малога, но штосьці аказвалася. Я бачу, што яны былі зацікаўлены, яны змагаліся, але ж яны былі ўзрослыя. Фарміруецца розум і чалавек не словам, а прыкладам. Так як звер і птушка дзяцей сваіх вучыць не словам, не крыкам, а прыкладам. Як ён вядзе, так і дзеці стараюцца. Таксама я. На мяне ніхто не

«Чаму я такім стаў...»

звяртаў увагі. Я быў маленькі. Эта быў 29-ы – 30-ы год. Ну, пака тут Тарашкевіч быў, пака яго не арэставалі. Вот эта некатары адпячатак зрабіла.

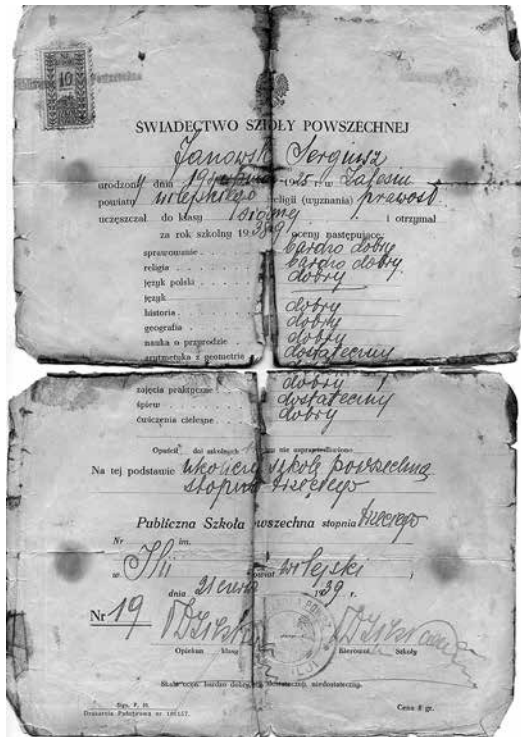

Бацькі Раіса Фёдараўна і Пётр Фёдаравіч Яноўскія. Здымак 1925 г.

[Бацька] был настаўнік у пачатковай школе. Канчаў ён у Барунах, [там] была семінарыя пры царэ. Працаваў ён у нашай мясцовасці. Но тут тожэ выпадковы факт. У маего дзеда была вялікая сям'я. Было 8 дзяцей – і ўсе сыны. После прадзеда, каторы загінуў, асталіся два сыны – Філіп і Матвей. Філіп, мой дзед. Яму было 51 год. Ён гаспадарку меў, добрую гаспадарку, крэпкую. Выпадкова, калі ён аб'яжджаў маладое жэрабя, эта жэрабя ў аглаблю нагой ударыла, а аглабля яму ў грудзь. І яго адбіла. Лекараў і помашчы ніякой не

Львiнская польская школа. 1935 г. Каля помніка паўстанцам 1863 г.

Пасведчанне аб заканчэнні польскай школы. 1939 г.

было, і ён ў маладым узрасце памёр. Мяне ж тады ешчо не было на свеце. Но эта ўжо бацька расказывае. Хаця ўжэ тады яны былі праваслаўныя, но дзед папрасіў перэд смерцю прывязці да яго святара не праваслаўнага, а каталіцкага, грэка-каталіцкага. А ў Іллі была грэка-каталіцкая [царква]. Ксендза, как он сказаў. Пачаму дзед перэд смерцю захацеў пайсці [са] сваёй веры? Мяне гэта ўсё ўрэмя калола.

У Малявічах⁴, то два кіламетры ад этага места, – нашы могількі. Там дзед пахаронен. Баба не тут памерла, у Сібіры. Патом адзін дзядзька мой – тожа там. А прадзеда няма. Я ў бацькі: «А гдзе ж прадзед?» І толькі перад смерцю он прызнаўся...

І ешчо што-то мене натакнула. Да таго, як бацька сказаў, што прадзед загінуў у паўстанні. Часта ані на палітычныя тэмы гаварылі. А мне эта ўсё сабіралася. Акумуліравалася. І калі я ўжо падрас, меня гэта пытанне пачало і задзеваць. Скрабсці. Калі мне было 14 год (гэта ў 39-м годзе), калі я кончыў паўшэхную школу ў Ільі, трэба было далей учыцца. І вот раздвоіліся жаданні мамы і папы. Бацька хацеў, каб я вучыўся на святара. [...] Праваслаўнага. [...] [Маці хацела], каб я тэхнічную спецыяльнасць якуюсці займеў.

[*Інтэрв'юер паспрабаваў перавесці гаворку на цікавую для яго тэму пасляваеннай штодзённасці, але рэспандэнт хутка вярнуўся да лініі свайго апаведу*]

Значыць, после дзеда, каторага забіла, асталася бабушка і ў яе семера дзяцей. Самы старшы быў дзядзя Нікалай. Цяжка было справіцца з малымі. І з гаспадаркай. А ўчастак зямлі быў немаленькі после надзела, после царскаго. Ніхто не знае, но я так прэпалагаю, што эта звязана і з прадзедам, коль прадзед удзельнічаў у гэтым паўстанні. А ў гэтым паўстанні ўдзельнічалі і шляхта, і памешчыкі, якія былі ў той час. Кіраўніком гэтага паўстання был Козел-Паклеўскі. Но здарылася так, што перад рэвалюцыяй, ці то ў 14-м, ці то ў 12-м годзе, памешчык, каторы там кала нашай вёскі быў, запрапанаваў маея бабе, каб яна адпусціла свайго старэйшага сына. А этат памешчык у Омске трымаў канцэсію па жэлезнай дароге. Дасматрывал участак ад Омска. Паабяцаў добра плаціць, штобы лягчэй было пражыць. Бабушка згадзілася з гэтым. Дзядзя Нікалай паехаў. Он быў, відаць, адаронны чалавек. Так справы пашлі, што ешчо до 14-га года дзядзя строіць сабе дом добры ў Омску. Забірае всю сем'ю туды: і бабушку, і дзяцей. Зямяю аддают у запашку. У арэнду.

І дзядзя мой да сарака год не жэніцца, пакуль не даў адукацыю ўсім сваім братам. Ён спачатку быў прыказчыкам. Памешчык жа сам эці працы не выконваў, а трэба было каму рабіць. Усё ўзяў дзядзька ў свае рукі. Даў усім адукацыю. Адзін, дзядзя Іосіф, жэлезнадарожную школу кончыў. Двое ці трое пашло ў

настаўнікі, семінарыю кончылі. Два ў кадэцкую школу пашлі. В обшчэм, усім адукацыю дал. І рэвалюцыя прашла ў 17-м годзе, усе родзічы асталіся там.

З сям'і настаўнікаў

Только бацька адзін вярнуўся сюда. Эта ў 20-м гаду, калі ўжо тут уста-наўлівалася граніца. [...] Ён вярнуўся сюда на родзіну. Пацянула штосьці. Відзіма, лёс такі. Тут пабыў некатары час. Зямля была ў запасе. Жыць-то ён меў за што. Ну, і тут у гэты час устанаўліваецца этат кардон, граніца. І яго ўжо назад і не пусцілі. Ну, і што ж Вы думаеце? [...] Захацелася зноў працаваць у школе. І вот он адкрывае сваю беларускую школу. Прыватную школу ў сваёй вёсцы Залессі. [...] Я помню, у нас хата вялікая была на две палавіны. Адна палавіна была как кляс і другая, вялікае памяшканне, як кляс. Я помню, парты стаялі і сабіраліся дзеці вясковыя. Я ўжо на свет паявіўся. Я памятаю, хоць быў малы. Я ж в 25-м годзе радзілся, а эта гдзе-та 29-ы – 30-ы.

[...] Польскія ўлады відзяць, што ён немалады настаўнік, ужэ з практыкай. Здзелалі яму прапанову: калі ласка, хочаце ў школе працаваць, працуйце, но перекваліфіціруйцеся на польскага настаўніка. Паедзьце там [на] курсы. Эта ўжо ў 30-я гады, калі польская ўлада дашла да сваей сілы. Ён не захацеў гэтага зрабіць. І яны яго звольнілі. Не далі яму магчымасці працаваць. Прыслалі польскага настаўніка ў вёску і адкрылі новую школу, ужэ гасударственную польскую школу. А бацька? У него ж земля-то была свая, хата была свая. У гэты час ужэ бацька быў жанаты. Тут я радзіўся. Тут ешчо брацьця, нас чэцвера хлопцаў у сям'і радзілася. Праўда, ужо ўсе памерлі. Я быў старэйшы, самы старэйшы, а ўжо ўсе памёрлі.

[...] А калі ў 39-м годзе вассаедзінілі... У него дакументы былі руского настаўніка, і он сразу падае дакументы ў раён. [Яго] прынімают і дают школу. [...] Тут пачалі калхозы арганізоўваць, зямлю ў него забралі. І ён у школе працаваў, і мама таксама. Яна после Радашкоўскай гімназіі. [Для] пачатковай школы дастаткова было гэтых ведаў, каб яна магла працаваць.

[удакладненні пра агульных знаёмых]

Калі бацька працаваў у Сібіры, там Калчак адступаў, яго ў армію не ўзялі, ён працаваў у школе. Яго хацелі мабілізаваць, но ему ўдалося выкруціцца. Он у вайне не ўдзельнічаў. А ў 20-м годзе ён вярнуўся! І ў яго многа інфармацыі была пра Саветы, пра бальшавікоў, што яны з сябе ўяўляюць. І калі ён прыехаў сюды, я памятаю, маленькі быў, калі-нікалі прыходзілі госці, дык ён ра-

сказываў, дзяліўся сваімі ўспамінамі. Расказываў, што сабой прадстаўляе Ленін, колькі ён людзей зглуміў. Колькі святароў на тот свет аддаў. Ён с эцім сустрэўся ў час рэвалюцыі. Тут у вёсцы-та это нічога ніхто не знаў. Можа быць, па-гэтаму ён аттуда і ўцякаў? [...] Но ён расказываў, што з сабой нясе бальшавізм. [...] А я прыслухоўваўся, эта набіралася ў кучу. [...]

А другі дзед, эта ўжэ мама сказывала, тожэ вельмі не любіў Саветы. Он был настаўнікам, царскім настаўнікам, тут у Беларусі працаваў. І вот, калі там яны ў Канатоце сабіраліся за сталом, за чаем (водкі тагда не пілі, только самавар стаяў на сталe), усе эці ўспаміны былі. І он таксама знаў, што сабой нясе гэта новае абразаваніe. Эта, гаварыт, прахадзімцы. Ну, самымі кепскімі словамі ён абзываўся аб гэтай структуры. А народ, акруга, нікто асоба нічога не знаў. Граніца была, некатарым удавалася... Туды праз граніцу ішлі. Там свабода... Паліціка. Велі агітатары, што там рай, што там і ўсё што хочаш. Но хто пашол туды, ніхто на свабодзе не астаўся. [...]

Не так цяжка было і праз граніцу перайці. Палякі, яны асабліва не глядзелі за гэтай граніцай. Эта Саветы баяліся, каб людзі з гэтай стараны не прышлі. А аттуда, пажалуйста, прахадзілі. Многа было лазутчыкаў. Хаця была жэ ў Польшчы і падпольная камуністычная партыя. Вот яны і вялі ўсю эту работу. Былі і агітатары ў камуністаў. Палякі на гэта не звачывалі ўвагі. Яны гэтага не баяліся. Калі ўжо хто-небудзь там, дак маглi палкай даць. Но нікаго не судзілі. [...] А вот ужэ рускія да гэтага саўсім па-другому адносіліся. Чаму мы пагарэлі па ўсёй гэтай справе? «Чайка»⁵ згарэла і мы згарэлі? Мы не зналі дзействіцельнасці савецкай. Мы не зналі гэтаго рэжыма, на што ён згодзен. Мы каварства не зналі. Вот гэтай самай усёй паднаготнай не зналі. [...] Калі б мы выраслі ў савецкай дзействіцельнасці, дык мы бы зналі, как бароцца. [...]

Так мы ж маладыя былі. Но эта адна справа, і другая справа, ім, можа, крыху і разукрасілі, размалявалі нашу справу. Многа палітычных элементаў падшылі да справы. У нас асноўная ідэя якая была? Не арганізаваць бойню, не вайну, а захаваць моладзь. Мы былі настаўнікамі. Нам нада было не даць русіфіцыраваць. Аставіць душу ў дзяцей такую, якая яна радзілася на свет. Вот наша цэль была. Разумная цэль была. І чаму мы, настаўнікі, за гэта? Таму што мы только бліжэй за ўсіх да будучыні. Мы фармуем гэтую будучыню. Гэта адно, і другое, што адукацыю я атрымаў настаўніцкую пасля таго, як у школе стаў працаваць. Я завочна працаваў. Мінскі цехнікум акончыў педагагічэскай, патом інсцітут. [...] Паступіў, но не ўдалося ўчыцца. І я тут, калі прыезжал на сэсіі летніе, сустракаўся з настаўнікамі з усёй рэспублікі. [...]

«Чаму я пайшоў у школу?» Настаўніцтва

Я з педагогічнай працай пазнакоміўся тады, калі быў ешчо малым. Калі мне было 10–12 гадоў, была беларуская школка. Я любіў, как бацька вуча. Ён дзяцей вучыў дзень, а вечарам прыходзілі дарослыя. Таксама атрымоўвалі асвету ў школцы. Я вярцеўся, таму што некуды было дзевацца, відзеў эта ўсё. Потым, кагда ў 39-м годзе пачаў бацька зноў працаваць, ён таксама на працы быў, на школьнай. Я хоць і ўчыўся ў гэты час у школе, но ўжэ быў врослы. Калі-нікалі бацька быў заняты, дык мяне пасылаў на абучэніе. Я ўжо мог і гэта. Я ўжо быў азнакомлен з педагогікай. Эта адно.

Чаму я пашоў у школу? У 39-м годзе после заканчэння Ільянскай 7-годней школы я паступаў у Віленскую электрамеханічную гімназію. Мама хацела, каб я тэхнічную адукацыю атрымаў. А бацька той быў звязаны. Ён у той час у школе не працаваў, яму хацелася ўмысловай працы. А каля нас был сцеклазавод. Ён был глаўным бугалцерам на этом сцеклазаводзе. І часенька быў у Вільні, туда прадукцыю пастаўлялі. Праз яго я паехаў у гэту механічную гімназію.

У 39-м годзе я паехал, і вот экзамены ўступныя там. Са всей Віленшчыны сабралась маладзёж. Дзень экзаменаў. [...] Далі нам па два лісціка. Тут грыф: іме, назвіско і пытанне трэцяе – веравызнаніе! Спрашываецца, для чого? Я абітурыент, здаю экзамены, і мне нада пісаць вера[вызнаніе]... Ну пісалі бы нацыянальсьць, так эта другая справа. Паляк ці беларус – эта ўжэ другая справа. А тут веравызнаніе. Якія адносіны мае вера да тваіх ведаў і да цябе? Да твайго ўзроўня? [...] Я пішу ад чыстага [сэрца] – праваслаўны! [...]

Экзамены я не праваліў, здаў. Праўда, не на атлічна. Но ані сразу бачылі, з кем яны маюць справу. Праваслаўны – значыць, гэта рускі ці беларус. І ўжо другія адносіны. І гэта адыграла роль. Я чуцьём чуў, што тут падвох у гэтым. Ну, і вот кончылі экзамены, вывесілі ў карыдоры на сцяне спіскі. Сматру – маеі фаміліі нема. І далей спісак – кандыдаты ў студэнты. Сматру – мая фамілія. Значыць, прыняць не прынялі, а паставілі ў кандыдаты. Еслі места асвабадзіцца, тады возьмуць. А еслі нет, так і прападай. [...] Эта вялікі ўрон зрабіла. Эта ўжо вялікая ўраза. З польскага часа. Я ўжо зразумеў, што яны для нас гатовяць і што ад іх можна чакаць.

Саветы не лепш зрабілі. [...] После паўшэхнай школы ў нашу савецкую перавелі. На адну клясу ніжэй зрабілі. І лепшых вучняў пачалі прынімаць у камсамол. Мяне таксама гатовят. [...] Гэта такая паліціка – абязацельным парадкам, [што] учэнікі, асобенна лучшыя, далжны быць у камсамоле. Хочэш не хочэш. [...] У нас ніхто не пытаў. Ну, і вот гатовілі нас. На первічку прінімают. Па ачэрэдзі падходзім, там камісія. Прышла мая чарга. У той час, казалася бы,

чаго баяцца мне? Бацькі мае ўжо настаўнікамі працуюць у школе. У савецкай школе. Чаго ж мне баяцца? Я адказваю на ўсе пытанні. Аднак яны ўжо цікавіліся не гэтым, яны паднаготнай і прошлым цікавіліся. Ані ўжо зналі, што мой бацька і зямлю меў, і ўчастак меў, і не толькі ў школе працаваў. У іх усё эці дасье ёсць. Смятру – маіх усіх калег прынімаюць у камсамол, а мяне ў кандыдаты толькі. Пытаецца, чаму? Дык што-та падзейнічала. Відзіма, з прошлага што-та, вот у бацькі земля была. Можна быць, ешчо што-нібудзь у паднаготнай запісана. Я быў малады, я быў не вінават. Но эта ўразу зрабіла. [...] У душы я ненавідзел ужэ. Усю відзел несправядліваць. [...]

Саветы

Калі пачалася вайна, пад Вільнай былі савецкія часці. А да нас позна заглянулі. У нядзелю, па-мойму... Смятрім, што-та вродзе стада ідзёт. Конніца едзе... Прыезжаюць бліжэй. Бачым, у аднаго сядло, а ў другога мяшок з сенам і вяроўка нацягнута. Не была сёдзел, беднасць. Адзеты – абмоткі на нагах. Такія замучаныя салдаты. [...] Выходзяць, у каго што: хто з сметанай, хто з малаком, хто з салам да калбасамі. Ніхто нічога не бярэ. Каманда была. Спецыяльна. Людзі сразу атарапелі. Сразу пачувствавалі: што-та тут не так. Людзі чыста, з адкрытай душой шлі. [...] Праўда, былі палітрукі, каторыя па-своёму выхадзілі да народа і асвабаджэння Беларусі. Ну хто этаму верыў? Калі людзі жэ жылі, знаюць, у якіх умовах жылі. А савецкая дзействіцельнасць гэта пераварачывала савершэнна. [...]

Праходзіць недзеля-другая – Ілью, раён занялі. Ноччу варанкі пачалі, а там ужо спіскі падгатовленыя... Ужо всё зналі. Ані ўмеюць работаць невідзіма. Пачему і мы пагарэлі. Мы-то не зналі, што адзін на аднаго даносіць. Как і сейчас. Ты думаеш, сейчас у нас толькі ўсовершенствован КГБ. Ён нічуць не прапаў, не змяніўся. То, што было, у 10 раз хітрэе сейчас. І паэтаму трэба баяцца цяпер і целефонных і пераслухаванняў, усяго трэба баяцца. [...] Сейчас жэ ў Расіі, па суці дзела, улада ў каго? У КГБ. Яны ж дайшлі да ўлады. Яны даўно аб гэтым марылі, а толькі цяпер, пры Пуціне, дайшлі. А ў нас нічуць не горш, мы стараемся быць ешчо класнее, ешчо лепш, чым яны, рускіе [...]

Адукуль мы магі маладыя [ведаць]? Мы марылі, мары былі харошыя. Но мы не зналі, чаго баяцца і як гэта рабіць. І паэтаму, калі наша «Чайка» згарэла, значыць, не толькі мы сустракаліся с эцім рэжымам, с этай усёй гразню. [...] [Каб] отзвукі аб гэтым часе атрымаць, паедзьце ў тую вёску, дзе я працаваў, у Сачыўкі, і спытайце. [...] Там такія легенды асталіся, што як яны расказывалі, так я аж дажэ не верыў. У народзе саўсем другое ўражанне асталася. І людзі

захавалі. Яны гаворат. Проста аж дзіву даёшся, як людзі помняць усё добрае, што ты зробіш.

[пра хваробы]

Сколько ў мяне было крытычных момантаў у жыцці! І ў час вайны, і ў час этага ГУЛАГа. Пра ГУЛАГ цяжка раскажываць. Гэта горш, чым нямецкі канцлагер. Гэтыя адуюль сліўкі сабралі ў свой рэжым. Зналі, як з чалавека зрабіць нечалавека. Асобенна маральны гнёт. Палкай даставалась, эта само сабой. Па жываце білі, эта само сабой. Но глаўнае – маральна! Так вот, гэта вся методзіка. Яна тут асталася і жыве да сіх часоў. [...] Мне не зусім хочацца, пака ешчо варушыць сваю справу. Справа ў тым, што мы, можа, нават раней, чым «Чайка» [арганізавалісь]. [...] Нас толькі тры судзілі. Астальныя яны абашліся. Цяпер ешчо рана усё эта адкрываць. [Судзілі] рукавадзяшчае звено. Я быў – кіраўніком, Косця⁶ быў – сакратаром, і Кабак⁷ – связны наш.

[У ГУЛАГу] людзі, як на вайне ўходзілі на тот свет. [...] Аснаўную роль іграла – сіла волі. Так, каб сілу волі запасаць, я звяртаўся да вышэйшай сілы, да Бога. «Божа, памагі мне перэжыць». Я знаў, што я не вінават, што ў меня душа чыстая, што я толькі добрае рабіў. І людзям, і дзецям. І за што? Я відзеў эту несправядлівасць. [...]

Уся агітацыя на вёсцы, усе распаражэнні сельсавета із райкома шлі толькі праз настаўнікаў. Эта толькі ў савецкай школе гэта было. Я знаю і дасавецкую школу, і пры немцах пачаў у школе працаваць. Там чалавек сам быў гаспадар сваёй справы, сваёй педагогікі. А тут не! Ты перад тым, як пайсці да дзяцей, павінен напісаць канспект урока. Падробна, тэма, што, как. Новую тэму выкладаць. Каго спытаць? Што спытаць? Этыя самыя канспекты трэба было зацвярджаць. Калі хто-небудзь з настаўнікаў без канспекта, яго выганялі са школы.

Выбары ці нявыбары, якое пытанне, райком пасылаў [настаўніка]. Хто даносіў да насельніцтва? Настаўнік. Былі спецыяльна маленькія такія кніжкі агітатара. І ты ўжэ [...] па гэтай кніжачцэ. Не сам ад сябе, а ты ўжо па гэтай маленькай кніжачцы чытаў. [...] Выбары былі, у выбарах абавязкова настаўнікі ўдзельнічалі. Мы маладыя былі, так нас пасылаі. Там палавіна вёскі прышло, а палавіна не прышло. Паехалі туда. Нікаго нігдзе нема. Людзі не хацелі галасаваць. Усе пахаваліся. [...] Так што ж ты думаеш, сабраліся, пцічкі ўсім паставілі ў бюлетні, бросілі, і ўсё. Вот так 100 % выбараў дзелалі. [...] Людзі да гэтага абьякава аднасіліся. Праўда, былі выскачкі. У кождой вёсцы быў спецыяльна куплены чалавек. Яны на каго нужна, мацерыялы, усё раскажывалі,

што робіцца ў вёсцы. Гэтыя людзі так і падохлі. [...] Помню, я сустракаўся з такімі, у бацькі вучыліся ў школе. Былі такія подлые.

Пры немцах

Калі прышлі немцы ў 41-м годзе, у нас, у Ільі, адкрываецца беларуская школа. Семігадовая. Інспектарам у школе была Сухая Галя. Яна скончыла Віленскую гімназію. Сама ільянка. Яна была кіраўнічкай аддзела народнай адукацыі. Польскія настаўнікі пры Саветах многія ўцяклі. І пры немцах некаму было ў школе працаваць. Дзеці пустапасам бегалі. Трэба было арганізоўваць школьніцтва. Для такіх, як я, падручкаў, каторым па 15–16 год, зрабілі курсы педпадгатоўкі. [...] У Ільі. [...] Папа з мамай пашлі ў школу, ім не трэба было перавучацца. А нас трэба было падрыхтаваць. Часць моладзі майго ўзросту з Вілейкі і з мястэчкаў. А ў Вілейцы была ўжо настаўніцкая сэмінарыя. [...]

[Пасля мы паехалі ў в.] Лугавыя⁸, гэта кала рэчкі Ілья. Там усё арганізавалі. Ну, і пачалі працу. Праўда, мяне праз два ці тры месяцы пераводзяць у Раёўку. Там был гарнізон немецкай, кардонная фабрыка. [...] Там была з большай колькасцю [вучняў] школа. Дзве настаўніцы працавалі, і мяня туда дырэктарам. [...] Палюбіў працу ў школе, вельмі палюбіў. А можа быць, перадалася што-нібудзь і ад бацькоў. І ад дзядоў [...]

Вот тут мы сапраўднымі былі гаспадарамі таго, аб чым марылі. Нам далі дзяцей. Ніхто да нас, ніякія ўлады не лезлі. Немцы не цікавіліся гэтым. А мясцовая ўлада толькі дапамагала, каб школа працавала. А ты тут ужо быў сам сабе гаспадар. Падручнікаў ніякіх не было. Бумагі тожэ не было. Даставалі гдзе што, на чом пісаць. Ваенны час. Снабжэння нікагога не было. Так вот, мы бралі савецкія падручнікі. То, што не трэба было, альбо вырывалі, альбо пераіначывалі. Задачку, калі яна мае адзін змест, рабілі другую начынку. Каб дзцей не траўміраваць. Цяжка было працаваць. [...]

Палучалі мы і зарплату. Калі прышлі немцы, нашы ўлады мясцовыя з заботай адняліся да школьніцтва і агулам да жыцця грамадскага. Я знаю такія факты, каторыя рубам становяцца, калі сейчас аб іх гаварыць. [...] Калі толькі немцы паявіліся, сразу палезлі да ўлады палякі. Старая інцелігенцыя, гдзе хто сідзеў. І ім хацелася, як калісьці верхаводзіць. [...] Сразу палякі павелі сваім укланам. Как будта бы тут не Беларусь, а Польшча. Немцы эта скумекалі, і праз нейкі час іх всех за жопу і вон. І тут пачалі нашых людзей падбіраць⁹. [...]

Пасведчанне аб заканчэнні беларускай школы. 1942 г.

Пасведчанне на беларускай мове аб заканчэнні беларускай школы. 1942 г.

Пасведчанне аб заканчэнні курсаў беларускіх настаўнікаў. 1942 г.

Партызанка. Палон. Уцёкі

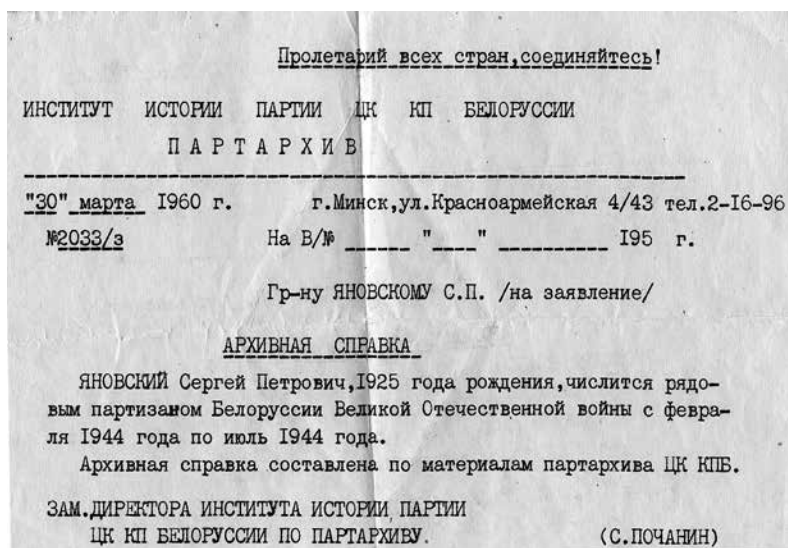
Нас адразу, – ну, што мы, маладзёж, не абучаныя, пораха не нюхалі, – всю зіму муштравалі. Усех прызыўнікоў. Не толькі з нашай вёскі. І з другіх. Там гдзесьці чалавек 20. Цэлы взвод набралі такой маладзёжы. Абучалі агнявой падгатоўцы і тапаграфічнай. Нікуды нас не ганялі, мы толькі неслі ахрану мясцовую лагера. І гэта да 44-га года да 23 лютага. 23-га – Дзень Чырвонай Арміі, нас заставілі прысягу прыняць. [І з гэтага часу] пачалі называцца партызанамі. Наш атрад, як і другіе, меў свой пост возле Ільі. І дзень, і ноч караулі, каб ніхто не прашоў. Гэта атрад Смоліна быў. [...] Брыгада імя Фрунзэ. [...]

Весна прішла, і пачалася паследняя блакада. І ў эту блакаду нас пагналі на Березіну в балота. І там у такія ўмовы папалі, што сабралі з этага катла Вілейскага і Лепельскага тысяч 10–15 партызан у адно балота. І там мы рабілі прарыў, хацелі вырвацца. Неўдачна. Праз шасейку Мінск–Плешчэніцы. Штобы пайці зноў на свае раёны. Калі мы сабраліся пасле этага прарыва і нас прасчыталі, толькі трэцяя часць лічнага састава [засталася]. І гэта не толькі в нашэм атрадзе – ва ўсіх атрадах было. Нас ганялі, як зайцаў. Пака не дагналі да Берэзіны. А там ужэ безвыхаднае палажэнне была. Камандзір атрада наш загінуў. Камісар астаўся. А мы ж былі не вааружонныя. [...] Несколькі вінтовок было на атрад. [...] Мы не маглі ваяваць...

Калі ўжо было безвыхаднае палажэнне, трэба было ў балота ісці. Камісар гаварыць: «Спасайцеся, хто як можа». Мы дзержаліся з сваёй вёскі групай. Нас шэсць чалавек. Чацвёрта былі ў другім атрадзе. Рэшылі схавацца ў лесе, замаскіравацца. Каб блакада прашла. Нам эта не ўдалася. Мы цэлы дзень пралежалі ў зямле. Начала смеркацца. Думалі, што ўжо кончылася. Толькі падняліся, хацелі ногі размяць немножка. Голад быў, ужо сколька дней не елі. Пашлі шукаць дзе-небудзь вогнішчы старыя, штобы што-небудзь знайсці там кала вогнішча. І якраз цэп на нас. Но яны нас не заўважылі. Мы прыгнуліся. Порасль вялікая была, многа старых калод, згніўшых, аброслых мохам. Калоду паварачывалі, выкапывалі дол. Зямлю аднасілі ў балота, хавалі, маскіравалі, каб было незаўважна, і назад калоду клалі. [...] Мы выкапалі два такіх дола. Я з Валодзем Шышкам залёг. [...]

Калі мы ўвідзелі [салдат], мы сразу на карачкі, ракам, каб падалей адбегчыся. Ужо аб ямах і думець нечэго было. Ну, і пёрлі сколька, хто маглі. Нас не заўважылі. Мы як ляцелі з Шышкам, з Валодзем. Бачым: вывернутая ёлка, густая, вялікая ёлка ляжыць. [...] І мы пад эці веткі залезлі. [...] Перад эцім хлопцы далі адзін аднаму слова, што еслі каго-нібудзь найдут, каб не выдавалі другіх. Я з Валодзем. А Коля Залескі і брат Шышкі пад другую ёлку залезлі.

Іван Зінкевіч – ён быў добры верхалаз. Яму захацелася схавацца ў ёлцы ды на вярху. Праходзе час. Ціха. Нігдзе нічога нема. А патом чуем голас Івана Бабкевіча, нашага хлопца з вёскі: «Валодзя, Сяргей, Коля, гдзе Вы? Не бойцесе, тут сваі». Мы ляжым, не верым, хоць чуем, што голас яго, но лежым. І патом чуем, як цэп падашла да нашага месца, і сабака заўважыў і – гаў, гаў! Тут ужэ некуда дзевацца. Ну, што будзет, то будзет. Вылазім. У нас аружыя нет. Хаця мы і называемся парцізаны.

Даведка пра ўдзел у партызанскім руху. 1960 г.

Аказываецца, мы папалі на ўкраінцаў. На цэп. На ўласаўцаў. Ну, а ўласаўцы былі ў арміі нямецкай, і яны блакаду праводзілі. Камандзір у іх быў немец. А ўкраінцы все гаварат па-рускі. «Хлопцы, – как гаворыцца, – не бойцесь, мы вас біць не будзем. Но прыказ такой, каб мы вас бралі, і ў Германію паедзеце». Відзят, што мы галодныя, кармілі, у каго што было. Далі нам і сухароў, і хлеба, і масла. [...] Івана Зінкевіча, каторы на ёлку залез, не заўважылі. Но цэп шла і якраз на гэтым месце астанавілась на начоўку. Іван, гэты бядняжка, на ёлцы всю ноч праседзеў. Он дзягу¹⁰ зняў і прывязаўся за верхушку дрэва, і так праспаў усю ноч на ёлцы.

Мы, помню, два ілі тры кастры зрабілі – і самі абсохлі, і салдаты таксама грэлісь. Всю ноч мы працавалі. Спаць – не спалі, мы насілі, штобы кастры былі. Прышла раніца, ну, што ж нам будзе. Вродзе свае хлопцы, вродзе ўкраінцы.

Патом гатовіцца далей ужэ цэп ісці. Блакада. Нас загружаюць. На плечы застаўляюць браць і рацыі, і інвентар, каторы яны з сабой няслі. Цэп пашла, а мы за цэпью. Мы да абеда, мабыць, ішлі. Вышлі з леса на поле, а там людзі. Блакада шла, і гдзе каго лавілі, усе туды. Лагер абразавалася злоўленых, пленных, счытай. Там і бабы былі, і старікі з дзецямі [...] і такіх, як мы, маладзёжы.

К вечару нас сарціруюць. Дзяцей, жаншчын і старікоў аддзельна. А работаспасобных аддзельна строят калону, выганяюць на дарогу і гоняць у сторуны Пleshчаніц. Вёска Ваўкалакі, кала Бегомеля. [...] Нас у Ваўкалаку прыгналі, а там ужо ўсе сараі, усе хлявы загружаны людзьмі. У час блакады каго лавілі адпраўляць у Нямецчыну. Працаздольных людзей усіх. Каб абезапасіць сябе, кожнае раніцою калону строілі шырыной у 6–8 чалавек [і праганялі] па гэтай самай шасейцы ў адну і ў другую сторуны. Былі выпадкі, партызаны, якім удавалася прабрацца, мініравалі дарогу. [...]

А патом пачалі нас ладаваць у машыну і спачатку [павезлі] у Пleshчэніцы. У Пleshчэніцах была цюрма. [...] А з Пleshчэніц перавязлі ў Мінск, у Масюкоўшчыну. [...] Калі немцы прадчувалі, што ім прыдзецца драпаць з намі, маглі развітацца рознымі спосабамі. Маглі і расстраляць, маглі што ўгодна. Мы на добрае ад іх нічога не чакалі. [...] Ну, у канцэ канцоў, значыць, нас выганяюць. Ужэ перад самым асвабоджэннем Мінска. Всех. Нас была большэ тысячы, палтары ці дзве. Строят в калону. [...] Выганяюць за горад і гоняць. [...] Гоняць нас на Брэст. За первы дзень нас дагналі [...] да Фаніпалі. [...] Мы пераначавалі. А нас, кагда выганялі, кождому на дарогу булачку хлеба давалі этага нямецкага, небальшая булачка. І большэ нічога. Ніхто ж нічога кушаць не мог. Так мы пака дашлі, вышлі з гораду, так ні ў каго нічога і не асталося. Усё і паелі. Галодныя ж былі. Говорят нам, што нас в Германію ўвозят. Ну тут і верім, і не верім. І многіх нервы пересталі выдзержываць. Ну, хоць у рот, хоць травінку палажыць – і то харашо. Многіе гоняць, сагінаюцца [каб] вырваць. І тут сразу очэрэздз. Так і асталісь. Не цікалісь, дажэ не предупреджалі. [...] Ну, і вот, втарой дзень нас гоняць. Но без воды, без нічога. А жара, это июнь месяц. Нас дагналі да Койданава.

І вот Койданава, возле нас поле. Жыта засеяна. А жыта ўжэ немножко подросло. Нас сагналі ў кучу. І мы ўжэ відзім, што будзем начоўку дзелаць. Ацэпілі нас, пулемёты везде кругом, на углах стаяць. І мы на голым полі. Жыта эта всё вырвалі. Харашае, вкус смачны. Тут бесперывно всю ночь по дороге беженцы отступают. От города же недалеко. Ну тут пад утро супакоілась немнога. Паднялі мы голавы. Ваабшчэ, ціха стала. Вечарам абозы шлі на Баранавічы, на Стоўбцы. А утрам аттуда ужэ пачінаюць ехаць. Ужэ перерезалі отступленіе немцам.

Немцы [...] хацелі нас тут всех палажыць. Паэтаму і такой канвой был. Но тут как раз атступалі батальён ці корпус літоўскіх ваяк. Ані тожэ адступалі, но ўжэ в Літву, к себе домой. Відзіма, нас і спасло, што нас перадалі ў рукі літоўцаў. Ну, а эці, как бы там ужэ ні было, но это ўжо полунашы людзі. Літоўцы казалі, што «вас хацелі пабіць, но мы спецыяльна вас гонім до Літвы». Многа перабілі немцы, кагда гналі. Літоўцы тожэ не очень-то, потому что ў ніх там тожэ былі разные ребята.

[...]

І нас пагналі с Койданава ўжо не па дарозе на Стоўбцы, а павярнулі на Ракаў, на Івянец, Валожын. Мала руху на гэтай дарозе, пралескаў много ёсць. Там удавалась кое-каму [збегчы]. І вот вёска перад Багданавам. Вёска вялікая. Перад гэтай вёскай перадышку ўсе рабілі. А перадышкі эці больш за ўсё рабілі тады, калі трэба было ахране пасілкавацца. Перасчыталі – і што-то нас полтысячы чалавек не хватает ужэ. [...] І рашэнне такое прыняў у душы, што ў гэтай вёсцы я павінен [збегчы]. Калі нашу калону гонят праз вёску, мясцовае насельніцтва хто хлеба кідае, хто жбан малака. [...] Дык нас перад кождой вёскай зжымалі гуртам, цесным такім, і пад рукі застаўлялі адзін аднаго браць і бягом. Вёску праляцім, патом апяць і бягом. Вот і канвой бег, і мы беглі. [...] Эта [вёска] Сакоўшчына. [...]

Ну, і вот, гонят бягом. Тут спередзі салдат недалёка [перада мной]. Наступныя там гдзе-та, далей. Я раз, ракам. І ў калітку. І всё. І стрэлу няма – значыць, не заўважылі. Тут калітка, тут лаўка, тут сразу ганак. На этат ганак, так як будта бы я гаспадар ужо. Селянін. Ну, людзі жэ жывут. Я сразу на кухню. Думка, самая галоўная, што-нібудзь найсці на язык. Мы ўжо двое ці трое сутак у дарозе. Неўцярпёж. Людзей, нікаго ў хаце няма. Стол на кухні стаіць. Шуфляда. Там скарынкі якіясьці. Я эці скарынкі сразу ў рот. [...] І тут двер у другую хату. Так не саўсем закрыта ўжо. [...] Чэрэз шчолку віжу, а там у яго хаце кала сценкі 2 ложка стаяць, дзе людзі атдыхають. Кут чысты, стол стаіт, адзін немец абуты ляжыць, спіць на ложку. А втары што-та там на сталі ці піша, ці чытае. Яны мяне, можа быць, чулі. Но думалі, што гаспадар. [...] Я вёдра ўзяў, ешчо такое гаспадарчае. Выходжу ў двор, а тут хлявы стаяць, думаю, трэба гдзесьці схавацца. Аказваецца, у гэтай вёсцы матарызіраваныя часці немецкія атдыхалі.

Вот свінарнічкі ў вёсцы. Ну, думаю, у гэтым свінарнічке ў землю буду хавацца. Сматру, загрузан. І сеткі рыбацкія якісьці, і калёса, і санкі. Ну, я думаю, ад сценкі атварну і лягу. Только я пачаў атварачываць. А там такой, як я, ужэ лежыт адзін. З Лепеля хлопец... Ён не ў хату пайшоў, а сразу ў этат свінарнічак. [...] Ён ужо і збялеў. Думаў, што гэта немец. Я ўжо кое-што ўзяў. У жбанку

кіслае малако было крыху, там ешчо што-то. Я яго пакарміў, і мы захаваліся. Удваёх веселей. Знаем, што трэба чакаць ночы. [...] Вот вечарэе. За гэты час нашу калону ўжо прагналі. [...] Мы ешчо не зусім ўверэны, што спасліся, што жывыя асталіся. Сцямнела. А летам ноч-то кароткая. Патом чуем: у зямле ляжым. Самалёты гук. Мы зналі ў ваенны час, калі наша авіяцыя ляціць і калі немецкая авіяцыя. Яны маюць розны адценак гука.

Тут ужэ фронт шол, перадавая. Патом бамбіць пачалі эту вёску. [...] На расвеце мы ўжэ думаем – трэба. Мы ж не ўверэнныя, мы не знаём, тут есць ахрана якая-небудзь ці няма. Мы ракам-ракам, кала плота, у гумно. А за гумном там ужо поле было, засеянае жыта. І яно ўжо паднялося ў получалавека. Мы у баразну, тожэ ракам. Не ў рост. Па баразне, дзесьці так з полкіметра адпаўзлі. Ціха, спакойна – значыць, ніхто нас не заўважыў. Вот тут мы ўжо пачувствавалі, што мы на свабодзе. І тут река Березіна працякае. Небольшая рэчущка, неглубокая, па калена. Мы вот у самую ў рэчущку, папілі. [...] Тут мы пачалі цэлаваць і землю, і адзін да аднаго. Ужо пераканаліся, што будзем жывыя.

Не многа прашлі. Можа быць, кілометра два. Хутар, дым ідзе вот з коміна. Значыць, гаспадыня дома, штосьці варыць есці. Уж есці хочацца. Мы да гэтай жанчыны. Яна бліны пячэ. Відзіць, якія мы змораныя. Мы гаварым, што вот мы драпанулі, нас гналі ў Нямеччыну. Што мы самі родам от з-пад Краснага. Гдзе Ілья. Збольшага гаварым свой лёс. Ані нас пакармілі. Скора хазяін прышол. «Маладыя людзі, – гаварыт, – тут фронт падходзіт. Кілометра два-тры ў Забжэзе¹¹. Вы гдзе-нібудзь ідзіце, хавайцеся, таму што мы таксама ў лес ідзем хавацца». [...]

Мы падзякавалі. Вышлі. [...] Такая згадка прышла, што будзем хавацца ў рэчцы. У рэчку ніхто асоба не лезець, а рэчкі заросшыя кустамі. З берага не падайдзеш, там сплашныя кусты. А мы ў рэчку, ана неглубокая. Спускаемся і пад бераг, пад кусты, лажымся ў ваду, закрывае нас лаза. Ідзі па рэчцы – нас не заўважыш, і ідзі па беразе тожэ. Ну, і думаем ужэ [мусіць] фронт прайсці, кананада чуваць. Па звуку можна зарыентавацца, дзе знаходзіцца. Ну, і мы там палежалі. Тут усіліваюцца, усіліваюцца кананады. Лежым спакойна, патом чуем: даходзіцца рускі мат. І такой, знаеш, крэпкі рускі мат. [...] Мы ўжо дачакаліся сваіх, так счытаем. Вылазім на бераг, а тут, метраў 200 па рэчцы ўверх, брод быў. Шла как раз арцілерыйская часць. Небольшыя пушкі, гарматы. Дык іх уручную перацягівалі. [...] Тут ані і прымянялі свой рускі мат.

Мы падняліся. Так і ідзем у іх напрамку. Гаварым, што былі ў плену, вырваліся і прабіраемся дамой. Ані відзяць, што мы знішчаныя такія. Пакармілі. Далі нам сухароў, далі ешчо штосьці. Яны сваёй справай занімаюцца, а мы

сваей. Ужо сарыентаваліся. У гаспадара, гдзе мы былі, он расказаў, як нам прабірацца да Маладэчна, да Краснага. Як нам дамой дабрацца.

Парэнь, салдацік маладой, каторый там... «Ну нічога, – гаворіт, – скоро вы будзеце с намі». [...] А мы ж тожэ маладыя. Знішчаныя эта ж, знішчаныя. Дохлыя, то дохлыя. Но падкормяць – і тожэ будзем ваяваць. Значыць, не крэпка трэба давярацца, таму што можна папасці з полымя ды ў вагонь. Пачынаем мы ісці... І падходзім мы да Забжэззя. Эта маленькае мясцечка, там тракт. Там фронт прашоў. [...] Перед Забжэзем какой-то хутар был. Ну, думаем, зайдзем сюда, распытаем што-як. Абстаноўку. Людзей мы не баяліся мясцовых. Заходзім у хату, бачым, што эта якаясьці каталіцкая сям'я, усе на каленях стаяць перад абразом і моляцца. Мы, як хрысціяне, псіхалагічна, каб падтрымаць і каб знайсці большае паразуменіе ў іх, таксама на калені сталі. Хоць у другой хаце. [...] Памалілісь, потым яны паднімаюцца. Мы ім расказалі, што вот мы так і так, уцёклі з няволі і прабіраемся дахаты. Яны раскажываюць сітуацыю, якая ў іх злажылася. [...]

Яны нас зразумелі, і з сабой крыху далі і началі нам падсказываць, як лепш прабрацца ў свой бок. І таксама папярэдзілі: глядзіце, не пападзіце ў рукі. Патаму што была такая каманда, што каждая наступаючая часць воінская мае права сабе браць папаўненне. Значыць, мы ідзем, но не па дарогах, не па бальшаках, а ўскрайкамі, гдзе-нібудзь каля ляскоў. Хаця і ў лес вялікі тожэ баімся заглядаць. [...] І мы падашлі ўжо аж пад Маладэчна. Вёска Холхава. Жыта ў пояс. Так мы праз вёску не пайшлі. Лес далёка, мясцовасць адкрытая. Выбіраем такія сярод жыта трапінкі, гдзе можна праіці.

Мы і не заўважылі, што ідзем па мяжы... А супроць нас ідзёт група вот такіх, як мы, маладзёжы, каторых ужэ па дароге занялі в папалненіе ў армію. [...] Мы сашлі дарогу, штобы даць ім прайсці. Калона праходзіт, ані астанаўліваюцца. І зацікавіліся намі. Гаворым, так і так, што мы былі ў плене, уцяклі і ідзем дамой. «Ну, маладыя, – гаварыт, – пайдзем ваяваць. Мы Вас будзем і карміць, і адзенець». І не пускаюць. Мы і туда, і сюда... Нічога. Нет і всё. Хоць ты страляй! І абідна, панімаеш? Папалі на свабоду, і вот цебе свабода.

А ў ніх часць іхная на перадавой, эта гдзе-та кала Вішнева. І всю ноч мы ідзем. Адзін аднаго пад рукі дзержым. Першы раз у жыцці я запрімеціў асабіста на сабе, што калі чалавек змораны, дык ён можа спаць і ісці. Мы с эцім хлопцам маім дзержаліся рукі. І былі такія маменты, што вот спім, патом чуць-чуць праясняецца, вродзе ідзем. За всю ноч мы в канцэ канцоў пад Вішнева дабіраемся да сваей часці. Эта выходзіт, мы прашлі гдзе-та кілометраў 30–40. [...] Нас набралі так чалавек кала трыццаці. Пакармілі. Мы так ужэ счытаем, што вот начнецца другое жыццё. Пераадзенут нас, і будзем ваяваць. Прахо-

дзіць час, можа быць, затрымка якаясьці. Патом прыходзе палітрук ці камандзір. І робе нам неспадзяванку. «Таварышчы, – гаварыт, – вы все свабодны. Есць указаніе вас распусціць по сваім раёнам і прайсці мабілізацыю черэз райваенкаматы». А чаму? Многа паліцаеў так вот папала і другіх элементаў, каторых не дапускалі ў армію.

[...]

Мы гаварым: «Як жа нам нада тудатудатуда... Вілейка, Маладзечна. Як даехаць, нас могуць задзержаць?» Далі нам запісачку ад рукі, што разрэшаецца такому-то такому даехаць да такога, да такога. Вярнуцца дамоў. І адрас указываюць. А тут на перадаваюць ўсё время шлі машыны. То амуніцыю падвазілі, то прадукты прывазілі. Дак нас на грузавую машыну, каторая шла ў тыл за снабжэніем. Падвезлі да Маладэчна, а там ў Маладэчна другая машына, да Краснага давезлі. А з Краснага – пехатой дамой. [...]

І вярнуўся я пасле этага всего. Мама не думала ўжэ, што я жывы астаўся. Так хто мог думаць? І парцізанка, і плен, і ўцёкі, і ўсё...

Пасля вайны

З палону дамоў вярнуўся. Эта 44-ы год. Там ужэ асвабаджэнная церыторыя. Устанаўлівалася савецкая ўлада. Нас сразу ўзялі, зарэгістравалі. У ваенкамат я тожэ пашол, но ў ваенкамаце патрэбны былі настаўнікі. А ў мяне ўжо была і практыка. І дакумент быў, што я хоць свежаспечаны, аднако настаўнік. І нас рэгіструюць у настаўнікі, даюць школу ў Сачыўкі. І ўжо ў 44-м годзе я еду ў школу працаваць. Паехаў у школу, хаця і вайна была, нам бронь даюць, таму што дзяцей трэба было вучыць. Так што дома я толькі грэўся. У гасцях быў. [...] Кончыў я тэхнікум. І сразу ў настаўніцкі інстытут. Ён тады быў на Якуба Коласа на развілке, гдзе басейн плавацельны. [...] Я дакументы аддал і адну сёсьню праслухаў. Заканспектаваў, што трэба было. Ужо гатовіўся на наступны год прыехаць і здаць экзамены за першы курс. На матэматычны факультэт...

[З Супруном¹² пазнаёміліся] калі нас судзілі і вмесце свезлі. Мы да этага не зналі адзін аднаго. Ён быў у сваім раёне, я – у сваім. У нас з Сачывак Кабак Антон. Ён учыўся ў Ганцавічах, у педцехнікуме. І Супрун там вучыўся. Праз няго ў нас сувязь зрабілася. Ён прыязджаў дамой, раскажаў мне пра Супруна. А Супруну раскажаў Кабак пра мяне. І мы ўжэ зналі погляды адзін аднаго. І цэль, і ідэя ў нас адзінакавая была. То, што распісалі ў газэтах, гэта ўжо з мухі слана зрабілі. Па суці дзела, у нас более скромная, более культурная была мэта – захаваць беларуса, захаваць ідэю¹³...

Чэска-Словацкі
РФВВ
1.10.1944г.
072217.

Уставеренне.
Вадаво дацкі Яновскаму
Сергею Яноўскаму в тым, што
он дзействітэльна работават
в Сочыўскай савалтэй школе
на должності заведуючаго школы
с 29.9.1944г.

Зав. РФВВ А. Бичу / Бичу /

Пасведчанне аб працы ў Сочыўскай школе. 1944 г.

Сяргей Яноўскі перад арыштам. 1946 г.

[пра штодзённасць, калгасы і гаспадарку, адказы Марыі Яноўскай (жонкі) на пытанні інтэрв'юера аб паслявеннай штодзённасці]

«Як да мяне дабралісь...» Арышт. Суд

Сам орэст. Як да мяне дабралісь? Эта 47-ы год. Канец ці палавіна жніўня. Мне трэба было дамой. Но я ешчо захацеў з'ездзіць у Маладэчна, перад школай. Там у мяне дзядзька жыў. Только он жаніўся. Накануне гэтага камендант (пры педінстытуце было абшчэжыціе, гдзе мы жылі) прышла. І ей ні с таго, ні с сего патрэбавалісь паспарта. Ужо, відзіма, паступілі якіе-то указанія. Я на эта не звяртаў увагу. Падумаеш, паспарт. Здал я этат паспарт. І вот мне нада ехаць, без паспарта не хацел, у дарозе заўсёды прыгадзіцца. Я абраціўся ў дэканат. [...] Яна замялася сразу. Ей, відзіма, далі ўказанне аддаць мне паспарт. І тут у мяне следам хадзілі, па пятам. Но я не знал. Я быў не гатоў да гэтага. Кааі б знаў, што наша група ўжэ сідзіт, я бы, можа быць, па-другому аднёсся да этага.

Памятаю, я хацеў раніцою паехаць у Маладэчна, а вечарам вярнуцца. Многа часу не траціць. Паехаў на станцыю. Хадзілі прыгарадныя паезда. Іду каля састава. Вагоны былі переполнены, народу вельмі многа. Заўважылі мяне дзяўчата с нашага курса, тожэ настаўніцы. Ехалі после сесіі, варочаліся дамоў. З Маладэчна, [ці] з раёна Маладэчэнскаго. Яны завуць: «Сяргей, ідзі места найдзём». Я абрадаваўся, што места будзе. Я бокам-скокам, но ўціснуўся. Яны пасунуліся, я чэрэз ніх сеў, вот і едзе. Да атхода асталося, ну можэт быць, мінут 5–10, не болей. Патом ні с таго ні с сего, у нашэ купэ, у цывільным... мужчына. Не стары такой, сярэдняга ўзросту. У наша купэ праціснуўся і звачываецца да мяне: «Маладой человек, вы былі на вокзале і поднялі документ». Я на яго глаза, гавару: «Какой вокзал? Какой документ? Я нічога не падымаў. Мабыць, памыліліся? Я не быў на вакзале. І нічога не паднімал». Ён настаівае: «Мне ўказалі, што вы паднялі чужы дакумент. Ну пайдзёмце, разбярорся». Я нічога не знаю за сабой. І нічога не баюся. Падняўся за нім, выцянуўся. Ну, думаю, разбярорся скоро.

Тут сразу он меня на вакзале [в міліцэйскую комнату]. Гаворыць: «Садзіцеся». А сам куда-то вышел. Я там пробовал с міліціей, даказываць, штоб разобрацца. «Вы сідзіце», – успакаівае мяне. Тут я смікіціл, што эта лавушка. Такім спосабам мяне на кручок узялі, славілі. Но ешчо пака не даходзіт мысьль, што эта связана с працай с нашай. Можа быць, дзействіцельна, думаю, які-небудзь паклёп ілі што-небудзь такое. Паспорт мой сразу ўзялі да сабе, і этат чалавек, каторы мяне прывёл, он з сабой забрал этот паспорт.

Я сіжу, [думаю], дай-ка я попрабую, можа быць, махану. Звяртаюся да эціх міліцыанераў, што мне па сваёй надабнасці. «Калі ласка». І сразу ішчо адзін выходзіт. Адзін у двярах становіцца, другі за мной. І ідуць радам в туалет. Тут я смікіціл, што я ў лапах. Праз час прыезжае і этат, і ешчо з ім якісьці. «Ну пайдзёмце», – звяртаецца да мяне. Выходзім мы на Вакзальную плошчадзь. Там ужэ казёл стаіт. Садзімся ў казёл, і паварачывае. Я ўжо крыху знал. Смятру: прама ў Амерыканку, гдзе КГБ. Заводзят туда. Заходзім, там здают мяне дзержурнаму какому-то ў этам памяшканні. І ўходзіт, пака нічога ніхто не пытае. Проста задзержалі мене. Патом і начую я ў гэтай хаце. Праўда, са мной начуе і міліцыанер.

[...]

На другі дзень прыходзе палкоўнік, Сапёлкін па фаміліі. Он был начальнік контрразведкі. «Так вы рэшілі бороться протів советской власти», – сразу мне. Ешчо вопрос задал. Я отрицаю. Я нічога не знаю. Відел, что они плавают. Я рэшілса прікінуцца, что нічога не знаю. Патом берёт он меня с собой і ідзём к Цанаве. Заходзім, я віжу, што ён навыцяжжу стаў. І тут ешчо военные, тоже навытяжжу. А этот, как парсюк, сідзіт за сталом. Ілі на двярах было напісано... Но я знал, что мы к Цанаве прішлі. К іхнему міністру. Тут фамілія, імя переспросілі. «Так что ж мы вам доверілі воспітывать наше поколение, а как бы вы его воспітали? [...] Почему вы начали бороться с советской властью?» – «А я не боролся, – говорю я. – Я работал. Працавал в школе всегда». – «Не брешите, мы всё о вас знаем». Ну што ж зробіш? Дзействітельно они ўжо всё зналі. Я не знал, што ў ніх уже закончэно следствіе. Ім надо было тока оформіть нас. І Супрун уже ў Мінске был. [...]

«Уведите его». Мяне ўвелі ў Амерыканку, в адзіночку, і вот начало мытарства. Дзень і ночь, дзень... Чем яны давілі? Чем уніжалі? Эта маральна. Папершае, у адзіночку дзержалі. Это раз. Прытом днём нельзя ні легчы, ні сесці, только трэба было ілі стояць, ілі сідзець. Сідзець можна было, но только не дремать. Краваці железные, ані пры сценках на замке, закрыты днём. Вот вечером іх открывали, только можно было лежать. І днём, калі можна гаварыць, нічога не рабілі. Целый дзень ты болтаешся. Вечэрам 6 часов на всю ночь следства. Велі к следователю, па комнатам. Гдзе, хто, у якім кабінэце быў. [...] Давілі эцім моральна.

Я спачатку отказываўся, ешчо мог бы отбрехівацца. У гэты час, як мяне задзержалі, паслалі дамой, у Залесье, і там обыск зрабілі. Усе мае падручнікі, матэрыялы, цэлы чэмаданчык... Я, каб ён пад рукой не блытаўся, на гару занёс, штобы не рыўся ніхто. А інструкцыю, каторая ў мяне была нашай арганізацыі, каторую я палучыў, ваткнул в кнігу, в канаўку. Методзіка па матэматыцы.

І нашлі. Яны ўжо зналі. Былі навучаныя. Я ж не знаў, што яны ўсё ведаюць. Нашлі гэту інструкцыю. І бацьке далі распісацца, што знята пры обыску. Ешчэ панятыя там былі. Ну, і мне пад нос... [...]

[Яшчэ] пра мяне Супрун сказаў. Гэта ўжэ мацэрыял па следствію, кагда быў. А гэта самае дзействіельна было. І мне ўжо не было куды адпірацца. Што ж ты зробіш? І раз так, я стаў тагда на пазіцыю барацьбіта. Дзействіельна, я ненавіджу, не люблю, чаму і ўсё праче. І пачаў не апраўдвацца, а, наадварот, у вочы іх калоць. У той час я савсем не думаў, што я стануся, што мяне памінуюць. Шчасце наша: хто-та мне сказаў, што вышэў указ какой-то... [...] Гэта спасла. А так бы нас пусцілі, як у Курапатах. Усіх пускалаі, і нас бы, нашу групу, негледзячы бы пусцілі [у расход].

Да, дзействіцельна, у нас была гэта арганізацыя. Была. Но яна ешчэ нічога не зрабіла. Толькі ў зачатку была. То, што я ўтаіў, гэта я ведаю, што ўтаіў. Но яны большэ кромэ мяня і сакрэтара нікаго не ведаі ў нашэй арганізацыі. То, што ведаі ў цэнтральнай арганізацыі, што я кіраўнік, а другой сакрэтатар. Большэ ані нікога не ведаі. [...] Мы нічога не зрабілі. Вот апраўданне. Паэтаму нам па 10 год. А кіраўніку – 25 год. Аднака пасле таго, як мы аттуда вярнуліся, і Супрун пісаў, і я пісаў ў адношенні рэабілітацыі. І адному адказаі, і другому адказаі. [...]

Настаўнікі ў нашэм сельсавеце, з каторымі мы былі знакомыя, пераведзены былі ў другіе раёны. Штобы рассеіць іх. Но іх не судзілі, не рэпрэсавалі. Гэта я аб гэтым ведаў, калі ўжо вярнуўся дамой. Начал распытываць. Яны падозрэнне палалі, што былі знакомыя са мной. Но іх не чапалі і нічога ім не прішлі. [...]

Аўгуст месяц – мяня ўзялі. В ноябре месяце ілі ў дзекабре быў суд. Трыбунал. На трыбунале нас было 4 чалавека: Супрун, я, Косця і Кабак. Нас к Новому году ўжо ў Оршу адправілі. На перасылку. І туды ўжэ прывезлі групу астальных з Баранавіч. Там я сустраўся са ўсімі, хто быў па групе асуджаны. І нават дзве жанчыны былі. Дзве не жанчыны, а дзве дзевачкі. Вот нашага ўзроста. Лёдзя і Ніна Карач¹⁴. Мы перад ад'ездам ужо ведаі, што нас чакае ўперадзі. Мы сюрпрыз зрабілі гэтай самай Лёдзі. [...] Самадзелку зрабілі такую, навагоднюю паздравіцельную аткрытачку. І ўжо мяне как старэйшага... Супрун з 26-га года, а астальныя ешчэ маладзей былі. Дагаварыліся з паставым, штобы разрэшылі занесці ў жанскую камнату і паздравіць нашу калежанку. Ахраннікі разрэшылі. Помню, у жанскую камнату я пашол. Божэ мой, ва-первых, там запах страшны быў. Ну, я этага не баяўся. Маладой ешчэ быў, не такі ўжо смелы. Я ад усіх нашых хлопцаў павіншаваў яе з Новым годам. Пажаданніямі ўсяго. Што ўсё жэ мы пережывём гэта ўсё. Гэта быў такі сюрпрыз навагодні. Гэтай Лёдзі. [...]

Мы [паводзілі сябе] вельмі горда. Мы шлі на смерць. Адзін аднаму падавалі бодрасці. [...] Касацыю пісалі ці мы не пісалі, я вот ужэ не памятаю. В обшчэм, мы ўжо тут калегіяльна рэшалі вот гэту справу. Там таксама [працэс] прахадзіў? Каждаго вызывалі. Фамілія, імя, гдзе родзіся? Потом пытанні, касаюшчы дзела. [...] Пытанні – адказаў. Усё, садзіся. Так апісалі каждага. І последнее слова тожэ было дадзена нам. Я ўжо нават і не помню, гэтае последнее слова гаварылі мы, не гаварылі. Зачыталі прыгавар, і ўсё. Увезлі нас у адну местнасць. [...] Ніхто аб этом не знаў. Эта ж баяліся аб этам афішыраваць. Ваабшчэ, ні ў газетах, нігдзе не пісалі. Прашол этап працэс. Нігдзе ніхто не упомянул, ніхто нічога не знаў. Эта прасачылася потым. Гэта ж была секрэтнае. Как это так в Советском Союзе, да ешчо організацыя анцісоветская? Баяліся этаго.

[размова з жонкай Марыяй Яноўскай]

Высылка

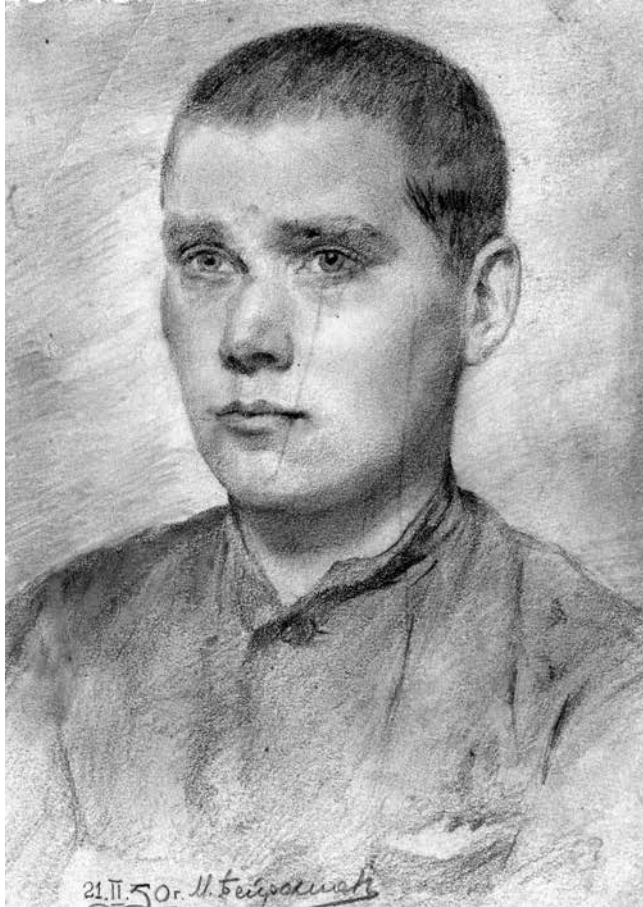
[Супрун] у Інтэ был. [...] Косця паехаў у Караганду. А Антон быў гдзета на Урале. Я папаў спачатку на Варкуцінскую дарогу. Давезлі нас да перасылкі – Княжпагост. Ёсць мясціна такая. Там разгрузілі. А аттуда ўжэ вся дарога, тока адныя лагера. Так вот па патрэбнасці, гдзе трэба была рабсіла, давалі туда заяўку і аттуда ўжэ рассылалі. З Княжпагоста, значыць, па заяўке ў Котлас павезлі. Набралі групу человек 100 на лесапавал. А кала Котласа, у глухой тайзе, хтосьці да нас папярэдне ўжэ абнёс зону. Баракі паставіў. І с крышамі. Но ешчо не ўпарадкавана ўсё была. Зіма была, снег якраз. Эта ж после Новага года нас завезлі. Я помню, былі адзетыя спалі. У середзіне былі жэлезныя бочкі. Мы ў эціх бочках трубы рабілі і тапілі всю ноч, каб цепа было. Патаму што мароз. Эта ж холад. Так мы зімавалі. Вокны пазабівалі некатарыя.

Нам на самаўпарадкаваніе мала далі часу і на працу пагналі. Там дзесьці кіламетра два ад нашага лагера. Зону абвелі, гдзе мы павінны былі лес рэзаць і працаваць. А працаваць не так, як ты хочаш, а норма. Вот б кубоў ты выразаў леса, значыць, палучыш 500 грам хлеба. Не выбрал – 300 грам палучыш. [...]

Пака чалавек малады, пака ў него ёсць запас сіл, неяк ешчо працуе. А там месяц-два прашло, і людзі падают. Вязуць іх тагда [у] лечэбны лагер, куда сабіралі всех эціх дахацяг. Там іх немножко падкармливалі, штобы на ногі паставіць. Паставілі на ногі, апяць в это самое. [...] Узвесіў я абстаноўку. Думаю, што ў мяне не хопіць сіл перанесці гэта ўсё. Патаму што зіма была... Людзі,

«Чаму я такім стаў...»

старыя асобенна, падалі. І іх ужэ не харанілі, а прама за барак лажылі, іх снегам завевала, замерзалі ані да весны. [...]

Партрэт Сяргея Яноўскага. Сольвычагодск. 1950 г.

А патом, відзіма, так практыкавалась, у наш лагпункт прыезджае вербаўшчык. Представіцель Сольвычагодска. Там был ДОК – дерево-отделочный комбінат. І набірает себе спеціалістаў. Нужны былі слесара, станочнікі. Ну, і аб’явілі, хто сталяра, маглі к ему ісці. І ён з кожным сабеседаваніе рабіў. Меня што-то торхонуло – тоже іді. Думаю, надо вырывацься. Пашол. Он спрашываает: «Столяр?» Я гавару: «Да, столяр». «А што ж ты рабіў?» – спрашываает. Я гавару: «Я жыл на сельскай гаспадарцы, дома з бацькам. Рабілі самі

себе сані, рабілі сабе калёса, дверы. Што трэба было, тое і рабіў». На самам дзеле я не канкрэтна сам, но з бацькам. Памагаў яму. Я знаў гэтыя работы.

Яму эта падабалася, што я, так сказаць, не кручу... І запісаў мяне. Чэрэз недзелю, чэрэз две прыходзе нарад. Ён адабраў чэлавек 10 ілі большэ 10-ці. Нас пешшу гонят у Котлас, грузят у абыкнавенны вагон, у купэ адно. С ахранай. І праехалі мы ў Сольвычагодск, на этот ДОК. Там станкі, вся столярка. Столярка на всю ветку, на Воркуту. Там адні ўкраінцы почті. У ніх большая солідарность. [...]

Я ім так і гавару чыстую праўду, які я столяр. Мяне не адкінулі, не адштурхнулі. Спачатку я учэніком был у ніх. Памагал, а патам асвоіл сталярку. І рабіў і окна, і дзверы... Што хочаш рабіў. І я прыспасобіўся да этай працы, год там пабыў. Фатаграфію адтуль маме прыслаў.

Патам была реорганізацыя ГУЛАГа, і всех такіх, как мы, арганізавалі ў спецканцінгент лагера. Это тіпа тех самых ізілірованннх, с жосткім режімом. Еслі в обшчіх лагерах працуют свабодна і спят дома тожэ свабодна, дак нас пад замком всё время держалі. Спецконтінгент. На плечах і на лбу мы носілі номера. Каждому был номер. І зварачывалісь до каждого не по імені-фаміліі, а па номеру. І вот в 50-м годзе нас перевозят на Брацкую ГЭС в Азёрлаг. Там до нас былі японцы. Іх інтерніровалі, вывезлі, і эці самые лагера после японцев занялі мы. Па всей этой ветке сабралі ўсіх, такую «контру», как я. Нас завезлі на Брацкую ГЭС. [...] У лагпункце только лесапавал был таксама.

Праходзіт час, і тожэ вербаўшчыкі прыехалі с самого Тайшэта. У Тайшэце былі ЦАРМЗ – Цэнтральныя аўтарэмонтны масцерскіе. І пріехал вербаўшчык – набірает слесарэй, механікаў для рэмонта машын в ЦАРМЗ. Тут тожэ мяне пацягнула. Не аставацца, таму што ілі на Брацкую ГЭС у катлаван пайдзэш, ілі ў лес. Я іду к этому вербаўшчыку. Гавару: «Я столяр». Ужэ ў мяне есць папера, где работал, што рабіў. Я гавару, што работал на ДОКе, мы дзелалі окна, двері. Прі ЦАРМЗе тожэ былі деревомастерскіе. Ім тожэ надо былі сталяра. Запісывают мяне, і праз некатары час прыходзіт нарад. Нас грузят. І мы едзем в ЦАРМЗ. Пріезжаем, там камісія сразу. На камісію каждого: хто какой спецыяльнасці, штобы апрэдзіліць па бригадам, па ўчасткам, где хто будзе працаваць. Мяне спрашываюць, гавару, што я – столяр.

Там заведуюшчыі сталярнымі масцерскімі был вольнанаёмны Ясінскі, мінчанін, беларус. Ён зацікавіўся, што я таксама земляк. Мы перагаварылі, я яму падабался. І меня запісывают у масцерскую. Там заключонный якраз кончыў срок, его асвабаджают. Было пустое места. Тут я работал недолго. Потым мяне ў другіе, страіцельные... В обшчэм, строіл і Тайшэт. Працаваць не баяўся. Любіў, знаў, як працаваць.

«Чаму я такім стаў...»

Вызваленне

Калі Сталін памёр, нас жэ дамой сразу не пусцілі. Мне только дазволілі жыць у раёне Тайшэта. [У] мяне і ўдостовереніе ёсць [на] врэменнае пражываніе. Строілі мы горад Тайшэт. Там многа чэго пастроілі. Пазнакомілся з [жонкай]. Аттуда с ей вместе і дамой ехалі.

9-49-243

СССР
МИНИСТЕРСТВО
ЮСТИЦИИ

Видом на жительство не служит.
Гри удерживать не является

Форма «А»
№ 5
Г-АА

19.12.1955 г.

СПРАВКА № 0045564 *

Выдана гражданину Энволакому
Саргисо Геворговичу
1925 года рождения, уроженцу с. Вонессе, Чирковский р-н, Мелитопольская обл.
гражданство СССР национальность Армянец
сужденному Саргисо Геворговичу
«21» 17 1955 г. по ст.ст. 63-1, 76 УК СССР
к лишению свободы на 10 лет, с поражением в правах на 2 года,
имеюще... в прошлом судимость Нет
в том, что он... отбывал... наказание в местах заключения по
19.12.1955 г. и по «Указу от 14.11.59г. о от-
ловки-досрочной освобождении»
С применением Л
Освобожден 19.12.1955 г. и следует к избранному
месту жительства Шибанский р-н, Молодежный с/п.
(город, село, деревня, район, область)
до ст. Уша жел. дор.
Печать: ШИБАНСКИЙ РАЙОН, Молодежный с/п, Штаб милиции

Даведка аб вызваленні. 1955 г.

Нас выпусцілі, кагда Сталін памёр. Далі нам удостоверенія. Я ўжо мог выхадзіць за зону. [...] Был такі выпадак. Вольнааёмны ўкраинец, тожэ ўчы-цель, Грыгарэўскі па фаміліі, гатоў [быў ехаць] дамой у вотпуск на Украіну, і па дароге суправаджаў аднаго эстонецца. Эстонец – інвалід. Ён не мог сам да-

мой даехаць, яго трэба было суправаджаць. За гэта, што ён саправаждаў, меў льготы па білету. Яму дзешавей каштавала паехаць. Паехаў ён у Эстонію, і там эстонцы... Яны злопамятныя. В абшчэм, ён адгуль не вярнуўся. А гэты Грыгарэўскі быў прарабам па Тайшэту. І патам некому было замяніць. Падсунулі эту работу мне. І я стал прарабам. Хоць не знаў, но практыка ў мяне была і смекалка, і азарт быў.

Пасля вызвалення. 1957 г.

Потым нам далі паспарта настаяшчыя. [...] В 56-м. Сын радзіўся. І мы прыехалі дамой. Прыехалі ў Мінск. У школе працаваць – і думаць нечого. Я прыпісацца хацеў у Мінске. І думаць нечого. Толькі прапісалі ў Заслаўі. А працаваць я ўжо пайшоў па эціх страіцельных трэстах. Мяне ў трэцім трэсце ўзялі. Хоць я не цеарэцік, а пракцік, но взылі дзесятнікам. Я спачатку на страіцельстве быў, а патам кінуў стройку. Патаму што знаў, што ў мяне падгатоўкі той няма, якая трэба. І перайшоў на гаспадарчую работу...

Пра сям'ю

І трэба сказаць, сям'я павінна ў жыцці ўступаць. Чалавек не можа быць абсалютна ва ўсім пэўным быць. Ён можа што-небудзь не дапазімаць. Нада заўсёды мець розум, мець смеласць уступіць, калі ты не праў. У гэтым і сам сэнс жыцця сямейнага заключаецца. [...] Мы на чэсным слове сашліся с [жонкай]. Пражылі 50 лет. І кагда 50 лет свадьбы была, павенчаліся. Не знаю, ана, наверна, захацела, а можа, і я. Рэшілі, так сказаць, і для дзяцей.

Заўвагі

- ¹ Беларускі архіў вуснай гісторыі. Калецыя Ірыны Кашталян. Яноўскі Сяргей Пятровіч. Аўдыёінтэрв'ю 1 і 2. (<http://nashapamias.org/archive/watchcontent.html?id=678&parentId=69>)
- ² Аляксандр Уласаў (1874–1941) – вядомы беларускі грамадска-палітычны дзеяч. У 1920-я гг. апекаваўся беларускай гімназіяй у Радашковічах (Маладзечанскі раён Менскай вобл.), якая была адкрытая дзякуючы ягоным намаганням.
- ³ Падабна, што маецца на ўвазе вёска Канатопа Капыльскага раёна Менскай вобл.
- ⁴ Вёска Малявічы Вілейскага раёна Менскай вобл.
- ⁵ “Чайка” – гэта падпольная антысавецкая моладзевая арганізацыя, якая дзейнічала на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў пасляваенны час (1946–1947).
- ⁶ Кастанцін Альшэўскі – сябра “Чайкі”.
- ⁷ Антон Кабак – студэнт Ганцавіцкага педвучылішча, сябра “Чайкі”.
- ⁸ Вёска Лугавыя Вілейскага раёна.
- ⁹ Падрабязней пра мабілізацыю ў партызаны ў інтэрв'ю ад 31 кастрычніка 2007 г. // Беларускі архіў вуснай гісторыі. Грамадскія дзеячы. Яноўскі Сяргей Пятровіч. Аўдыёінтэрв'ю 1. 01:30:07 – 01:42:00 (<http://nashapamias.org/archive/watchcontent.html?id=1408&parentId=551>)
- ¹⁰ Дзяга – гэта рамень, рамянны пояс.
- ¹¹ Вёска Забрэжжа Валожынскага раёна Менскай вобл.
- ¹² Васіль Рыгоравіч Супрун (1926–2007) – кіраўнік «Чайкі».
- ¹³ Больш падрабязна пра дзейнасць рэспандэнта ў складзе “Чайкі” гл. інтэрв'ю ад 23 лютага 2008 г. // Беларускі архіў вуснай гісторыі. Грамадскія дзеячы. Яноўскі Сяргей Пятровіч. Аўдыёінтэрв'ю 3. 00:22:03–00:34:00 (<http://nashapamias.org/archive/watchcontent.html?id=1408&parentId=551>)
- ¹⁴ Леакадзія Кавальчук і Ніна Карач – сябры «Чайкі».

ЗВЕСТКІ ПРА АЎТАРАЎ

Грунтоў Сяргей, этнолаг, кандыдат гістарычных навук, навуковы супрацоўнік аддзела народазнаўства Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі. Сфера навуковых інтарэсаў: могілкі і мемарыяльныя практыкі, антрапалогія смерці, іканалогія і семантыка аб'ектаў сакральнай архітэктуры.

Асноўныя публікацыі:

• Грунтов С. В. Смерть и погребение у католиков Западного Подвинья в первой половине XIX века // Живая старина. № 3. 2012. С. 42–45.

• Грунтоў С. У. Мемарыяльныя помнікі // Нарысы гісторыі культуры Беларусі. У 4-х т. Т. 1. Культура сацыяльнай эліты XIV – пачатку XX ст. Мінск: Беларус. навука, 2013. С. 557–571.

• Грунтоў С. У. Практыка перапахаванняў у Беларусі ў перыяд Расійскай імперыі (па матэрыялах НГАБ) // *Архіварыус*: зб. навук. паведамл. і арт.; вып. 11 / рэд.: Ю.М. Бохан [і інш.]. Мінск: БелНДІДАС, 2013. С. 53–59.

• Грунтов С. Кладбище в аренду: места погребения в иудео-христианских имущественных отношениях и этнических стереотипах в Белоруссии в XIX в. // *Круг жизни в славянской и еврейской культурной традиции* / Отв. ред. О.В. Белова. М., 2014. С. 234–243.

• Грунтоў С. Помнікі і агароджы вішнеўскага ліцця ў Ашмянскім павеце // Беларусь праз прызму рэгіянальнай гісторыі: Ашмяны і Ашмянскі рэгіён : зб. навук. арт. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі; уклад.: А. А. Скеп'ян, А. Б. Доўнар. Мінск: Беларуская навука, 2015. С. 383–396.

Емяльянаў Сяргей, магістр гістарычных навук. Даследуе гісторыю станаўлення палітычна-сацыяльнай сістэмы ў Полацкай зямлі IX–XIII стст., месца і ролю Полаччыны ў кантэксце гісторыі еўрапейскай Поўначы ранняга і высокага Сярэднявечча.

Асноўныя публікацыі:

• Емяльянаў С. П. Катэгорыя свабоднага насельніцтва старажытнарускай зямлі (на прыкладзе Полацкага княства X–XIII стст.) // *Веснік БДУ. Серыя 3: Гісторыя. Эканоміка. Права.* 2014. № 2. С. 7–10.

• Емяльянаў С. П. Рэлігійныя і палітычныя стратэгіі на еўрапейскай Поўначы X–XII стст. // *Вестник ПГУ. Серия А. Гуманитарные и социальные науки.* № 1. 2015. С. 13–17.

• Емяльянаў С. П. “Зямля” як арыгінальны палітычны тэрмін старажытнарускага часу // *Европа: актуальныя праблемы этнокультуры: материалы Междунар. науч.-теорет. конф., г. Минск, 22 апр. 2013 г.* / Бел. гос. пед. ун-т. им. М. Танка, редкол. В.В. Тугай (отв. ред.), А.П. Житко, Т.А. Космач, и др. Минск: БГПУ, 2013. С. 136–138.

• Емяльянаў С. П. Полацкая зямля і Літва ў канцы XII – пачатку XIII стагоддзяў: погляд на аспекты ваенных узаемадачыненьняў // *Трэці Міжнародны Кангрэс даследчыкаў Беларусі. Працоўныя матэрыялы. Том 3 (2014).* Kaunas: Vitautas Magnus University Press, 2014.

Іванова Вольга, кандыдат гістарычных навук. Скончыла Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт па спецыяльнасці “гісторыка-архівазнаўства”. У 2009 г. абараніла кандыдацкую дысертацыю. Працавала ў Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва. Адзін з распрацоўшчыкаў анлайн-праекта “Беларускі архіў вуснай гісторыі”. Дацэнт кафедры крыніцазнаўства гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (Менск). Сфера навуковых зацікаўленасцяў: асабістыя архівы, тэорыя архівазнаўства, біяграфістыка, вусная гісторыя.

Асноўныя публікацыі:

• Іванова В. Кірункі антрапалагізавання архівазнаўства: беларускі досвед і перспектывы // *Archiwa-Kancelarie-Zbiory.* № 3 (5), 2012, Toruń. S. 95–109.

• Іванова О.С. Человек в архивных документах: направления поиска и изучения // *Документ. Архив. Информационное общество: Материалы I Международной научно-практической конференции.* Москва, 26–27 сентября 2013 г. / сост.: Е.М. Бурова, А.Ю. Кололеева. М.: РГГУ, 2014. С. 25–33.

• Іванова О. Проектирование новых видов архивов в Беларуси // *Toruńskie konfrontacje archiwalne.* Т. 4: Nowa archiwistyka – archiwa i archiwistyka w ponowoczesnym kontekście kulturowym / Chorążyczewski Waldemar, Rosa Agnieszka (red.). 2014. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. S. 203–217.

• Іванова В.С. Прадмова, раздз. 1, 10–12, 14, 15, 22 // *Архівазнаўства: дапаможнік* / А.М. Бяляўскі і інш.; пад рэд. М.Ф. Шумейкі. Мінск: БДУ, 2013. 415 с. (С. 3–18, 152–188, 195–220, 385–396).

• Іванова В. Асабістыя архівы Беларусі канца XVIII – пач. XXI ст. Мінск: Зміцер Колас, 2014. 404 с.

Кондратьев Игорь, кандидат історичних наук, доцент кафедры всевітньої історіі Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Коло наукових інтересів: історія дрібношляхетської верстви Київського воєводства Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої. Сайт дослідника: <http://www.igor-condr.narod.ru/>.

Основні публікації:

• Кондратьев І. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). Чернігів, 2014.

• Кондратьев І. Шляхта Любецького староства у 1571 р. // *Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны*. Зборнік навуковых артыкулаў. Вып. 1. Гомель, 2012. С. 6–10.

• Кондратьев І. Древнерусские города-замки как центры формирования военно-служебного сословия Великого княжества Литовского // *Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств*. Международная конференция. Материалы. Москва, 2012. С. 93–96.

Kurkowska-Budzan Marta, Assistant Professor at Department of History of Historiography and Methodology of History, the Institute of History at Jagiellonian University in Krakow, Poland. Her fields of interest are theory and methodology of history (oral history, grounded theory and discourse analysis in historical research, visual representations of the past), the history of popular culture in the nineteenth and twentieth centuries, historical anthropology of sport and leisure.

Marta Kurkowska-Budzan is the author of *Antykomunistyczne podziemie zbrojne na Białostoczczyźnie. Analiza współczesnej symbolizacji przeszłości* (Krakow, 2009) and *Historia zwykłych ludzi. Współczesna angielska historiografia dziejów społecznych* (Krakow, 2003) and co-author of the first Polish textbook on oral history: *Historia mówiona. Elementarz* (Warszawa, 2008) as well as co-editor of anthology *Oral History. Challenges of Dialogue* (Amsterdam–Philadelphia, 2009).

She is a member of editorial boards of Historical Anthropology Yearly, Status Quo. Anti-disciplinary Journal and Historyka. Studies in Methodology, in years 2008–2012 she was a member of editorial board of Oral History Review.

Мастяница Ольга, PhD, младший научный сотрудник Института истории Литвы. Темы научных интересов: взаимоотношения литовского, польского и белорусского национальных движений в начале XX века, дворянство и национальные движения, формирование литовской интеллигенции.

Основные публикации:

• Mastianica O. Praverus namų duris: moterų švietimas Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – XX a. pradžioje (monografija), Vilnius: LII leidykla, 2012, 344 p.

• Mastianica O. Bajoras, rašantis lietuviškai: arba kalbos ir tautinės tapatybės sąryšis Davainio – Silvestravičiaus ankstyvoje publicistikoje, «Archivum Lithuanicum», 2013, T. 15, p. 331-348.

• Мастяница О. Производство и репрезентация “своего” пространства белоруским национальным движением в начале XX века, “Ab Imperio”, 2015, nr. 1, p. 175–211.

• Мастяница О. Профессия и ремесло: трансформация понятий и их применение в описании изменений социальной структуры общества XX века // Социальные группы и их влияние на развитие общества в XVI–XIX веках = Grupy społeczne i ich wpływ na rozwój społeczeństwa w XVI–XIX wieku, сост. Т. Байрашаускайте, Vilnius: LII leidykla, 2015, с. 374–405.

Пагарэлы Аляксандр, магістр гуманітарных навук (2006 г., БДУ). Гісторык і антраполог. Доктарант Інстытута славістыкі Польскай акадэміі навук. Кола навуковых зацікаўленняў: сацыякультурныя аспекты палітыкі і публічнай сферы, нацыянальная ідэнтычнасць і сацыяльныя змены ў міжваеннай Заходняй Беларусі, этнапалітыка на землях былога Вялікага Княства Літоўскага ў XIX – першай траціне XX ст.

Асноўныя публікацыі:

• Пагарэлы А. “За новы тып беларуса”: часопіс “25 сакавіка” (1936–1939 гг.) на фоне эпохі // ARCHE. 2014. № 7–8. С. 120–194.

• Пагарэлы А. Ментальная мапа “іншага”: “Усход” праз нямецкую опытку. Liulevicius Vejas Gabriel (2009). The German Myth of the East. 1800 to the Present. Oxford-New York: Oxford University Press, 292 pp. // Палітычная сфера. 2013. № 21. С. 167–172 (рэцэнзія).

• Пагарэлы А. Каліноўскі ў пантэоне нацыянальных герояў БХД (1920–30-я гг.) // Кастусь Каліноўскі і яго эпоха ў дакументах і культурнай традыцыі. Менск, 2011. С. 157–165

• Пагарэлы А. Роля газеты “*Biélarus*” (1913–1915 гг.) у фарміраванні ўяўленняў аб нацыянальных каталіцкіх традыцыях сярод беларускіх сялян // Праблема вывучэння культурных сувязяў на этнакантактных тэрыторыях у славянскім свеце. Мн., 2009. С. 299–307.

Сабалеўская Вольга, гісторык і культуролог, кандыдат культуралогіі, дацэнт кафедры філасофіі, паліталогіі і псіхалогіі ПУА “БІП – Інстытут правазнаўства” (Гарадзенскі філіял). Сфера інтарэсаў: гістарычная культуралогія, іудаіка, гісторыя габрэяў Расійскай Імперыі.

Аўтарка трох манаграфій і больш чым 90 артыкулаў.

Асноўныя публікацыі:

• Сабалеўская В. Спрадвечныя іншаземцы: старонкі гісторыі гарадзенскіх габрэяў. Гродня, 2000. 87 с.

• Соболевская О. Евреи Гродненщины: Жизнь до Катастрофы. Донецк: Норд-Пресс, 2005. 375 с. (у суаўтарстве);

• Соболевская О. Повседневная жизнь евреев Беларуси в конце XVIII – перв. пол. XIX века. Гродно: ГрГУ, 2012. 443 с.

Слуцкая Людміла, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры паліталогіі юрыдычнага факультэта БДУ. У 2009 г. абараніла кандыдацкую дысертацыю на тэму: “Французскія левыя інтэлектуалы ў Савецкай Расіі ў 1917–1929 гг.” Спецыялізуецца ў галіне франка-рускіх сувязей першай трэці XX ст., сучасных палітычных працэсаў.

Аўтар больш чым 40 навуковых прац.

Асноўныя публікацыі:

• Слуцкая Л. Феномен тоталитаризма в современной западноевропейской политологии // Вестник БГУ. Сер. 3. 2012. № 1. С. 56–59.

• Слуцкая Л. Деятельность Французской военной миссии в России (1916–1919 гг.) // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. 2013. № 3. С. 77–81.

• Слуцкая Л. Анри Гильбо: «культурная пропаганда» французского интеллигента (1919–1924 гг.) // Французы в научной и интеллектуальной жизни СССР в XX веке = Les Français dans la vie intellectuelle et scientifique en

URSS au XXe siècle / Ин-т всеобщей истории РАН; под ред. А.О. Чубарьяна, Ф.-Д. Лиштенан, С. Кёре, О.В. Окуневоу. М.: ИВИ РАН, 2013. С. 240–250.

• Slutskaya L. Intelktualiści i władza – zagadnienie stosunków wzajemnych w XX wieku (Проблема взаимоотношений интеллектуалов и власти в XX в. – на русском языке) // Wspólnotowość i postawa uniwersalistyczna. Warszawa, 2012/2013. № 8. С. 209–214.

Смалянчук Аляксандр, доктар гістарычных навук (2002), др хаб. (2013), прафесар Інстытута славістыкі Польскай акадэміі навук. Рэдактар гадавіка антрапалагічнай гісторыі “Номо Historicus”, навуковы кіраўнік анлайн-праекта “Беларускі архіў вуснай гісторыі”, навуковы кіраўнік праекта “Гарадзенскі соцыум”. Сфера навуковых інтарэсаў: гісторыя нацыянальных працэсаў на тэрыторыі “гістарычнай Літвы” на пачатку XX ст., вусная гісторыя, гістарычная біяграфістыка, сацыяльная гісторыя горада.

Аўтар больш чым 200 навуковых публікацый, у т. л. 5 манаграфій (адна ў суаўтарстве).

Асноўныя публікацыі:

• Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. 2-выд. Санкт-Пецярбург: Неўскі прасцяг, 2004. 402 с.

• Смоленчук А. Беларусы: нацыя Пограничья. Вильнюс: ЕГУ, 2011. 212 с. (у суаўтарстве).

• Смоленчук А. Белорусская национальная идея в начале XX в. // Cesty k narodnimu obrozeni: Belorusky a Cesky model. Sbornik prispевku z conference konane 4–6. 7. 2006 v Praze. Praha: UK FHS, 2006. S. 103–121.

• Смалянчук А. Асоба Каліноўскага як даследчая праблема // Кастусь Каліноўскі і яго эпоха ў дакументах і культурнай традыцыі / Навуковы рэдактар А. Смалянчук. Мінск: Беларускае гістарычнае таварыства, 2011. С. 9–25.

• Смалянчук А. Беларуская гісторыя: знайсці чалавека. Мінск: Логвінаў, 2013. 156 с.

Смиловицкий Леонид, доктар исторических наук, ст. научный сотрудник Центра диаспоры при Тель-Авивском университете (с 1995), изучает историю евреев Беларуси, публикуется в Израиле, Великобритании, Франции, США, Германии, Польше, России и Беларуси.

Основные публикации:

- Смиловицкий Л. Евреи Беларуси: из нашей общей истории, 1905–1953 гг. Минск, 1999.
- Смиловицкий Л. Катастрофа евреев в Белоруссии. Тель-Авив, 2000.
- Смиловицкий Л. Евреи в Турове. История местечка Мозырского уезда. Иерусалим, 2008.
- Smilovitsky L. Jewish Life in Belorussia During the final Decade of the Stalin Regime 1944–1953. Central European University Press (CEU Press), Budapest–New York, 2014.
- Смиловицкий Л. Цензура в БССР: послевоенные годы. Иерусалим, 2015.

Szymaniec Piotr, PhD in Law, vice-director of the Institute of Socio-Legal Studies, The Angelus Silesius State School of Higher Vocational Education in Wałbrzych (Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Angelusa Silesiusa w Wałbrzychu).

Najważniejsze publikacje:

- Szymaniec P. Republikanizm dla społeczeństwa handlowego. Myśl polityczno-prawna Adama Fergusona, recenzja wydawnicza: prof. dr hab. Bogdan Szlachta, Wydawnictwo Uczelniane Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Angelusa Silesiusa w Wałbrzychu, Wałbrzych 2013, ss. 412;
- Szymaniec P. Wstęp. Fryderyk Skarbek – szkic do portretu intelektualnego na tle epoki, [w:] F. Skarbek, Gospodarstwo narodowe. Wybór pism, wyboru dokonał, wstępem i przypisami opatrzył Piotr Szymaniec, Ośrodek Myśli Politycznej – Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013, s. VII-LXXVI.
- Szymaniec P. Wstęp, [w:] W. Surowiecki, O upadku przemysłu i miast w Polsce. Wybór pism, wyboru dokonał, opracował, wstępem i przypisami opatrzył Piotr Szymaniec, Ośrodek Myśli polityczne – Wydział studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2014, s. VII-LXXVI.
- Szymaniec P. Fryderyk Skarbek o konstytucji Królestwa Polskiego z 1815 roku i o statucie organicznym z roku 1832, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, Tom LXVI, zeszyt 2, Polska Akademia Nauk, Poznań 2014, s. 283–302.
- Szymaniec P. The impact of philosophical idealism on the Polish legal thought in the first half of the nineteenth century, [w:] C. Peterson, M. Sandström (eds.), Die idealistische Philosophie und die Juristen, Stockholm 2015.